

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

15

ЛЬВІВ
2022

УДК 94(477+438)(082)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 15. 260 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців та поляків, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центральній-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by Mykola Lytvyn; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2022. Vol. 15. 260 p.

This edited volume analyzes Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on the formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Затвердила до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (протокол № 7 від 25 жовтня 2022 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Баран Володимир Кіндратович, д-р іст. наук, проф. (Україна), Боляновський Андрій Валентинович, д-р іст. наук (Україна), Горбачевський Тарас Станіславович, канд. іст. наук, відповідальний секретар (Україна), Давидюк Руслана Петрівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Думітран Даніель (Dumitran Daniel), д-р. габіліт. (Румунія), Каліщук Оксана Миколаївна, д-р іст. наук (Україна), Колянчук Олександр Миколайович, доктор філософії в галузі історії (Польща), Стрільчук Людмила Василівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Хахула Любомир Ігорович, канд. іст. наук, заступник головного редактора (Україна).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ KB № 16444–4916P від 19.02.2010 р.

ISSN 2223-120X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2022

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

доктор історичних наук

старший науковий співробітник

відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Інституту гуманітарних і соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

ОСНОВНІ ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ГАДЯЦЬКОЇ УНІЇ: УКРАЇНСЬКІ ОБСТАВИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.)

З'ясовано причини укладання Гадяцької угоди в Україні, охарактеризовано загальний стан дослідження і джерела до вивчення проблеми. Пояснено основні причини відступу Війська Запорізького від Переяславської угоди 1654 р. шляхом підписання Гадяцької унії з Річчю Посполитою. Розглянуто обставини, в яких опинилася козацька держава після смерті Богдана Хмельницького, її статус, як її сприймали у світі в роки гетьманства Івана Виговського. Проаналізовано формування спільноти однодумців серед козацької еліти. Відстежено, які наміри, плани та дії Московської держави та внутрішні чинники вплинули на формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини. З'ясовано головні причини готовності козацьких політичних еліт до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею. Звернуто увагу на те, що Військо Запорізьке, хоч і сформувалося як держава-армія, не змогло за тогочасних обставин утвердити свою незалежність. Наступник Б. Хмельницького І. Виговський, як здібний організатор, зумів забезпечити створення спільноти однодумців серед козацької еліти. Простежено, що консолідації керівництва козацької держави сприяло викриття намірів Московської держави, яка запровадила принцип «поділяй і володарюй» в українських справах у своїй зовнішній політиці в Європі та у власній політиці щодо поступової інкорпорації України шляхом посилення соціальних антагонізмів і політичних конфліктів. Активний наступ Москви на свободу українських козаків викликав їхній опір і формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини, як наслідок – готовність до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею. Проаналізовано значення для політичного зближення Війська Запорізького з Річчю Посполитою позитивного ставлення верхівки Православної церкви в Україні до ідеї союзу козацької держави з Польщею.

Ключові слова: Україна, Польща, Військо Запорізьке, Іван Виговський, українські козаки.

Стан дослідження і джерела до вивчення проблеми

Загальне вивчення передумов і причин врегулювання та налагодження українсько-польських відносин після війни 1648–1657 рр. було предметом зацікавлення багатьох істориків України й Польщі. Серед відомих вчених і видатних науковців – Микола Костомаров¹, Михайло Грушевський², Василь Гарасимчук³. Окрему увагу висвітленню проблеми присвятив Олександр Юга у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук⁴. Своє бачення та інтерпретацію проблеми запропонували Тарас Чухліб⁵, Віктор Горобець⁶ та інші історики.

У Польщі певні аспекти теми досліджували Францішек Гавронський⁷, Людвік Кубаля⁸, Януш Тазбір⁹, Піотр Кроль¹⁰, Януш Качмарчик¹¹, Анджей Перналь¹²

¹ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго. *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1863. Т. 2. С. 327–424.

² Грушевський М. Історія України-Руси: в 10 т. Передрук з видання, що вийшло в Києві 1936 р. / за відп. ред. К. М. Грушевської. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1958. Т. 10: Від смерті Хмельницького до Гадяцької угоди. 594, [5] с.

³ Герасимчук В. І. Виговщина і Гадяцький трактат. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (ЗНТШ)*. Львів, 1909. Т. 87. С. 5–34; Т. 88. С. 23–40; Т. 89. С. 46–71.

⁴ Юга О. А. Політична еліта Речі Посполитої та «українська проблема»: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2016. С. 145–170. Також див.: Юга О. А. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої щодо шляхів розв'язання «української проблеми» та їх наслідки (серпень 1657 – вересень 1658 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 170–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_2020_30_14

⁵ Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. С. 87–97.

⁶ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. 533 с.

⁷ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej: próby pojednania z Rosją. Kraków: G. Gebethner i Sp. [Druk. W. L. Anczyca], 1907. 93 s.

⁸ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 / z przedm. L. Finkla. Lwów, 1922. (Szkice historyczne; ser. 6).

⁹ Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. *Przegląd Historyczny*. 1984. Z. 1. S. 23–37.

¹⁰ Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.

¹¹ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka. Kraków, 2007.

¹² Pernal A. B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. 392 s. Український переклад див.: Перналь А. Річ Посполита Двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1658. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2013. С. 185–307.

та інші¹³. Спробою узагальнення стала колективна монографія до 350-річчя Гадяцької унії, видана в Польщі 2008 р.¹⁴. Польський дослідник Анджей Перналь у монографії «Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1658» проаналізував дипломатичні аспекти проблеми, зокрема в розділах V («Зближення у 1656–1658 роках: від Немежі до Гадяча»), VI («*Matrimonium ratum sed non consummatum*: Гадяцька унія (1658–1659)») та VII («Оцінка Гадяцької унії в польській та українській історіографії»)¹⁵.

Як у Польщі, так і в Україні до річниць Гадяцької унії були видані збірники статей на підставі матеріалів конференцій, присвячених темі налагодження польсько-українських відносин у 1657–1659 рр.¹⁶.

Темою цікавилися науковці й з інших країн, крізь призму відносин Москви і Варшави проблему досліджували Тетяна Яковлева (у заміжжі Таїрова-Яковлева)¹⁷, Борис Флоря¹⁸.

У різний час було опубліковано значний масив епістолярної спадщини державних та політичних діячів України та Польщі, причетних до підготовки та укладення Гадяцької унії. Дуже важливим джерелом є опублікована, але досі недостатньо проаналізована епістолярна спадщина Івана Виговського та короля Яна Казимира II Вази, зокрема їхнє взаємне листування й листи до них державних діячів Польщі та представників козацької старшини¹⁹. Особливе значення цього джерела полягає у тому, що згадані документи походили з бібліотеки Костянтина Свідзінського й були передані до Бібліотеки Ординації Красінських у Варшаві, що згоріла разом з

¹³ Ossoliński Ł. *Rzecz o hetmanie Wyhowskim*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009. 269 s.

¹⁴ Franz M. *Unia hadziacka – idea i marzenia. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* / red.: T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. Warszawa, 2008. S. 155–167; Pernal A. B. *The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. S. 43–52; Rybałt E. *Przyczynek do ukraińskiej historiografii ugody hadziackiej z 1658 roku. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. S. 695–703; Tazbir J. *Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. S. 23–34.

¹⁵ Аналіз інших праць українських та польських істориків з проблеми також див.: Kowal T. *Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej*. URL: <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r.-w-oczach-najnowszej-historiografii-polskiej-i-ukraińskiej-4185>

¹⁶ Наприклад див.: Іван Виговський: збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди / упоряд. С. Ревуцький. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 103 с.; Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин: зб. наук. праць. Житомир, 2013. 182 с.; Гадяцька унія 1658 року: зб. статей / редкол.: П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. 342 с.; *Wielki projekt: 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658–2018. Abstrakty: międzynarodowa konferencja naukowa (Hadiacz, 16 września 2018 r.)* / pod red. J. Malickiego i A. Zwiaginy. Warszawa, 2018. 59 s.

¹⁷ Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни*. Київ, 1998.

¹⁸ Флоря Б. *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*. Москва: Индрик, 2010. 656 с.

¹⁹ *Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов. 2-е изд, съ доп.* Киев, 1898. Т. III. Отдель третій: Матеріали для історії Малоросії. С. 154–355.

більшістю згаданих рукописів під час придушення нацистами Варшавського повстання у серпні 1944 р.²⁰ Важливе листування між І. Виговським і королем Польщі опублікували також Василь Гарасимчук та Юрій Мицик²¹. Додаткові матеріали допоміжного характеру були видані в збірниках документів у Російській імперії²².

Незважаючи на появу значної кількості публікацій з теми дослідження, багато питань, утім, ще потребують належного вивчення. Чому відбувся відступ Війська Запорізького від Переяславської угоди 1654 р.? В яких обставинах опинилася козацька держава після смерті Б. Хмельницького, яким був її статус, як її сприймали у світі за гетьманства І. Виговського? Чи зумів наступник Б. Хмельницького забезпечити формування спільноти однодумців серед козацької еліти? Які конкретні дії, плани і наміри Московської держави та внутрішні чинники викликали формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини? Які основні причини викликали серед козацьких політичних еліт готовність до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею? Спроба дати відповіді на вказані питання і є головною метою цієї наукової публікації.

Україна після смерті Богдана Хмельницького: втома від війни

У традиції істориків України, яку запозичили науковці з інших країн, прийнято період після Б. Хмельницького називати «Руїною». Переважна більшість українських вчених слушно, аргументовано й обґрунтовано віддавали належне Б. Хмельницькому як талановитому, харизматичному й авторитетному політичному діячеві, бачили в ньому видатного воєначальника і полководця та здібного дипломата. Однак в оцінках дій Б. Хмельницького було цілковито проігноровано той факт, що саме війни козаків проти Польщі дали початок руйнівним процесам в Україні, 10-річна війна виснажила сили народу й штовхнула його, образно кажучи, «з-під польського ярма в рабство Московського царства». Логічним наслідком була втома народу й початок «Руїни» ще за життя Хмельницького. Він не вирішив головної проблеми – не зумів забезпечити незалежність створеної ним держави, хоча, очевидно, зробив це виключно під тиском несприятливих зовнішньополітичних обставин, за яких жодна із сусідніх держав не могла погодитися на створення нової незалежної держави у Європі, хоч би й у результаті послаблення держави-сусіда.

²⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; ред. кол.: П. Сохань (голова), Г. Боряк, В. Брехуненко, І. Бутич (заст. голови), Я. Дашкевич та ін. Київ; Львів, 2004. С. 99. (Пам'ятки історії України).

²¹ Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. Львів, 1994. 122+154 с. [Львівські історичні праці. Джерела; вип. 1]; Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки*. Київ, 1999. Т. 14: Історія. Історичні джерела. С. 93–112.

²² Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археологической комиссіей. Санкт-Петербургъ: Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. IV: 1657–1659. 276 с.; Т. XI: 1672–1674: Прибавленія: 1657. Санкт-Петербургъ: Изд. археографич. комиссии, 1879. 710 с.; Т. XV: 1658–1659. (Дополнение к IV тому). Санкт-Петербургъ, 1892. 462 с.; Архивъ Юго-Западной Россіи (Архивъ ЮЗР). Киевъ, 1908. Ч. III. Т. VI: Акты шведскаго государственнаго архива, относящіяся к истории Малороссіи, 1649–1660. 58+419 с.

Війна зруйнувала економіку, зменшила обсяги торгівлі, сповільнила розвиток ремесел, а масові знищення сіл не сприяли надходженню податків до скарбниць сторін конфлікту. Тож і прості люди, і політичні еліти однаково у Польщі та в Україні розуміли потребу укладення тривалого миру й порозуміння. Ось як прокоментував це відомий дослідник доби І. Виговського В. Герасимчук: «Могло козацтво оспівувати славу безсмертного гетьмана, але простий нарід, знищений війною, пошестями і голодом та забираний раз-у-раз в ясир, проклинав гірко і тяжкими словами свою гірку долю... Як сказано, настрій мас по смерті Хмельницького, охоплених непевністю про будуче, показував велику апатію до прикрої руїної минувшини. Загал української людности стремів до чогось такого, щоб радше будувало і підносило набуті здобутки до вартости щастя для всіх»²³.

Військо Запорізьке як держава-армія

Історично склалося так, що у 1648 р. війну за незалежність України від Польщі розпочало Військо Запорізьке – мілітарна структура, що під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького швидко трансформувалася у військову державу – адміністративно-територіальне утворення з усіма ознаками держави (народом, демократично обраним очільником, урядом, контрольованою територією, дипломатичними відносинами з іншими країнами, військом, власними судовою та податковою системами тощо), організоване на військовий зразок із типово мілітарним полковим управлінським устроєм на місцях. Після успішних воєнних дій і розширення контрольованої території Військо Запорізьке перетворилося з окремої армії зі спеціальним статусом та особливими привілеями своєрідної територіальної гвардії Речі Посполитої у політично-військову структуру, що трансформувалася у військову державу, по суті, армію-державу.

Формально офіційно створену в Україні державу називали «Військо Запорізьке», але фактично вона не відображала закладеного в неї цього вузького змісту – це була Українська держава, хоча й територіально обмежена, до якої не входили всі тогочасні етнічні землі України. Однак це не було чимось винятковим, іншим країнам світу теж було властиво «не називати держав своїми іменами» (типовий приклад – Австрія, яку століттями офіційно називали «Священна Римська Імперія»).

Богдан Хмельницький був обраний гетьманом на Запорізькій Січі відповідно до всієї попередньої традиції обрання козацьких гетьманів і, як його попередники, у своєму титулі зазначав «гетьман Війська Запорізького», що було виявом військового характеру створеної ним держави. Утім, за 10 років ситуація змінилася: у його підпорядкування перейшло понад 20 полковників, влада яких була поширена на значні території. Відбувалося постійне територіальне розширення меж козацької держави з її поповненням землями, заселеними тогочасними предками сучасних українців, які усвідомлювали себе, послугуючись тогочасною термінологією, «людьми грецької віри»²⁴.

У листуванні Б. Хмельницького з монархами країн Європи поряд з періодичним вживанням щодо українських земель історичної загальної назви «Русь» й

²³ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. *ЗНТШ*. Львів, 1909. Т. 87. С. 20.

²⁴ Див.: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1985. 187 s.

етноніма «руські» набула постійного використання назва «Україна», але в той час ні Б. Хмельницький, ні його наступники не зважилися «назвати речі своїми іменами» й офіційно перейменувати свою державу, замінивши титул з «гетьман Війська Запорізького» на «гетьман України». Масове усвідомлення українськими козаками себе як українців відбулося через багато десятиліть після так званої Хмельниччини.

За традицією, І. Виговський вживав титул «гетьман з Військом Запорізьким». Незважаючи на те, що у світі в той час відбувалося утвердження назви «Україна» щодо створеної козаками держави, Б. Хмельницький та І. Виговський не проголосили себе гетьманами України – жоден з них тоді не був готовим до такого революційного кроку, адже козаки сприймали себе спадкоємцями і представниками «народу руського» від часів Київської держави IX ст., не ототожнюючи з ним підданих царя Московської держави, яких вважали московитами. Парадокс полягав у тому, що була створена й зміцнена держава в межах країни, яку називали Україною. Однак І. Виговський та інші ідеологи вирішили “віддати данину традиції” й повернутися до Русі зі столицею в Києві як держави, що в разі успішної конфедерації з Польщею і Литвою могла б у перспективі ефективно протистояти експансії Кремля на Захід.

З іншого боку, тоді жодна держава не була зацікавленою у виникненні нової великої держави у Східній Європі. Як наслідок, протягом десятиліття гетьманства Б. Хмельницького очолювану ним державу називали «Військо Запорізьке», хоча «Україна» була загальноновживаною в Європі назвою самої країни, в якій цю державу створили.

В історіографії Російської імперії з ідеологічних підстав вживали штучно запроваджені й історично не виправдані політичні терміни «Мала Русь чи Малоросія», у польській – «Військо Запорізьке», а в західних джерелах цей народ називали «козаками». В документах та історіографії зазвичай використовують одночасно три терміни («Україна» і «Русь» щодо країни і «Військо Запорізьке» щодо держави). У дослідженні дотримано притаманну для істориків традицію вживання цих термінів як синонімів²⁵.

Формування спільноти однодумців серед козацької еліти

На час обрання гетьманом під владою І. Виговського була генеральна старшина (політично найвпливовіші – генеральний писар Іван Груша, генеральний обозний Тимофій Носич, генеральний суддя Самійло Богданович (за деякими даними, його прізвище було «Богданович-Зарудний»), генеральний осавул Іван Ковалевський) та 23 полковники, з них 12 у Лівобережній Україні:

- борзнянський Самійло Курбацький;
- гадяцький Павло Єфремович Апостол (Царенко) (під владою і контролем якого було 12 сотенних міст);
- іркліївський Матвій Панкевич (у деяких джерелах його названо також Папкевич або Палієвич);

²⁵ Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 15. С. 41–79.

- кропивенський (Кропив'янський) Філон Джеджалій (відомий теж як Джалалій);
- лубенський Павло Швець-Омелянович;
- миргородський Григорій Лісницький (згодом Олесь Козел, пізніше Степан Довгаль);
- могилівський Іван Нечай;
- ніжинський Григорій Гуляницький;
- переяславський Іван Кульбака (згодом Павло Тетеря, а від зими 1658/1659 р. Тиміш Цицора (Цецора));
- полтавський Мартин Пушкар (після перемоги Виговського над Пушкарем Филон Гаркуша, а від 1659 р. Федір Жученко);
- прилуцький Петро Дорошенко;
- чернігівський Оникій (Іоанікій) Силич.

У Правобережній Україні І. Виговському були підпорядковані такі 10 полковників:

- білоцерківський Яків Люторенко (від 1658 р. Іван Кравченко);
- брацлавський Михайло Зеленський (згодом Іван Сербин, а після загибелі під час походу проти М. Пушкаря – Дмитро Солонина);
- кальницький Андрій Безштанько;
- канівський Андрій Бутенко;
- київський Павло Яненко-Хмельницький (небіж покійного гетьмана, згодом Василь Дворецький та Іван Якименко);
- корсунський Іван Гуляницький;
- паволоцький Іван Богун;
- уманський Михайло Ханенко (згодом від літа 1658 р. Іван Безпалый, який після поразки М. Пушкаря очолив промосковську опозицію І. Виговському);
- черкаський Федір Джулай;
- чигиринський Антін Жданович (посол до Речі Посполитої у 1653 р.)²⁶.

Ще під час діяльності на посаді генерального писаря І. Виговський зумів заручитися підтримкою переважної більшості лівобережних полковників, серед яких були його прибічники. Самійло Величко у своєму літописі згадував серед прихильних до гетьмана полковників насамперед миргородського Г. Лісницького, ніжинського Г. Гуляницького, лубенського П. Шевця, чернігівського І. Силича (Величко назвав його «Силичич»), прилуцького П. Дорошенка²⁷. Відомий історик М. Костомаров перелічував полковників, які активно підтримали І. Виговського: миргородський Г. Лісницький, чернігівський І. Силич, корсунський Тимофій Іван Кульбака, ірклівський М. Папкевич, уманський М. Ханенко, паволоцький М. Суличич, ніжинський

²⁶ Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки. Полковники. Сотні. *Пам'ятки України*. 1990. № 1. С. 11–13; № 2. С. 18–20. Уточнено на підставі зіставлення даних з працею Юрія Гаєцького: Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. Vol. 1. 394 p.; Vol. 2. P. 565–625.

²⁷ Величко С. В. Літопис / пер., комент., покажч. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич; ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Крекотень та ін. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 229.

Г. Гуляницький, київський П. Якименко (якийсь час також наказний київський полковник Василь Дворецький)²⁸. До переконаних одностудців гетьмана належав також могилівський полковник І. Нечай. Швидко, однак, І. Виговський зумів різними способами привернути на свій бік переважну більшість решти полковників²⁹.

Микола Костомаров так охарактеризував представників української шляхти та козацької старшини, які підтримали І. Виговського: «Його ревними співрозмовниками були його двоюрідні брати, Виговські: Данило, одружений з дочкою Хмельницького, Оленою, Костянтин і Федір, дядько його Василь, овруцький полковник, і племінник Ілля; вихователі молодого Юрія: генеральний суддя Богданович-Зарудний, осавул Ковалевський і миргородський полковник, що займав посаду товариша генерального судді – Григорій Лісницький, суперник Виговського; Іван Груша, після обрання Виговського в гетьмани призначений генеральним писарем; обозний Тимофій Носач, людина без утвору, якою відрізнялися його товариші, але з природним розумом; переяславський полковник Павло Тетеря, людина без обдарувань, але з освітою; прилуцький полковник Петро Дорошенко, лубенський Швець, чернігівський Іоаннікій Силіч, знаменитий Богун; тоді вже полковник не винницький, а паволоцький; подільський полковник Євстафій Гоголь, піддністрянський [насправді брацлавський – А.Б.] – Михайло Зеленський, уманський – Михайло Ханенко, колишній київський полковник [Антон] Жданович, замінений за волею царя за похід проти Польщі – люди також здобули освіту. До цієї партії належали деякі знатні українські козацькі та шляхетські роди, а саме: Сулими, Лободи, Северини, Нечаї, Гуляницькі (з них один, Григорій, біг з України після білоцерківського миру, а потім повернувся і був призначений ніжинським полковником), Головацькі, Хмелецькі (родичі страченого в Павлолочі за прихильність до Русі), Мрозовицькі (славний у народній пам'яті *Морозенко*, ...)»³⁰.

Остаточне утвердження при владі І. Виговського відбулося під час ради козацької старшини у Корсуні. Сам Виговський, який приїхав до цього міста, скликав 11 жовтня 1657 р. полковників, віддав їм булаву і сказав: «Не хочу бути у вас гетьманом: цар колишні вольності у нас забирає, і я в неволі бути не хочу». Полковники віддали йому назад булаву і говорили, щоб був у них гетьманом. «За вольності будемо стояти всі разом», – сказали вони і вирішили відправити посла до царя, щоб все було по-старому. Виговський взяв булаву і, коли підняв її, мовив: «Ви, полковники, повинні мені присягати, а я государеві не присягав, присягав Хмельницький»³¹.

Укріплення системи особистої влади за підтримки очільників військово-цивільної адміністрації на місцях стало важливою запорукою для зміцнення державності й реалізації внутрішньо- та зовнішньополітичних планів гетьмана.

²⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 91.

²⁹ Детальніше див. параграф «3.1. Гетьман Іван Виговський, його соратники і противники» монографії: Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 118–149.

³⁰ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 41, 45–47.

³¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен в пятнадцати книгах. Москва, 1961. Кн. V. Т. IX–X. С. 16; № 26. 9 октября 1658. Отписка Киевских воеводъ, съ вѣстями о намереніяхъ казаков и ихъ сосѣдей, о событіяхъ въ Украинѣ, въ Корсунской радѣ и проч. *Акты ЮЗР*. Т. IV. С. 34.

Принцип «поділяй і володарюй» щодо України в міжнародній політиці Москви улітку 1657 р.

Молода держава Б. Хмельницького опинилася перед великою кількістю викликів. Гетьман прагнув використати інші держави для ведення власної політики державного будівництва в Україні. Одного з потенційних партнерів він вбачав у Московській державі, на той час ослабленій тривалими війнами і внутрішніми міжусобицями. Проте ці розрахунки виявилися найбільшою геополітичною помилкою. Насправді дуже швидко після підписання березневих статей 1654 р. зовнішня політика Москви у відносинах з іншими державами щодо українського питання стала очевидною: у жодному разі не дозволити Б. Хмельницькому створити потужний блок європейських держав, що міг би з часом протистояти Московському царству, а тому головним наміром царських посланців було не просто розсварити Військо Запорізьке з усіма його тогочасним дійсними й потенційними союзниками (королями Швеції та Польщі, семигородським князем та господарем Валахії (тогочасна назва Молдавії)), а й перетворити їх на взаємних ворогів. Факт цього зафіксував у своєму щоденнику посол Семигородського князівства Ференц Шебеші, який протягом червня–серпня 1657 р. перебував у Чигирині. Він констатував, що незадовго до смерті Б. Хмельницького до нього з Москви прибуло два посли й «посольство їх було у тому, щоби гетьман порвав зв'язок з королем шведським і князем семигородським й пішов з ним разом спершу на обидвох валаських господарів, згодом на Семигороддя, а потім повернув би проти Польщі»³².

На противагу цьому Б. Хмельницький вважав першочерговим завданням своєї політики укласти мир зі Швецією та Польщею й намагався схилити до того ж Кремль. Проте в Москві не поспішали йти назустріч планам гетьмана. Під час прийому П. Тетері у Посольському приказі 14 серпня 1657 р. на висловлені побажання Хмельницького бояри обмежилися загальними обіцянками без будь-яких зобов'язань чи гарантій, що зводилися до заяви: «Якщо польський і шведський король з царської волі прагнутимуть миру, то царська величність погодиться на мир»³³.

Після обрання гетьманом І. Виговського цар не поспішав надавати йому реальну військову допомогу, оскільки Москва, втілюючи в життя гасло «поділяй і володарюй», була зацікавлена не в посиленні, а в максимальному послабленні України як зовнішніми агресіями, так і внутрішніми чварами й міжусобицями. Тож після смерті Б. Хмельницького Виговський був схильний вважати перехід України у підданство Московського царства політичною помилкою. З цієї метою він від часу свого обрання гетьманом намагався проводити не залежну від Москви політику. Незабаром після обрання гетьманом він вирішив укласти союз зі Швецією, Кримським ханством та конфедерацію з Польщею.

³² Хаванова О. В. V. Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.* / ред. кол.: М. С. Мейер (рук. проекта) и др. Москва: Гуманитарий, 2007. С. 341–365.

³³ Акты ЮЗР... Т. XI. Прибавления: 1657. С. 700; Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 27.

Натиск і відсіч: наступ Москви на свободу українських козаків і їхня реакція

Своїми діями незабаром після Переяславської ради 1654 р., а саме порушенням березневих статей царя з Б. Хмельницьким, Москва проігнорувала підписані з гетьманом угоди. Спочатку це порушення виявилось в тотальному нехтуванні інтересами козацької держави під час двосторонніх переговорів короля Польщі з царем Московської держави й відтак під час підписання між ними миру без допуску козацьких послів до роботи московсько-польської комісії у 1655 р. Згодом, від серпня 1657 р., відразу ж після смерті Хмельницького, Москва розпочала активний наступ на права й свободи створеної ним держави.

Цар Алексей Михайлович 4 серпня 1657 р. прийняв козацьке посольство під керівництвом полковника П. Тетері, яке було скероване ще в останні дні життя гетьмана Б. Хмельницького. Посол виголосив промову, суть якої зводилася до декларативних запевнень у лояльності й віронопідданстві козацтва цареві. Натомість Тетері ставили питання, що свідчили про намір збирати податки з України для Московської держави й тільки за наказом звідти централізовано виділяти частину на оплату козацького війська. За затвердженими статтями Переяславської угоди 1654 р., в містах козацької держави мали перебувати царські урядники, збирати різні доходи для царя і віддавати тим, кого він мав прислати, і вже з цих поборів платити козацькій старшині, та не більше, ніж для 60 000 вояків Війська Запорізького (загальна кількість якого разом з тими, хто не внесений до офіційного реєстру, насправді була значно більшою). Натомість козацькі полковники податків «на казну государеву» в Україні до того часу не збрали, виправдовуючи ігнорування цих вимог тим, що їхній гетьман усе сам збирав і сам видавав платню козакам. У Москві ж вирішили «прибрати до рук» податкову систему й контроль над козацьким військом в Україні. «Офіційною версією» для виправдання цієї політики було лицемірне пояснення наступу на «вольності Війська Запорізького» не прагненням забезпечити швидке надходження коштів до царської казни, а нібито «турботою», щоб «прості козаки» «отримували своєчасну платню», бо «государ дізнався, що козаки бунтували проти гетьмана і полковників», «прибутки збирали для себе», а їм «платні не давали». У відповідь Тетеря ніби погодився зі слушністю наведених аргументів, але водночас повідомив, що через хворобу гетьмана «нам тепер з гетьманом сперечатися не можна, тому що [це] буде йому не любо». Оголосили посланцеві і другу причину незадоволення царя: «Гетьман не виконав статті, щоб не приймати іноземних послів; царська величність все сприймав милостиво, тому що гетьман писав з покорю. Так гетьману і всьому війську, бачачи таку милість, треба знати і обіцянки своєї виконувати, бо за всяке хрестозлочинство [*крестопреступление*] треба боятися гніву Божого». Проте Тетеря, остерігаючись схильного до бурхливих спалахів гніву гетьмана, відмовився переказувати йому сказані «повчання» й «прямим текстом» заявив у Москві: «Все це правда, – тільки ми всього цього гетьману сказати не можемо»³⁴.

³⁴ Документы и бумаги о приезде к царю полковника Павла Тетери, посланца гетмана Богдана Хмельницкого («разговор» его с думными людьми Посольского и др. приказов: о польских, крымских и молдавских делах, об участии в Виленской комиссии по вопросу

На козацькій раді 26 серпня 1657 р. почалися вибори гетьмана, які через три дні закінчилися обранням І. Виговського. Тим часом, ще не знаючи про вибір Виговського гетьманом, Алексей Михайлович відправив в Україну стольника Васілія Кікіна оголосити Війську Запорізькому, що цар, якому Богдан повідомив про ворожі задуми кримського хана, послав на допомогу козакам своє військо під командуванням князя Григорія Григоровича Ромодановського і Васілія Борисовича Шереметева, й найближчим часом на козацьку раду як його представники мають прийти Алексей Нікітович Трубецькой і Богдан Матвійович Хитрово. Услід за Кікіним 2 вересня до Чигирини прибув наближений до царя Артемон Матвеев, голова московських стрільців, «альтер его» володаря. Він заявив, що цар, довідавшись про смерть Хмельницького, прислав боярина і казанського намісника князя Алексея Трубецького, а з ним Богдана Матвійовича Хитрово, воєводу Ржева, і думного дяка Ларіона Лопухіна з товаришами до Києва. Наказав Виговському з'явитися до Трубецького з полковниками усіх полків та значних міст для обрання гетьмана в присутності посланця царя «як спостерігача», щоб присягнути на вірність цареві³⁵.

В інспірованому Москвою переобранні гетьмана ховався злий намір позбавити його влади й підтримати обрання покірнішого претендента на гетьманську посаду, розраховуючи, що такий кандидат на гетьманство не чинитиме опір наступові Кремля на права і свободи України. Проте коли П. Тетеря довідався про вимогу з Москви скликати повторно раду козацької старшини для обрання гетьмана в присутності Трубецького, то порадив гетьману не йти на таку раду, застерігаючи, що цар через свого посланця планує позбавити Виговського влади³⁶.

Політика поступового впровадження агресивних намірів Москви супроводжувалася брутальною поведінкою стрільців прибулих її військ в Україні³⁷.

Вступ війська Московського царства в Україну

Після того, коли 10 серпня до Москви надійшла звістка про смерть Б. Хмельницького, під час прийому П. Тетері у Посольському приказі 14 серпня 1657 р., на висловлені побажання Б. Хмельницького гетьманському посланцеві було

о наследовании царем Алексеем Михайловичем польского престола по смерти короля Яна Казимира, о постройке домов для стрельцов в Киеве, о количестве реестровых казаков и размерах жалованья им и их начальным людям, о сборах в казну, о запрещении гетману принимать иностранных послов и участвовать в войнах соседних государств без разрешения царя. 3 августа 1657 (7165). *Российский государственный архив древних актов в Москве (РГАДА)*. Ф. 229. Оп. 1. 1657 г. Д. 22. Л. 1–10; Акты ЮЗР... Т. XI. Прибавления: 1657. С. 700; Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 8–9.

³⁵ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 20.

³⁶ Акты ЮЗР... Т. XI. Прибавления: 1657. С. 706.

³⁷ Список со списка белорусского письма царю Чаусовского полковника Ив[ана] Нечая об обидах ему от Вас[илия] Борисовича] Шереметева и от воевод Оршанского, Мстиславского, Шкловского, Минского и т. д.), 35 38. *РГАДА*. Ф. 229. 1659 (7167) г. Оп. 1. 1658 г. Д. 27. Л. 1–38; Приезд в Москву города Конотопа протопопа и мещан с гетманскою к государю грамотою о судном деле конотопских жителей с путивльскими боярами, их разоряющими. *РГАДА*. Ф. 124. Оп. 1. 1657 г. Д. 11. Л. 1–141.

оголошено, що цар наказав вирушити на захист України Ромодановському і Василію Шереметєву з військом, а для вирішення «великих государевих справ» додатково будуть послані князь Алексей Трубецькой, намісник Ржевський, Богдан Хитрово і думний дяк Іларіон Лопухін³⁸.

У відповідь, однак, П. Тетеря відверто виступив проти введення війська Московської держави в Україну, мотивуючи це можливим поширенням негативних чуток та настроїв: «У нас тепер перед ворогами спасіння немає, а у Війську багато нерозумних людей, які стануть думати, що царські бояри йдуть з військом за тим, щоб Військо Запорізьке чимось утруднити, а нам тепер [царського] війська не треба»³⁹.

Згодом посол царя Артамон Матвєєв у розмові з І. Виговським виправдовував введення фактично окупаційних військ Московської держави в Україну наданням допомоги Війську Запорізькому проти Польщі: «Та ще Павло Тетеря, коли був у Москві посланцем у государя, то просив оберегати вас проти ворогів ваших; і тепер наказано князю Ромодановському йти нашвидкуруч з кінними та пішими людьми, та велено також боярину Василю Борисовичу Шереметєву вислати кінних і піших; а ти, гетьман, накажи приготувати їм запаси і підводи»⁴⁰.

Насправді ж посланці Кремля прагнули утвердження влади царя в Україні – розміщення війська Московського царства з метою наступу на незалежність козацької держави. Ось як прокоментував їхні наміри польський історик Ф. Гавронський: «Відтак вони звернули увагу на те, що гетьман “просив” військо для безпеки кордону, а цар прийняв це прохання і розмістив у Києві 3000 воїнів, гетьман же не дав їм ні їжі, ні навіть місця для поселення і будівництва. Цю справу, важливу й правильну зі свого бачення, Москва постійно висувала на перший план, прокладаючи собі шлях до встановленої мети...»⁴¹.

Після від'їзду А. Матвєєва у містах України поширилися тривожні звістки. Цар вимагав, як писав згодом у своїй хроніці Йоакім Єрліч, щоб у козаків був гетьман, якого він їм дасть, щоб воєводи були в усіх містах і містечках, щоб прибутки надходили до царя, щоб Юрія Хмельницького відправили до Москви з усім батьківським майном, щоб кількість козаків обмежили до 12 000 осіб, а царським солдатам виділили житло, як це раніше робили для вояків «кварцяного» війська Польщі. Ці вимоги не припали до душі козакам, гінця (про кого йдеться – невідомо, можливо, про А. Матвєєва) ударили кілька разів кулаками, а потім і якимось тупим предметом, кажучи, що «[так] може бути і вашому царю». На закид до представників козацької старшини про потребу дотримуватися присяги вірності цареві посланець Московської держави почув від одного з них гостру відповідь: «Помер Хмельницький, який присягнув, а з ним померла присяга»⁴².

На генеральній раді, скликаній І. Виговським до Корсуня 3 жовтня 1657 р., був присутній – як доповіли царю – гетьман із полковниками та «значнішими

³⁸ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 27.

³⁹ Соловьєв С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 11.

⁴⁰ [Костомаров Н.] Гетманство Выговского... С. 61–62.

⁴¹ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 26.

⁴² Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka... Warszawa: Maur. Wolff, 1853. Т. 1. S. 210.

козаками». Він демонстративно склав булаву перед полковниками і сказав, що не може бути гетьманом, бо цар прислав йому пункти, які забиратимуть у козаків колишні вольності, а він, гетьман, не хоче жити в неволі. Генеральний суддя Самійло Богданович і полковники дали йому булаву і попросили його бути гетьманом, і всі вони заявили про готовність підтримувати гетьмана в обстоюванні козацьких вольностей. Павло Тетеря і ніжинський полковник Г. Гуляницький, полтавський М. Пушкар, прилуцький П. Дорошенко та іркліївський полковник Ф. Джеджалій встали й заявили, що виконуватимуть усе, що їм накаже гетьман. Брацлавський полковник М. Зеленський та І. Богун виступили за розрив відносин з царем, бо його радники були недоброзичливими, вони переконали б його повести козаків у рабство і відібрати їхні пільги. Рада постановила надіслати до царя посланця Юрія Міневського, корсунського осавула, зі звітом про обрання Виговського і з проханням підтвердити всі колишні привілеї. Виговський узяв булаву, і всі вони під присягою зобов'язалися стояти за гетьмана та свої давні вольності. До Корсуня прибули з гетьманом шведські, турецькі, польські та інші посланці⁴³.

Коментуючи політику Москви й згадану раду, М. Костомаров писав, що гетьман формально пообіцяв підтримати військо з Московської держави, але «як почули старшини, то стали бачити в цьому таємний намір порушити їхні права. Негайно з'явилося великоросійське військо і стало двома загонами: один, з Ромодановським, – у Переяславі, другий, з Ляпуновим, – у Пирятині. Очікували, як було оголошено, ще приходу Трубецького з товаришами; це особливо лякало старшин, бо не сказано було, для яких справ прийде це військо. Артамон Матвеев привіз наказ збирати по Україні запаси на прогодовування війська з доходних статей (оренд); а всі ці статті були в розпорядженні старшин і вони вбачали тепер у цьому зазіхання на свої доходи. Потрібно було всю цю справу запропонувати на обговорення ради. Рада зібралася в призначений день. ... Рада відбувалася у полі. Виговський поклав свою булаву і бунчук, поклонився зібранню і сказав, що йому надіслані від царя такі пункти, щоб у козаків колишні вільності забирати. “Я в неволі бути не хочу”, – додав він, і відмовлявся від гетьманства. Він оголосив, що рада може вибрати іншого гетьмана, і поїхав геть. Тоді керівні люди пішли за ним, повернули і почали просити, щоб він залишився на гетманській посаді. Суддя Самійло Богданович-Зарудний вручив йому булаву. “Ми, – казали козацькі старшини, – стоятимемо за свої вільності заодно, щоб у нас нічого не відібрали, щоб не було зміни; щоб як раніше були, так щоб і тепер залишилися ми, вільні”. Виговський, ніби виконуючи загальну волю, прийняв знову булаву. Цією церемонією і скінчилася рада»⁴⁴.

Наступного дня, 4 жовтня 1657 р., відбулася друга рада. Скерований путивльським воєводою шпигун, «посадський чоловік» Миколка «затесався між козаками» (або, можливо, заховався там, де відбувалася рада), і передав потім інформацію про це своєму керівництву під час «розпитування». Виговський, зокрема, сказав: «При покійному гетьмані Богданові Хмельницькому в нас не було нарад і ради, але тепер ви мене обрали гетьманом, і я без вашої військової ради не робитиму

⁴³ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 34; [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 17.

⁴⁴ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 61–62.

жодних справ. Нині я оголошую вам: прислав до нас шведський король, кличе нас до себе в союз [шпигун у своєму донесенні сказав «у підданство», але в листі Бутурліна було згадано про *союз*, а не *підданство* – А. Б.]. Навіщо ми, без його государевої відомості, домовилися з Ракоці; хоче, щоб Антона Ждановича покарати: “Ви вже спочатку зрадили шведському королю, зрадили і кримському хану і Ракоці угорському і пану волоському, а тепер і нам хочете зрадити. Чи довго вам займатися такими пустощами [шалостями]?”.

Гетьман хотів, очевидно, посилити невдоволення царською владою в Україні, але в той же час вигороджував себе, якби звістки про те передчасно дійшли би до Москви, і тому став запитав присутніх на раді: “Тепер, без жодних пустощів, дайте мені пораду, як вчинити?”. Проте правобережні полковники – Зеленський, Богун і ще один із полковників відповіли: “Нам, пане гетьмани і всі панове-рада, не годиться бути під царською величністю: він, государ, до нас милостивий, та керівні його люди до нас не добрі, намовляють государю, щоб навести нас у велику неволю, і гідність відібрати!”. І. Виговський вирішив послати до царя посольство і просити про непорушення вольностей Війська Запорізького. “І всі тоді, – писав Бутурлін у своєму донесенні до царя: – між собою душами укріпилися, щоб їм усім за гетьмана і за свої права і старі вільності стояти заодно. І багато інших непристойних речей у них було”⁴⁵.

Незабаром після цього І. Виговський утвердився при владі й підписувався як гетьман, а не як виконувач обов’язків гетьмана (відповідно до запропонованого на одній з рад формулювання «на той час гетьман»). За твердженням М. Костомарова, «з цих пір, мабуть, Виговський викинув зі свого підпису вираз: “на той час [гетьман]”, на який, за словами українського літописця, погодився як на умову, коли козаки на першій раді вручили йому булаву»⁴⁶.

Очевидно, що скеруванням своїх воєвод та війська цар вирішив посилити військову присутність Московської держави в Україні, що добре зрозуміли І. Виговський та представники козацької еліти. Із часом козацькій розвідці вдавалося викрити також інші таємні плани Кремля. На початку жовтня 1657 р., наприклад, миргородський полковник Г. Лісницький зізнався одному зі знайомих, що йому стало відомо про скорочення Війська Запорізького до 10 000 козаків, зменшені військові сили яких буде замінено московськими: цар пришле в Україну князя Трубецького з військовими гарнізонами, які будуть дислоковані в українських містах (Чернігові, Переяславі, Ніжині, Білій Церкві, Корсуні, Прилуках та інших) і яким треба буде давати харчування коштом їхніх жителів⁴⁷.

Звістки про прихід війська Московської держави та агресивні наміри Кремля щодо України викликали хвилю невдоволення і серед козаків, які не бажали обмеження влади гетьмана, своєї свободи та прав, і серед селян, які не бажали зростання податків та поборів з боку агресивних сусідів. Полковники писали про це по со-
тнях, де люди почали збиратися на ради й обговорювати ці листи. Миргородський

⁴⁵ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 62–63.

⁴⁶ Там само. С. 64.

⁴⁷ Джерела з історії національно-визвольної війни... Т. 4. С. 355; Акты ЮЗР... Т. IV. С. 32–33.

полковник Г. Лісницький з Лівобережної України розіслав по сотнях свого полку листа такого змісту: «Ми присягали його царській величності, щоб нам за звичаєм бути на своїх вільних правах у Війську Запорізькому, і були ми вірні в підданстві його царської величності до смерті гетьмана Богдана Хмельницького; а тепер іде на нас боярин царський князь Трубецькой з військом, та князь Ромодановський із ратними людьми; і вам наказано давати їм живість беззаборонно; хочуть учинити в Україні містами воєвод: у Києві, Чернігові, Переяславі, Умані й інших, щоб всюди їм давали живність, і брати на государя всі податки з народу; а козацького війська тільки й залишиться, що в Запоріжжі десять тисяч, і вони будуть отримувати з наших доходів платню від *оренд* та млинів; а більше вже й не буде Війська, а стануть усі міщанами та селянами; а хто не захоче бути міщанином або селянином, той буде в драгунах і солдатах. Кримський же хан надсилає до нас [послів] і просить, щоб ми, як і раніше, були з ним у дружбі. І від нас не вимагає жодних поборів....». Інші козацькі полковники по правому боці Дніпра демонстрували ще більшу готовність захищати свої права й розсилали на лівий бік універсали, в яких писали: «Ми, задніпровські козаки, не звикли до неволі, і не хочемо її. А якщо ви піддастесь царській волі, то ми з татарами на вас війною підемо»⁴⁸.

Полковник Григорій Лісницький, який після смерті Богдана приїхав із Чигирина до Миргорода, зібрав на своєму полковницькому дворі раду сотників і говорив їм: «Надсилає цар московський до нас воєводу Трубецького, щоб Війська Запорозького було тільки 10 000, та й ті повинні жити в Запоріжжі. Пише цар кримський дуже ласкаво до нас, щоб йому піддалися; краще піддатися кримському ханові: московський цар всіх вас драгунами і невільникими вічними зробить, дружин і дітей ваших у постолах личних ходити змусить, а цар кримський в атласі, оксамиті і чоботях турецьких ходити дасть». Коли сотники й отамани відмовили та заявили, що не хочуть піддаватися «бусурманам», Лісницький надіслав грамоту в Константинов: «Були ми в підданстві у його царської величності по своїй волі до смерті гетьмана Богдана Хмельницького; а тепер йдуть до нас воєводи Трубецькой і Ромодановський з військом, і ви повинні будете давати їм харчі та всяку живність; по наших містах хочуть посадити царських воєвод і живність їм давати, а які податки брали на короля і на панів, і ті податки будуть брати на государя; війську бути в Запоріжжі всього десятьом тисячам: інші будуть або міщанами, або хлопами, а хто не хоче бути міщанином, тому бути в драгунах»⁴⁹.

Іван Виговський відкрито позиціонував себе як захисник козацьких «прав та вольностей» і в середовищі козацтва, і перед посланцями царя. Ось як охарактеризував його тогочасну політику М. Костомаров: «17 жовтня в Братському монастирі єпископ чернігівський Лазар Баранович покликав гетьмана та старшину на обід. “Проте я тепер боюся, – заявив тоді гетьман, – государевого гніву, що його указ вибрали гетьманом: ми отримали грамоту від государя, а в ній я названий не гетьманом, а писарем”. Тоді ж генеральний суддя Самійло Богданович промовив таку мову: “Коли ми, козаки, піддалися під високу руку його царської величності, то

⁴⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 70–71.

⁴⁹ Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 16.

государова милість була до нас така, щоб вольностей наших у нас не віднімати; а тепер надіслані до нас пункти, за якими доводиться втратити самі вольності; а ми як були під королівським володінням, то в нас вольностей король не забирав; ми ж відступили від короля і піддалися під государевий високий захист тільки заради обори християнської віри від ляхського гоніння, щоб нам не бути в католицькій вірі, або в унії”. Під час банкету І. Виговський звернувся до В. Бутурліна з проханням: “Нехай государ нас завітає: не накаже у нас віднімати колишніх вольностей”⁵⁰.

Тоді І. Виговський не виступив відкрито проти скерування царем в Україну війська під командуванням Григорія Ромодановського, розраховуючи використати його для розгрому опозиції на чолі з Я. Барабашем та М. Пушкарем. Однак ці плани були занадто наївними, оскільки Москві був не просто вигідним, а й навіть потрібним внутрішній розкол і міжусобиці в Україні, тому в Кремлі не планували скерування цього війська для боротьби проти «антигетьманської Фронди полковників та черні». З Києва гетьман виїхав до Переяслава, а 24 жовтня побачився з Ромодановським у присутності своїх старшин: обозного Тимофія Носача, полковника Павла Тетері, Федора Богдановича, Івана Ковалевського і свого брата Данила. Ромодановський до того часу два місяці стояв під Переяславом з «ратними людьми» і не отримував жодних запасів харчів. Він скаржився, нібито його прислали на прохання Війська Запорізького, щоб обороняти Україну від її ворогів, а харчування для царського війська не дають, і погрожував повернутися туди, звідки прийшов. Незважаючи на підозру, яка виникала щодо мети вступу царського війська, гетьман намагався всіма способами затримати Ромодановського і дуже невимушено з ним говорив, подібно до того, як це було на раді в Корсуні. Він пояснив невидачу запасів тим, що в Україні після смерті Б. Хмельницького, він, Виговський, ще не був справжнім гетьманом: не було ще зверхника, якому всі однаково би підпорядковувалися. Заявляв, що вороги нападуть на Україну, тільки-но військо Московського царства відступить геть, і, нарешті, описував внутрішній неспокій краю. «Після Богдана Хмельницького, – казав він, – у черкаських містах учинився заколот і пустощі та бунт; а як скоро ти, окольничий його царської величності і воєвода князь Григорій Григорович, прийшов у черкаські міста з ратними людьми, то, милістю Божою та государевим щастям, всі втішилися; тепер у Запоріжжі великий заколот: хочуть побити своїх старшин і піддатися кримському хану! Я ... за такі заворушення, бунти і зраду царської величності поїду їх утихомирювати з військом, а ти, окольничий і воєвода, з ратними людьми перейди за Дніпро; з тобою будуть полковники: білоцерківський, уманський, брацлавський та інші; а я розберуюсь з бунтівниками і зрадниками».

Проте Г. Ромодановський відповів, що не піде за Дніпро без волі государя. І. Виговський через три дні після того даремно знову просив його і повідомляв, що спіймані татари під час допитів визнали, що хан збирається з польським військом нападати на Україну. Намагаючись перевести Ромодановського за Дніпро, Виговський, очевидно, не довіряв князеві Ромодановському й не був впевнений, що той не підтримає бунт М. Пушкаря й не перейде на його бік. Гетьман хотів відрізати військо Ромодановського від сил князя Трубецького і змусити його перейти у Правобережну Україну – туди, де будь-який заколот війська з Московської

⁵⁰ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 65–66.

держави козаки та інші місцеві жителі зустріли би з обуренням і з протидією, і де Ромодановський не зміг би подолати спротив⁵¹.

Іван Виговський 25 жовтня прибув з Києва до Переяслава на нараду з Г. Ромодановським і знову вимагав, щоб князь перейшов з царським військом через Дніпро і приєднався до білоцерківського, уманського, брацлавського та інших полковників. Виговський розпочав економічну блокаду Запорізької Січі, щоб приборкати опозиціонерів, стверджуючи в листах до Москви, що ті хочуть вбити козацьких старшин і здатися ханові, який разом з польським військом планує напасти на українські міста, тільки-но вдарять перші морози. Виговський пообіцяв приєднатися до царської армії після придушення виступу бунтівників. Ромодановський скаржився, що, очікуючи Виговського, сім тижнів перебував під Переяславом, а прибулий з ним Лев Ляпунов з іншими «ратними людьми» – під Пирятином: «А ви не прийшли, у війська не було їжі, багато коней загинуло, а нам цар звелів повертатися до Білгорода, коли не буде їжі, і ти її не даш. Без царського наказу за Дніпро не піду». На це гетьман застеріг: «Якщо ви цього не зробите, татари з ляхами, бачачи заворушення в нашій країні, вторгнуться, і тоді полки перед Дніпром здадуться полякам, а інші – ханові»⁵².

Проте й ці аргументи не дали очікуваного ефекту: Г. Ромодановський категорично відмовився допомогти І. Виговському в його боротьбі проти внутрішньої опозиції. Очевидно, Москва зайняла двоїсту позицію: на словах нібито виступала за примирення сторін конфлікту, насправді ж не вважала доцільним вдаватися до будь-яких дій, що сприяли би посиленню й утвердженню Виговського при владі. Незабаром після цього, 19 листопада 1657 р., посол І. Виговського Даніель Олівеберг у листі до Карла Густава Х стверджував, що до козаків прибув московський посланець і вимагав, щоб їх було разом 40 000, зокрема на Запоріжжі – 12 000, в Україні – ще 22 000, а решту потрібно знову зробити селянами. Військо Запорізьке мало відмовитися від трьох воєводств (ніжинського, переяславського і білоцерківського), куди прибудуть московські воєводи, яким козаки підкорятимуться, і нарешті, новим гетьманом треба обрати Юрія Хмельницького. Козаки зібралися в Корсуні у великій кількості і звідти надіслали до Москви звернення, у якому твердили, що не можна обмежувати кількість козаків, не можна віддавати цареві міста, яким не загрожує небезпека, і не можна дозволяти татарські напади й віддавати свою булаву Ю. Хмельницькому – недосвідченому хлопчику. У відповідь цар надіслав їм на допомогу 10 000 людей, які були в Переяславі, і пообіцяв ще 80 000⁵³.

Від прибуття в Україну нового царського посла Богдана Хитрово політика Москви була спрямована на збільшення її військової присутності, тобто на зміцнення чинника сили з одночасними домаганнями зменшення реальної кількості Війська Запорізького до 60 000 козаків. Було намічено перші кроки до поступової широкомасштабної окупації України військами Московської держави. Фактично тоді було «винайдено формулу маскування воєнної агресії», яку Кремль активно застосовував багато століть після того щодо України й інших загарбаних країн:

⁵¹ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 67–69.

⁵² Kubala L. Wojny duńskie... S. 93.

⁵³ Архивъ ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 339.

«введення обмеженого військового контингенту» нібито для «захисту інтересів місцевих жителів» перед «несправедливим» місцевим правителем.

На раді в Переяславі Б. Хитрово оголосив зібраним царську волю, щоб у великих козацьких поселеннях, у Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших були воєводи та московські бригади, як і в Києві, і всюди, де це видасться потрібним Москві. Ці міста мали бути укріплені, а коминні податки та оренди, зібрані в цих замках на військову казну, мало сплачувати Військо Запорізьке. Гарнізонам було відведено роль поліції. Виговський заявив, що коли приїде до Москви, то сам скаже цареві, де мають бути воєводи. Посланець вимагав вивести всіх козаків з Литви (де козаків насправді не було багато), а селян, які добровільно перейшли до козаків, повернути в колишній стан: скаржився, що ті тікають в Україну, потім повертаються і переконують інших приєднуватися до бунтівливих козаків, часто мстять своїм господарям. Боярин вимагав, щоб гетьман не ладив зі шведським королем; з поляками, казав він, неминуча війна, і козаки мусять бути готові, коли прийде наказ з Москви⁵⁴.

Протягом наступного місяця згадані наміри Москви щодо України було підтверджено на підставі інших джерел. Наприкінці листопада 1657 р. комендант Кам'янця-Подільського Гуменецький повідомив великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького про те, що московський посол прибув до І. Виговського з такими вимогами (далі цитата з листа):

- «1) Щоб було тільки 12 тисяч реєстрових козаків;
- 2) щоб вся інтрата [податки – *А.Б.*] йшла до царя;
- 3) щоб над кожним полком був полковник москаль і московська старшина;
- 4) щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими;
- 5) щоб молодого Хмельницького було відіслано із скарбами;
- 6) щоб київського митрополита висвячував московський патріарх...».

У повідомленні згадано про інцидент, коли обурений І. Виговський ударив булавою одного з царських послів (відомий, але історично не доведений факт), а також про взаємну недовіру московитів і козаків: «При відправці посол отримав булавою у груди. Все, що тільки є московитів у Києві, на ніч виходять в поле на нічліг, не довіряють козакам, щоб їх не вирізали»⁵⁵.

Згідно з іншими достовірними джерелами, після цього цар послав до гетьмана посла з такими вимогами:

- 1) він не може виводити в поле більше, ніж 100 000 вояків, і платня не може бути розрахована на більшу кількість вояків;
- 2) він має віддати царю право варити горілку;
- 3) козаки мусять послати сина старого гетьмана Хмельницького до Москви, щоб він правильно засвоїв грецьке вчення.

Також стали відомими інші вияви наступу Москви на свободу козаків в Україні: «Московити претендують на всі фортеці в Україні і хочуть скинути київського

⁵⁴ Отправление к гетману Ивану Выговскому ближнего окольничего Богдана Хитрово: подлинный его гетмана ответные статьи на чинимые Хитровым вопросы о разных делах; статейный список бытности у гетмана оного Хитрова. Декабрь 1657 г. *РГАДА*. Ф. 124. Оп. 1. 1657 г. Д. 19. Л. 1–47; Kubala L. *Wojny duńskie...* S. 98.

⁵⁵ Джерела з історії національно-визвольної війни... Т. 4. С. 361.

митрополита, який поставлений константинопольським патріархом, а возвести того, якого поставить московський патріарх»⁵⁶.

Унаслідок поширення серед козацької еліти чуток про наступ Москви на завоювану у визвольній війні свободу дедалі більше зростало усвідомлення загрози перепідпорядкування національної церкви замість Константинополя Москві, а також розуміння небезпеки наступу Кремля на народні традиції та звичаї, потенційних репресій проти невдоволених і колонізації України московськими поселенцями. Такі сумні перспективи обговорювали на таємних нарадах представники козацької старшини, після чого інформація «йшла в народ». Коментуючи поширення звісток, 19 жовтня 1657 р. ніжинський протопоп Максим Філімонович писав до боярина Ртищева у Москву, що прибічники І. Виговського інформують «народ, що як скоро цар і Москва візьмуть його в свої руки, то не можна буде селянам в чоботях і в суконних каптанах ходити, що вони будуть вигнані до Сибіру або до Москви, крім того, цар і попів своїх пошле, а наших туди ж поженуть», у Києві ж буде московський митрополит⁵⁷. Він визнав, що в Україні «побоюються, щоб воєводи не порушили тутешніх звичаїв і правил, як у церковній, так і в цивільній будові, і щоб звідси насильством у Московщину людей не гнали»⁵⁸.

У той же час царські воєводи застосовували насильство щодо селян, які хотіли приєднатися до козацьких сотень у Білорусі. Коли у Могилівському повіті місцеві селяни почали вписуватися до козацького реєстру, воєвода заборонив це, але полковник Нечай – наказний гетьман у Литві – приймав їх до реєстру. Московські воєводи зайвих самовільних козаків виключали самі, били їх батогами, били осліпом і сотників, і осаулів, щоби не вписували нових козаків. Царському урядові хотілося, щоб ці селяни виконували повинності; а вони, ставши козаками, не хотіли нічого платити з тих земель, на яких жили. Даремно полковник Нечай скаржився і покликався на накази гетьманів Хмельницького та Виговського, які забороняли йому виводити козаків. «Війна наближається, – писав він, – козаки потрібні будуть; не можна виганяти і бити людей заслужених, які й рани терпіли, і в осадах сиділи». 27 серпня Нечай надіслав до царя скаргу на воєвод мстиславського, оршанського, борисовського, шкловського, конильського та мінського. «Воєводи, – писав він, – забирають у нас села, з яких ми могли б мати хліб собі; підданих великої царської величності, козаків моїх, виганяють насильно з будинків, вимагають з них, як з мужиків, податей, ріжуть їм чуприни, б'ють батогами, грабують; і якби докладне все гідке нам описувати, то багато часу було б потрібно». Особливо скаржився він на боярина Василя Шереметєва: «козаків бере і садить у в'язницю, а інших діває невідомо де»⁵⁹.

Найбільшого загострення відносини між І. Виговським і царем сягнули на початку 1658 р. Підозри, що гетьман веде перемовини із королем Польщі, не виходили за межі здогадок через відсутність переконливих доказів. Однак і сумнівів вистачало для того, щоб Москва висунула вимогу проведення перевиборів гетьмана,

⁵⁶ Там само. С. 363–364.

⁵⁷ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 41.

⁵⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 123.

⁵⁹ Акты ЮЗР... Т. IV. С. 41; [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 69–70.

що було, послугуючись сучасною термінологією, спробою «оголошення вотуму недовіри або імпічменту» Виговському. Як наслідок, у лютому 1658 р. у Переяславі було скликано козацьку раду за участю генеральної старшини та всіх полковників (крім М. Пушкаря). Проте, як і під час Корсунської ради у жовтні 1657 р., на «перевиборах» знову переміг Виговський. Один із присутніх під масове схвалення виголосив повноважному представникові царя Б. Хитрово лаконічну промову, що була, по суті, вербальною квінтесенцією довіри до гетьмана: «Ми нічого не зробили ні цареві, ні тобі, воєводо, щоб позбавити нас нашого козацького права вибирати гетьмана. Виговський зламав собі голову, щоб звільнити нас із тяжкого рабства, а ми всі живемо з ним і готові за нього вмирати, і вся Україна, полковники, осавули, отамани, сотники і вся чернь у цьому присягаємо»⁶⁰.

Коментуючи протиріччя між Московською державою і Україною, Ф. Гавронський дійшов до висновку: «Москва і козаччина вороже стали одна проти іншої і намагалися приховати й розмити це ставлення: козаки, боячись неясного і невизначеного завтрашнього дня, Москва – щоб нікого не відчужувати, і цю країну, природно багату, об'єднати й асимілювати з собою. З перебігу подій було видно, що має дійти до битви. Обидві сторони обмінювалися послами, ніби з'ясовуючи свою позицію, а фактично насправді вивчаючи одна одну». З його ж слів, «Москва постійно прагнула обмежити це свавілля, яке, ставши традицією, потрапило до категорії “козацьких вольностей”. Тиск на цю позицію розцінювався як “шкода”. Крім того, Москва зі своєю ідеєю державної єдності не могла миритися з державою в державі, і наполегливо та чітко прагнула зламати такий стан речей». Своєю чергою Виговський «хотів заспокоїти Москву, щоб легше було зосередити свої сили і тим легше керувати своїми думками – про відокремлення України від московського царського режиму»⁶¹.

У листі до царя Алексея Михайловича 2 липня 1658 р. Іван Виговський урешті відкрито виступив проти того, що князь Ромодановський вирушив в Україну з військом. Гетьман писав, що цього робити не треба, бо в країні зараз нема ні внутрішніх, ні зовнішніх ворогів: він розбив сили бунтівників М. Пушкаря та Я. Барабаша, й в Україні настав спокій, хан з ордою перебуває у Білгороді, а ті, хто міг би загрожувати ззовні, – за межами країни (калга й нурадин був у Криму, турецький султан – в Адріанополі і послав війська проти Ракоці, а король Польщі – у Познані). Виговський звинуватив Шереметєва, який приїхав до Києва, у тому, що той чинив свавілля: «просить невідь-яких грошей і воєвод без наших порад по місцях розсилає, для чого – не знаємо». Виговський просив царського указу, щоб Шереметєв «від того утримався», й констатував, що той «і в Білій Русі чинив кривди козакам, сам будучи винним»⁶².

У першій декаді липня 1658 р. під час переговорів між І. Виговським політичні діячі Речі Посполитої, поінформовані своїми довіреними людьми з надійних джерел про підготовку наступу Кремля на Українську козацьку державу, вважали за потрібне попередити гетьмана про загрозу царського наказу (призначення

⁶⁰ Kubala L. Wojny duńskie... S. 97.

⁶¹ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 37, 54.

⁶² Джерела з історії національно-визвольної війни... Т. 4. С. 369.

воєвод та скерування царського війська під командуванням В. Шереметєва та князя Ромодановського в Україну). Після того, як Москві від її шпигунів стало відомо про надходження цієї інформації до гетьмана, у Кремлі вирішили дезінформувати гетьмана про справжні наміри Московської держави. 26 липня звітти до Чигирина вирушив піддячий Яків Портомоїн з грамотою такого змісту: «Писали до нас з литовських міст наші воєводи, що польський король Ян-Казимир послав в Малу Русь чарівні листи, ніби боярин Шереметєв і окольничий князь Ромодановський послані проти тебе, гетьмана, і проти всього Війська Запорізького. Знаючи твою вірну до нас службу, ми не думаємо, щоб ти цим листам повірив: знатні люди відправлені проти свавільників [у відповідь] на твою чолобитну, а не для війни проти вас, єдиновірних православних християн. Так ти розкажи начальним і всяким людям, щоб вони польськими листами не зваблювалися і сумнівів ніяких не мали, жили б у злагоді й любові [в совете и любви] під нашою високою рукою»⁶³.

Яків Портомоїн приїхав до Чигирина 9 серпня і подав гетьману царську грамоту. Виговський відповів: «Ратні люди Ромодановського людей побивають і всяке розорення чинять, при тому князь Ромодановський свавільців Барабаша та Лукаша та інших багатьох черкас до себе в полк прийняв. І я, не чекаючи того, щоб на мене государеві ратні люди прийшли на війну, йду за Дніпро сам з Військом Запорозьким і татарами відшукувати цих свавільників, і якщо государеві ратні люди стануть їх захищати або будуть який запал в черкаських містах робити, то я мовчати не буду, а до Києва пошлю брата свого Данила з військом і з татарами, щоб боярина і воєводу вислати геть...». Портомоїн був затриманий під вартою, і в серпні Виговський виступив з Чигирина⁶⁴.

Розпалювання Московським царством внутрішніх антагонізмів у козацькій державі

Москва закладала основи політики інтриг, яку згодом використовувала для втілення в життя принципу «поділяй і володарюй» під час інкорпорації і поневолення України. Фактично посол царя мав з'ясувати настрої козаків й у разі недостатньої військової платні використати соціальне невдоволення політикою гетьмана для того, щоб спровокувати громадянську війну в Україні. Він повинен був інструменталізувати в інтересах Москви опозиційні настрої в Україні й сформувати міф про «доброго царя», який нібито є «оборонцем прав поневолених», яких несправедливо пригнічують гетьман, козацька старшина й віддані йому полковники та інші очільники України. «Сіяння розбрату» переслідувало цілком чітку й конкретну мету: викликати недовіру до очільників козацької держави та заворушення в містах, інакше кажучи, спричинити підтримкою бунтів Запоріжжя та М. Пушкаря проти І. Виговського державний заколот. Скеровані в Україну воєводи виступили б у ролі

⁶³ Отправление к гетману Ивану Выговскому подьячего Якова Портомоина с грамотою государевою уведомительною о посылке в малороссийские города воевод Шереметєва и князя Ромодановского с войсками, не для нападения на его, гетмана, но для вспоможения ему противу польских набегов. 26 июля 1658 г. *РГАДА*. Ф. 124. Оп. 1. 1658 г. Д. 15. Л. 1–80; Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 31.

⁶⁴ Соловьев С. М. История России... Кн. V. Т. IX–X. С. 31–32.

авторитетних керівників, які примирять конфліктні сторони «під царською рукою» на ґрунті визнання усіма авторитету царя.

З цією метою стольнику В. Кікіну, який від 10 до 14 серпня перебував в Україні для вивчення ситуації на місцях, було наказано розпитати козаків, чи давали їм за гетьмана Богдана під час походів платню, й у разі негативної відповіді запевнити, що Б. Хмельницький робив це без відома государя, який нібито призначив їм гроші з міських і повітових зборів, а тепер вирішив вивчити усе і доручив це князеві Трубецькому. Кікін мав також говорити з війтами, бурмістрами і міщанами наодинці про те, що гетьмана не стало, а на українські міста наступають вороги – кримський хан і поляки, тому цар для їхньої оборони послав військо, а для вирішення своїх «государевих справ» – «князя Трубецького з товаришами», що «государеві воеводи» в «знатні міста» України призначені нібито для того, аби «тамтешнім мешканцям від полковників та інших людей образ і податків не було»⁶⁵.

Василій Кікін виконав своє завдання: він не тільки спілкувався з простими козаками, городянами та селянами, а й намагався формувати в них позитивний імідж царя, роз'яснював «захисну місію» намічених для скерування в Україну царських воевод, критикував політику покійного й новообраного гетьманів і козацької старшини. Ось як прокоментував його діяльність у ті дні в Україні польський історик Ф. Гавронський: «Кікін, вірний своїм настановам, не задовольнявся офіційними стосунками зі старшинами, а зближувався з черню, з городянами, з сільським населенням. По дорозі з Путивеля до Чигирина, у Ромнах, Лохвиці та Лубнах, він розмовляв з міщанами, козаками та сільськими головами...»⁶⁶.

Через надісланих в Україну воевод, воєначальників, посланців і простих агентів Кремль намагався посилювати соціальні антагонізми між генеральною старшиною, суперечності між полковниками, протиріччя між гетьманом і Запорізькою Січчю, козацькими «верхами» і суспільними (міськими, козацькими, селянськими тощо) «низами», щодо яких зміцніла козацька старшина усе частіше вживала «успадкований» від перебування України в складі Речі Посполитої шляхетський зневажливий термін «чернь». Досить влучно цю позицію Москви сформулював згаданий Ф. Гавронський, зауваживши, що вона розпочала політику ламання й усування принципових відмінностей між Московською державою і Україною, «вміло маневруючи між свавіллям й амбіціями» окремих козацьких старшин: «Помітивши, що між “черню”, військом, сільським населенням і козацькою старшиною не тільки була розбіжність в інтересах, а, навпаки, приховане взаємне невдоволення, було вирішено використати їх на користь своїх державних інтересів. Централістська і сильна самодержавством Москва не могла терпіти поряд зовсім іншого суспільного і державного устрою й не могла бути байдужою, коли Русь [Україна – А.Б.], приєднана до неї, відстоювала не тільки свою автономію, а й фактично державну самобутність»⁶⁷.

Микола Костомаров сформулював типове сприймання реальності, яке агенти Кремля нав'язували (або часто у приватних розмовах “нашіптували”) українцям з метою викликати в них промосковську орієнтацію й несприйняття ідеї

⁶⁵ Акты ЮЗР... Т. XI. С. 706.

⁶⁶ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 31–32.

⁶⁷ Ibid. S. 32.

федеративного зв'язку України з Польщею: «Від з'єднання України з Польщею простий народ міг очікувати тільки на те, що значні козаки зробляться тим, чим були в Польщі шляхтичі, а прості козаки і все поспільство будуть віддані в безумовне поневолення новому панству; навпаки, при з'єднанні з Московією самодержавна воля царя була захистом слабких від свавілля сильних»⁶⁸.

Як наслідок ведення Польщею багатолітньої війни проти козацької держави та пропагандистської роботи московських агентів, серед частини населення Лівобережної України почали формуватися промосковські настрої й відповідно антипольські. Приписування І. Виговському зовнішньополітичної орієнтації на Польщу викликало розкол у суспільстві на прибічників союзу з Польщею і на прихильників подальшого перебування України «під государевою рукою». Грецький митрополит Колосійський Михайло, який проїжджав Україною восени 1657 р., розповідав, що «гетьмана Івана Виговського задніпровські черкаси люблять. А які по той бік Дніпра, і ті ж бо черкаси і вся чернь його не люблять, а бояться того, що він поляк, і щоб, мовляв, у нього з поляками якої ради не було»⁶⁹.

Водночас більшість представників козацької еліти Правобережної України були прибічниками балансування між Варшавою і Москвою або ідеї зовнішньополітичної орієнтації на міждержавний союз із Польщею й відверто заявляли про свої погляди на козацьких радах під егідою гетьмана. 11 жовтня 1657 р. під час ради козацької старшини у Корсуні на питання І. Виговського про ставлення до Москви брацлавський полковник Михайло Зеленський і паволоцький полковник І. Богун, наприклад, відповіли: «Нам не можна бути у підданстві Його Величності, бо хоча то й добрий цар, але царські люди недобрі і вони закликають його ввести нас у неволю, щоб забрати від нас наше нажите майно [pożytki]»⁷⁰.

Формування пропольської орієнтації серед верхівки козацької старшини

Важливе значення для з'ясування українських передумов, що сприяли укладенню Гадяцької унії, має розуміння соціально-політичної специфіки держави Б. Хмельницького. Незаперечним фактом є те, що вона стала праобразом новітніх Українських держав ХХ ст., однією з їхніх попередниць, вписала важливу сторінку в історію боротьби України за свободу і незалежність. Водночас потрібно визнати, що вона була «дитиною свого часу». Формувалася за сусідства Речі Посполитої як станової монархії й у час функціонування таких станових держав з домінуванням місцевої аристократії у Європі (Франції, Московській державі та інших). Творення козацьких еліт з воєначальників та вихідців з русько-української шляхти неминуче викликало зростання їхньої політичної ролі, присутності у владі й претензій на домінантне й навіть монопольне вирішення всіх найважливіших питань у державі Б. Хмельницького. Наслідком цього стало зосередження усієї повноти влади в руках гетьмана, генеральної та іншої козацької старшини (полковників, сотників тощо). Нові козацькі еліти перебрали контроль над землями та маєтками вигнаних з України польських шляхтичів

⁶⁸ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 51.

⁶⁹ Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654–1658. Документы. Москва: Гуманитарий, 2004. С. 116. 176 с.

⁷⁰ Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego... S. 36–37.

і не тільки отримали можливість вирішення питань власності та збору податків, а й дедалі інтенсивніше почали домагатися утвердження їхньої монопольної участі у владі і юридичного закріплення цієї ролі. За умов авторитарної Московської держави з елементами східних деспотій, де всі питання вирішували цар, його бояри, воєводи та інші намісники, був очевидним неминучий конфлікт з новими місцевими елітами в Україні у боротьбі за владу та прийняття політичних рішень. Це змінило зовнішньо-політичні орієнтації еліт і курс політики молодого козацької держави: серед козацької старшини популярною ставала ідея нормалізації відносин із Річчю Посполитою⁷¹.

Отже, наступ Кремля на права і свободу українського козацтва викликав серед частини козацьких еліт готовність до переговорів про відновлення миру й союзу з Польщею. Ось як підсумував формування пропольського угруповання серед козацької старшини протягом першого року гетьманства І. Виговського М. Костомаров:

«[До пропольської партії] належала більша частина старшин, значних, – взагалі деякі особи з освіченістю, отриманою в Польщі разом з польськими політичними поняттями, і нарешті шляхтичі руської віри, що пристали до козаків під час козацького повстання. Вони підняли зброю проти Польщі не тому, що польський політичний устрій їм подобався, а тому, що вони не могли під польським пануванням користуватися вигодами, які могли б отримати з польської організації. На зразок польський вони хотіли б і України, схожої на Польщу, із сеймами, посольськими палатами, промовами та вільним шляхетством, і в цьому класі кожному хотілося опинитися. Для них такому напрямку не відповідала самодержавна організація Московської держави. У 1654 р. багато людей цієї партії пристали до *московської протекції* у надії користуватися так званими *правами і вольностями* під керівництвом російських государів. Проте в 1657 році, вони почали вважати себе обдуреними з цієї сторони: їх засмучувало те, що українським комісарам не дозволили брати участь у переговорах московських послів з польськими під час укладання віленського договору, що мир Росії з Польщею укладений був без участі та поради української ради і гетьмана; закиди, які робили Хмельницькому бояри за наказом царя, викликали в них докори; нарешті, вони ображалися поведінням великоросійських воєвод і служивих людей з українцями... Невдоволені хотіли запобігти цьому очікуваному приєднанню України до Польщі, як провінції до держави, добровільним з'єднанням з Польщею на федеративних правах... Партія ця діяла по слідах Богдана Хмельницького; під час своєї боротьби з Польщею, до приєднання до Московської держави, вона дотримувалася цієї ідеї федеративного союзу і ... довго думала залагодити справу... За життя Хмельницького найбільше підтримував у ньому цю думку генеральний писар Виговський, і тепер він став на чолі федеративної партії»⁷².

Ставлення церковної православної верхівки в Україні до ідеї союзу козацької держави з Польщею

Плани творення конфедерації України з Польщею і Литвою були предметом зацікавлення не лише світських політиків, але й духовних еліт. Смерть

⁷¹ Детальніше див.: Горобець В. Еліта козацької України...

⁷² [Костомаров Н.] Гетманство Виговського... С. 45–47.

Богдана Хмельницького у часі збіглася зі смертю Київського митрополита Сильвестра Косова й виборами його наступника. У Києві духовенство і козацька старшина прибули до Софійського монастиря для обрання митрополита. Гетьман запросив київських воєвод, але Бутурлін заявив, що не може приїхати без царського наказу, про що згодом повідомив у записці від 23 жовтня 1657 р. Посольський приказ⁷³. Ось як прокоментував цей інцидент М. Костомаров: «Незабаром після того кинута була нова тінь побоювання в порушенні вольностей. Настали вибори митрополита. З'їхалися до Софійського монастиря духовні та старшини козацькі. Гетьман запросив київських воєвод. Бутурлін відповів, що не поїде без царського указу. Вже раніше він передавав і духовним, і світським [особам], побажання московського уряду, щоб київський митрополит підкорився патріарху московському і був би ним призначений. Теперішня відмова приїхати на вибір вказувала, що московський уряд має намір порушити одне з найважливіших прав приєднаного краю. Вибори тоді не відбулися. Відклали вибори до Миколиного дня, тим часом зросли і незадоволення московським урядом, і страх за свої права»⁷⁴.

Очевидно, що значна частина представників Православної церкви в Україні підтримала ідею союзу України і Польщі під впливом чуток про намагання Московського патріархату підпорядкувати собі Київського митрополита. Л. Кубаля з цього приводу писав: «Цар вимагав, щоб київський митрополит залишився під владою московського патріарха, що довело, що Москва вирішила порушити одне з найважливіших прав Русі»⁷⁵.

Микола Костомаров, аналізуючи спротив в Україні духовному поневоленню Москві й зростання кількості представників вищої ієрархії православного духовенства, які були налаштовані підтримати нормалізацію відносин козацької держави з Польщею, зауважив: «Значна частина руського духовенства і сам Діонісій Балабан, який прагнув тоді стати митрополитом, розділяли такі ж переконання. Ще за Богдана Хмельницького духовенство неохоче йшло під московську протекцію. Звичні до польського образу управління і польського обряду вихідці зі шляхти, духовні, особливо знатні, надто багато мали в собі польського... Освіта їх ріднила з Польщею і віддаляла від Московії. Релігійні чвари на [якийсь] час озброювали їх проти католицької Польщі, але коли справа дійшла до відторгнення від Польщі, тут упевнилися вони, що, незважаючи на єдність віри, вони морально стоять далі від... Москви. В епоху приєднання дещо заглушались негативне ставлення [нерасположение] і страх, але незабаром почалися з московської сторони такі рухи, які посилили колишню недовіру. Сильвестр Косів помер. Бутурлін, за наказом московського уряду, зараз же виявив духовному єпископу Лазареві Барановичу і печерському архімандриту Гізелью царське бажання, щоб духовенство малоросійське “попросило [изыскпilo] милості государя і показало цілком правдиво свою велику любов до великого государя”. Україна мала вибір митрополита. За давніми звичаями, що не порушувалися з боку поляків, треба було обирати нового архиєпископа вільними

⁷³ Акты ЮЗР. Т. IV. С. 44.

⁷⁴ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 67.

⁷⁵ Kubala L. Wojny duńskie... S. 91; [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 10.

голосами. Воеводи наполягали, щоб обрання не було, доки не випросять благословення патріарха і царського дозволу. Лазар і архімандрит печерський повинні були мимоволі зробити вигляд згоди. Це було відразу після смерті Хмельницького, ще до поховання його тіла. Проте сам покійний Хмельницький на справу цю дивився не так, і за стародавніми звичаями написав до єпископів луцького, перемишльського та львівського, щоб вони їхали для вибору нового митрополита до Києва. Україна з Києвом піддалася московському государю, а ці руські єпископи залишилися під польським володарюванням, але в той же час під духовною першістю київського митрополита. Визнати над собою владу московського патріарха вони нізачо не хотіли, та й не могли, якби навіть захотіли...»⁷⁶.

У той час, коли В. Бутурлін в Києві намагався схилити чернігівського єпископа Лазаря Барановича і київське духовенство до підпорядкування московському патріархові Никону, єпископи луцький, перемишльський та львівський звернулися до короля Польщі з проханням їхати до Києва для обрання митрополита, і король дозволив їм це зробити. У серпні 1657 р., коли ще не було поховане тіло Б. Хмельницького, Бутурлін написав до І. Виговського, показуючи указ государя, щоб не допустити єпископів до обрання митрополита; а той, ще як генеральний писар, у відповідь послався на давні права, і, не згадуючи про підкорення Никону, поставив Москву перед фактом, що надсилає козацьких послів для обрання митрополита, і тільки потім про новообраного напише цареві⁷⁷.

Очевидно, що конфлікт між Києвом і Москвою за контроль над церковно-релігійним життям в Україні став важливим чинником, який сприяв схильності вищої ієрархії православного духовенства підтримати намір І. Виговського укласти фактичний міждержавний союз із Польщею. Водночас виникнення церковного конфлікту Москви з Києвом створило належні передумови для українсько-польського зближення, оскільки нові міжцерковні непорозуміння відсували на задній план недавні проблеми українського церковного життя, викликані політикою Польщі в Україні.

Висновки

Після смерті Б. Хмельницького козацька держава потребувала зміцнення. Хоча Військо Запорізьке сформувалося як держава-армія, вона не змогла за тогочасних обставин утвердити свою незалежність. Наступник Б. Хмельницького, І. Виговський, як здібний організатор зумів забезпечити створення спільноти однодумців серед козацької еліти. Консолідації керівництва козацької держави сприяло викриття намірів Москви, яка запровадила принцип «поділяй і володарюй» в українських справах, у зовнішній політиці в Європі та у власній політиці щодо поступової інкорпорації України шляхом посилення соціальних антагонізмів і політичних конфліктів та інших суперечностей, важливим інструментом забезпечення чого мало стати введення війська Московського царства в Україну. Грубе порушення Кремлем умов Переяславської угоди 1654 р. й активний наступ Москви на свободу українських козаків викликав їхній опір і формування пропольської

⁷⁶ [Костомаров Н.] Гетманство Выговскаго... С. 49–50.

⁷⁷ Там само.

орієнтації серед верхівки козацької старшини. Важливе значення для політичного зближення Війська Запорізького з Річчю Посполитою мало також позитивне ставлення верхівки Православної церкви в Україні до ідеї союзу козацької держави з Польщею. Наступ Кремля на права і свободу українського козацтва викликав серед частини козацьких еліт готовність до переговорів про відновлення миру і союзу з Польщею. Врешті переговори про порозуміння між Україною і Польщею у формі Гадяцької унії стали одним із наслідків і формою спротиву наступові Кремля на свободу і права Війська Запорізького.

REFERENCES

- Chentsova, V. H. (2004). *Vostochnaia tserkov i Rossiia posle Pereiaslavskoi rady 1654–1658. Dokumenty*. Moscow: Gumanytarii [in Russian].
- Chukhlib, T. (2009). *Kozaky i Monarkhy. Mizhnarodni vidnosyny ranniomodernoi Ukrainiskoi derzhavy 1648–1721 rr.* (3rd ed.). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Chukhlib, T. (2015). Poniattia «Ukraina» ta «Ukrainnyi» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649–1659 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 41–79 [in Ukrainian].
- Chynczewska-Hennel, T. (1985). *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warsaw: Państwowe Wydaw. Naukowe [in Polish].
- Dashkevych, Ya. (1990). Hetmanska Ukraina: polky. Polkovnyky. Sotni. *Pamiatky Ukrainy*, 1, 11–13; 2, 18–20 [in Ukrainian].
- Floria, B. (2010). *Russkoe gosudarstvo i yeho zapadnyie sosedi (1655–1661 gg.)*. Moscow: Indrik [in Russian].
- Franz, M. (2008). Unia hadziacka – idea i marzenia. In T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski (Eds.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)* (pp. 155–167). Warsaw [in Polish].
- Gajecky, G. (1978). *The Cossack Administration of the Hetmanate* (Vol.1, 2). Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute [in Ukrainian].
- Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej: próby pojednania z Rusią*. Kraków: G. Gebethner i Sp. [Druk. W. L. Anczyca] [in Polish].
- Hadiatska uhoda v konteksti polsko-ukrainskykh vidnosyn (2013). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Harasymchuk, V. (1994). *Materialy do istorii kozachchyny XVII viku (Lvivski istorychni pratsi. Dzhherela (Vol. 1))*. Lviv [in Ukrainian].
- Harasymchuk, V. I. (1909). Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka (ZNTSh)*, 87, 5–34; 88, 23–40; 89, 46–71 [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2001). Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stosunky z Moskvou ta Varshavou, 1654–1665. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (1958). *Istoriia Ukrainy-Rusy v 10 t.* (Vol. 10). (K. M. Hrushevskia, Ed.). New York: Vydavnyche tovarystvo «Knyhospilka» [in Ukrainian].

Jerlicz, J. (1853). *Latopisiec albo kroniczka...* (Vol. 1). Warsaw: Maur. Wolff [in Polish].

Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka*. Kraków: Księgarnia akademicka [in Polish].

Khavanova, O. V. (2007). V. Transilvanskoie kniazhestvo v period russko-polskoho konflikta iz-za Ukrainy v 50-e gody XVII v. In M. S. Meier (Ed.), *Russkaia i ukrainskaia diplomatiia v mezhdunarodnykh otnosheniakh v Yevrope serediny XVII v.* (pp. 341–365). Moscow: Gumanitarii [in Russian].

[Kostomarov, N.] (1863). Hetmanstvo Vyhovskaho. In *Istoricheskie monografii i issledovaniia Nikolaia Kostomarova* (Vol. 2, pp. 327–424). Saint Petersburg: Izd. D. Ye. Kozhanchikova [in Russian].

Kowal, T. (2010). Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej. Retrieved from <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r-w-oczach-najnowszej-historiografii-polskiej-i-ukrainskiej-4185> [in Polish].

Kroll, P. (2008). *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Kryvosheia, V. V. (2008). *Kozatska elita Hetmanschyny*. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Szkice historyczne* (Ser. 6). Lviv [in Polish].

Malicki, J., & Zwiagina, A. (Eds.). (2018). Wielki projekt: 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658–2018. Proceedings of the International Scientific Conference, Hadiach, 16 veresnia 2018. Warsaw [in Polish].

Mytsyk, Yu. (1999). Z dyplomatychnoi dokumentatsii B. Khmelnytskoho ta I. Vyhovskoho. *Naukovi zapysky*, 14, 93–112 [in Ukrainian].

Ossoliński, Ł. (2009). *Rzecz o hetmanie Wyhowskim*. Warsaw: Prószyński i S-ka [in Polish].

Pamiętniki, izdannye Kievskoiu komissiei dlia razbora drevnikh aktov (1898). (2nd ed.). Kyiv [in Russian].

Pernal, A. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina. Dyplomatychni vidnosyny 1648–1658*. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia» [in Ukrainian].

Pernal, A. B. (2008). The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. In P. Kroll (Ed.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* (pp. 43–52). Warsaw [in English].

Pernal, A. B. (2010). *Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosynki dyplomatyczne w latach 1648–1659*. Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].

Revutskyi, S. (Comp.). (2009). *Ivan Vyhovskyi: zbirnyk statei naukovoï konferentsii, prysviachenoi 350-littiu Hadiatskoï uhody*. Lviv: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika» [in Ukrainian].

- Rybałt, E. (2008). Przyczynek do ukraińskiej historiografii ugody hadziackiej z 1658 roku. In P. Kroll (Ed.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* (pp. 695–703). Warsaw [in Polish].
- Sokhan, P. (Ed.). (2004). *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)*. Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
- Sokhan, P., & Brekhunenko, V. (Eds.). (2008). *Hadiatska uniia 1658 roku: zb. statei*. Kyiv [in Ukrainian].
- Soloviov, S. M. (1961). *Istoriia Rossii s drevneishykh vremion. V piatnadtsati knigakh* (B. V. Vols. IX–X). Moscow [in Russian].
- Tazbir, J. (1984). Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. *Przegląd Historyczny*, 1, 23–37 [in Polish].
- Tazbir, J. (2008). Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka. In P. Kroll (Ed.), *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)* (pp. 23–34). Warsaw [in Polish].
- Velychko, S. V. (1991). *Litopys* (V. O. Shevchuk, Trans., O. V. Myshanych, Ed.) (Vol. 2). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Yakovleva, T. (1998). *Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Yuha, O. A. (2016). *Politychna elita Rechi Pospolytoi ta «ukrainska problema»: poshuk shliakhiv rozviazannia (1648 – persha polovyna 1659 rr.)* [The political elite of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the «Ukrainian problem»: the search for solutions (1648 – the first half of 1659)] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Yuha, O. A. (2020). Dyskusii sered politychnoi elity Rechi Pospolytoi shchodo shliakhiv rozviazannia «ukrainskoi problemy» ta yikh naslidky (serpen 1657 – veresen 1658 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 30, 170–185. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_2020_30_14 [in Ukrainian].

Andrii BOLIANOVSKYI

Doctor of Historical Sciences

Senior Research Fellow

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskiy@gmail.com

Associate Professor Department of History

Museum Studies and Cultural Heritage,

Institute of Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskiy@gmail.com

FOREIGN AND DOMESTIC POLITICAL FACTORS OF THE HADIACH UNION: UKRAINIAN CIRCUMSTANCES, PREREQUISITES, REASONS (AUGUST 1657 – SEPTEMBER 1658)

The article explains the reasons for concluding the Hadiach agreement in Ukraine. The general state of research and sources for studying the issue are characterized. The article explains the main reasons why the Zaporizhzhia Army retreated from the Pereyaslav Treaty of 1654 by signing the Hadiach Union with the Polish-Lithuanian Commonwealth. The circumstances in which the Cossack state found itself after the death of Bohdan Khmelnytskyi, and its status, as it was perceived in the world during the years of the hetmanship of Ivan Vyhovskyi, are characterized. The formation of a community of like-minded people among the Cossack elite is analyzed. The intentions, plans, and actions of the Muscovite state and internal factors that caused the formation of a pro-Polish orientation among the top Cossack officers were tracked. It is explained what the main reasons were for the willingness of the Cossack political elites to negotiate the restoration of peace and alliance with Poland.

After the death of Bohdan Khmelnytskyi, some difficult circumstances and challenges required the strengthening of the Cossack state. Although the Zaporizhzhia Army was formed and established itself as a state-army, it could not assert its independence under the circumstances of the time. Khmelnytskyi's successor Ivan Vyhovskyi, who was formed as a political figure during the Khmelnytskyi period, as a capable organizer managed to ensure the formation of a community of like-minded people among the Cossack elite. The consolidation of the leadership of the Cossack state was facilitated by the exposure of the intentions of the Moscow state, which introduced the principle of «divide and rule» both in Ukrainian affairs in foreign policy and Europe, and in its policy regarding the gradual incorporation of Ukraine by strengthening social antagonisms and political conflicts and other contradictions, an important tool the provision of what was supposed to be the introduction of the troops of the Muscovite kingdom into Ukraine. The Kremlin's gross violation of the terms of the Pereyaslav Agreement of 1654 and Moscow's active attack on the freedom of the Ukrainian Cossacks caused their resistance and the formation of a pro-Polish orientation among the top Cossack elders. The positive attitude of the leadership of the Orthodox Church in Ukraine to the idea of the union of the Cossack state with Poland was also of great importance for the political rapprochement of the Zaporizhzhia Army with the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Kremlin's attack on the rights and freedom of the Ukrainian Cossacks caused a readiness among some of the Cossack elites for negotiations on the restoration of peace and alliance with Poland. In the end, the negotiations on the conclusion of an understanding between Ukraine and Poland in the form of the Hadiach Union became one of the consequences and one of the forms of resistance to the Kremlin's attack on the freedom and rights of the Zaporizhzhia Army

Keywords: Ukraine, Poland, Zaporizhzhia Army/Host, Ivan Vyhovskyi, Ukrainian Cossacks.

УДК 94(477):355.48(560:478)]"1574"

DOI: 10.33402/up.2022-15-35-45

Олексій БАЛУХ

кандидат історичних наук, доцент

кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8091-8118>

e-mail: a.balukh@chnu.edu.ua

КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР У БОРОТЬБІ МОЛДАВІЇ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ У 1574 РОЦІ

Проаналізовано події, що відбулися у Молдавії в 1574 р. за господарювання Іоана III Лютого, який, відмовившись сплачувати збільшену данину Порті, розгнівав султана і втратив свою посаду. Звернено увагу на те, що значного розголошу в Центрально-Східній Європі набули успішні військові дії українського козацтва, яке, прийшовши на допомогу господарю Іоану III Воде у боротьбі за визволення з-під ярма Османської імперії, часто брало на себе вирішальну роль у нерівному протистоянні з турецько-татарською ордою. Простежено, що саме так і розгорнулися події в Молдавії 1574 р., коли господар Іоан III Лютий спробував звільнити Молдавію від турецького іґа й запросив на допомогу українських козаків. Він не поїхав до Константинополя, як хотів Селім II, а натомість зважився на збройне протистояння з військами, відправленими скинути його з престолу. Стверджено, що, попри мізерні шанси перемогти турків, військо Іоана III тривалий час успішно оборонялося. Загін козаків, який прибув до Молдавії з прикордоння Польщі під проводом гетьмана І. Сверчовського, відіграв важливу роль в описаних подіях. Козаки стали однією з найцінніших бойових частин в армії господаря Молдавії, але їхню долю і поразку вирішила зрада молдавського боярства. З'ясовано, що через військову невідповідність між силами, які перебували у розпорядженні Іоана III Лютого, і потенціал Османської імперії поразка молдаван була лише питанням часу.

Ключові слова: Молдавія, воєнно-політичні відносини, Польща, Османська імперія, Іоан III Лютий, козаки, І. Сверчовський, Хотин.

В останній чверті XVI ст. ситуація у Центрально-Східній Європі значно загострилася. Це пов'язано з активізацією дому Габсбургів, основною метою яких стало розв'язання польсько-турецької війни та поява нового конфліктного чинника – запорозького козацтва. Зміна ж господаря у Молдавії була чудовою можливістю розв'язати цей конфлікт¹.

¹ Milewski D. From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski: Rise of the Cossack Factor in Polish-Ottoman Relations (1574–1600). *Cristea O., Pilat L. From Pax Mon-*

Упродовж XVI ст. турецькі султани призначали молдавських господарів, кожен з яких сплачував данину (харадж) Константинополю. Щоб стати господарем Молдавії, кандидат мав переконати султана Селіма II (1566–1574) та його урядовців, що він буде кращим за попереднього господаря. Зазвичай це визначалося обіцянкою збільшення данини.

У 1574 р. господарем Молдавії був Іоан III Лютий (1572–1574), при якому підтримували добрі стосунки з Портою, виконували всі її розпорядження. Уряд Іоана III Воде регулярно надсилав султану інформацію про події у Польщі та Литві. За наказом султана господар навіть почав сприяти новому польському королю Генріху Валуа (1573–1574)². Проте господар Валахії Олександр II Мірча (1568–1577) почав вести інтриги проти молдавського господаря, стверджуючи, що його брат Петро буде кращим правителем, ніж Іоан III. Він обіцяв османам удвічі вищу данину (80 тис. золотих), ніж сплачував Іоан (35 тис.)³. Окрім того, він зауважував, що Іоан III занадто любить поляків, що не подобалося Порті⁴.

Польський хроніст італійського походження О. Гваньїні так описав ці події: «Цей Петрило разом з турками, угорцями, греками, сербами та валахами напав на нього [Іоана III – О.Б.], також підкупував султана Селіма заради Молдавського господарства для себе»⁵.

У відповідь султан надіслав посольство, яке прибуло до Молдавії 21 лютого 1574 р., саме того дня, коли у Кракові коронували Генріха Валуа⁶. Султанський чауш вимагав від господаря Молдавії сплати подвійної данини (хараджу), а в разі незгоди прощатися з престолом у Яссах⁷. Отже, господар Іоан Воде Лютий змушений був або заплатити, або повстати проти влади Селіма II.

Скликавши боярську раду, господар оголосив волю султана, запитав, якій позиції вони надають перевагу, а також заявив, що виконання турецьких вимог зараз може призвести до потроєння данини у майбутньому⁸. Звідси, на нашу думку, і береться сума данини у 120 тис. золотих, яку нібито вимагали від Молдавії османи, що

golica to Pax Ottomanica. War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th–16th Centuries). Brill, 2020. Vol. 58. С. 217.

² Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.) / под ред. Д. М. Драгнева. Кишинев, 1987. С. 144.

³ Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та найменувань на Буковині. Молдавський період. Чернівці, 2010. Ч. 2. С. 44.

⁴ Beczek H. Moldavian Uprising of 1574 in Polish Sources. *Codrul Cosminului*. Suceava, 2021. Vol. 27. N 1. P. 92.

⁵ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / упоряд. та пер. з пол. о. Ю. Мицик. Київ, 2009. С. 210.

⁶ Горецький Л. Опис війни Івонії, господаря Волоського 1574 р. *Мемуари історії Південної Русі* / за ред. В. Антоновича; пер. з рос. Т. С. Завгородньої; передм. В. С. Мороза. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 1 (XVI ст.). С. 122.

⁷ Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)* / за заг. ред. В. М. Ботушанського. Чернівці, 2005. С. 84.

⁸ Beczek H. Moldavian Uprising of 1574 in Polish Sources. P. 92–93.

трапляється у працях сучасників тих подій⁹. «Молдавани погодилися з тим, що треба боронитися. Івоня пристав на це й пообіцяв стояти на смерть»¹⁰. Так, рішення про відмову сплачувати данину Порті фактично означало початок війни. Державну скарбницю і всі багатства господаря відправили до Хотина, куди виїхали також боярські сім'ї¹¹.

Боротьбу проти Порті Іоан III розпочав, прагнучи проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику. Шукаючи союзників, він звернувся за допомогою до польського короля Генріха Валуа (який у червні 1574 р. виїхав до Франції, залишивши країну в скрутному становищі¹²) чи принаймні за дозволом завербувати солдатів у Польщі, проте ні польський король, ні польські еліти не були зацікавлені у підтримці молдавського господаря проти османів¹³, оскільки не хотіли порушувати «давнє перемир'я і договір з турецьким султаном»¹⁴, а також безрезультатно просив сприяння у Трансильванії¹⁵.

Тоді в пошуках допомоги господар Іоан III Лютий звернувся до подільської шляхти й українських козаків. Навесні 1574 р. він «послав до них [козаків – О.Б.], просячи їх, аби йому до потреби [битви – О.Б.] проти турків прибули, обіцяючи їм плату, яку самі будуть хотіти»¹⁶. Вони порадилися і зібрали дванадцять сотень війська, не питаючи дозволу короля, розуміючи, що пішли проти його волі¹⁷. Так у Молдавії і з'явився загін на чолі з Іваном Сверчовським.

На думку чернівецьких дослідників Б. Боднарюка та А. Федорука, «господарі Дунайських князівств, цінуючи в козаках їхні виняткові вояцькі якості, вироблені у тривалій збройній боротьбі з татарами й турками, постійно запрошували їх вступити до них на військову службу»¹⁸. Відгукнувшись на звернення, у 1574 р. українське козацтво взяло активну участь в одній з найбільших тогочасних військових кампаній у Центрально-Східній Європі – війні господаря Молдавії проти османського поневолення.

Війна тривала упродовж трьох місяців, і всі перемоги Іоана III Воде було здобуто за безпосередньої участі козаків І. Сверчовського, які активно воювали із самого

⁹ Горецький Л. Опис війни Івонії, господаря Волоського 1574 р. С. 122.

¹⁰ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 210.

¹¹ Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин... С. 84.

¹² Milewski D. From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski... С. 218–219.

¹³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 140; Plewczynski M. Wojny i woj-skowość Polska XVI wieku. Zabrze-Tarnowskie Góry, 2012. Т. II. С. 288; Bielski M. Kronika polska Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. Т. 3. С. 1346.

¹⁴ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії... С. 210.

¹⁵ Краткая история Румынии: с древнейших времен до наших дней / под ред. В. Н. Виноградова. Москва, 1987. С. 66.

¹⁶ Орывки из летописца или хроники иеромонаха Леонтия Боболинского. *Грабянка Г. Летопись*. Киев, 1853. С. 278.

¹⁷ Bielski M. Kronika polska Marcina Bielskiego. S. 1346.

¹⁸ Боднарюк Б., Федорук А. Участь козаків у антиосманських війнах дунайських князівств (остання третина XVI – початок XVII ст.). *Хотинська війна: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни (м. Хотин, 22 жовтня 2001 р.)*. Чернівці, 2001. С. 82–83.

початку боротьби проти Порти. Загін останнього був невеликим, проте виконував при господареві роль гвардії, оскільки складався з професійних військових, досвідчених у боротьбі проти турків і татар¹⁹. Польський історик і письменник Л. Горецький зазначав, що «Сверчовський, чоловік досвідчений у військовій справі й надзвичайно дужий, мав загін з 200 кіннотників та ще 200 брацлавців і стільки ж барян; ніхто з них не мав права вступати в бій без наказу ватажка. У загонах Козловського і Стуженського було по 200 чоловік. Янціус та Соколовський мали по 100 осіб»²⁰. На думку українського історика С. Леп'явка, «у 1574 р. дві тисячі подільських козаків на чолі з І. Сверчовським та запорожців на чолі з кошовим отаманом Хомою Покотилом беруть участь у війні молдавського господаря Івонії проти турецького панування»²¹. Так, молдавська армія поповнилася близько 1 200–1 400 козаками на чолі з гетьманом І. Сверчовським та 600 запорожцями, очолюваними Х. Покотилом, які приєдналися пізніше.

Козацький загін прибув до Сучави 20 березня 1574 р., там його урочисто зустрів господар Іоан III Лютий²². Очевидно, що під Сучавою зосереджувалися основні військові сили господаря Молдавії.

За наказом султана претендента на молдавський престол Петра Кульгавого підтримали волохи, угорці та турки, але їхню кількість у «100–200 тис. чол.», згідно з Л. Горецьким²³, на думку польського дослідника М. Плевчинського, потрібно зменшити мінімум у десять разів²⁴.

Своєю чергою, молдавський господар зумів мобілізувати у «велике військо» 35 тис. осіб, а роль селян у ньому вже була другорядною, оскільки він здебільшого спирався на загони молдавських бояр, які становили майже всю кінноту²⁵. Молдавський дослідник Т. Мовіляну також вказував, що молдавське військо, мобілізоване Іоаном III Воде, налічувало близько 35 000 осіб²⁶.

Невдовзі розпочалися і воєнні дії. На придушення повстання турки спрямували спочатку 60-тисячне, а потім ще 150-тисячне військо²⁷. 14 квітня 1574 р. молдавсько-козацька армія на чолі з господарем Іоаном III Лютим та гетьманом І. Сверчовським завдала нищівної поразки турецько-валасько-угорському війську у битві при Жиліште, поблизу Фокшан²⁸. Молдавани і козаки, оточивши ворожий табір, раптово напали

¹⁹ Історія українського козацтва. Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 2006. Т. 1. С. 330.

²⁰ Горецький Л. Опис війни Івонії, господаря Волоського 1574 р. С. 127–128.

²¹ Леп'явка С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернівці, 1999. С. 38–39.

²² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 140.

²³ Горецький Л. Опис війни Івонії, господаря Волоського 1574 р. С. 131.

²⁴ Plewczynski M. Wojny i wojskowość Polska XVI wieku. S. 288.

²⁵ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества... С. 145–146.

²⁶ Movileanu T. Efectivele militare din Țara Moldovei în secolele XV–XVII. *Revistă de științe socioumane*. 2013. № 1 (23). P.122–123.

²⁷ Огуї О. Д. Історія обігу грошових одиниць та найменувань на Буковині. Молдавський період. Чернівці, 2010. Ч. 2. С. 44.

²⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 140; Стати В. История Молдовы. Кишинев, 2002. С. 142.

на нього та майже повністю знищили. Валаський господар Олександр II та його брат Петро, не зумівши дати гідний опір, врятувалися втечею до Бреїли. «Потім він [Іоан III Воде – *О.Б.*] напав на Валаську землю і вчинив там велику шкоду вогнем і мечем, майже нікого не милуючи»²⁹. Обложивши Бреїлу та завоювавши столичне місто Бухарест, молдавський господар став володарем і валаського престолу. На початку травня 1574 р. Іоан III Лютий призначив господарем Валахії свого воєводу Вінтіла, а також залишив з ним кількох молдавських бояр для управління країною³⁰.

Розвиваючи успіх, козаки, підтримані кількома сотнями молдавської кінноти, розгромили контингент у 2 000 воїнів, відправлених з Кілії. Після цього успіху Іоан III припинив облогу замку Бреїли і вирушив до Бендер – османської фортеці на Дністрі, на варті Молдавії³¹. Молдавські та козацькі загони завдали нищівних ударів по турецьких фортецях Бендери (Тягиня) і Аккерман (Білгород). У штурмі Бендерської фортеці відзначилися козаки І. Сверчовського, а після атаки на Бендери загін запорозьких козаків, який налічував 600 осіб під орудою Х. Покотила, на 25 човнах спустився по Дністру до Аккермана і, не зустрівши опору, захопив та цілковито розорив місто, взявши численні трофеї³².

Проти османів пліч-о-пліч з козаками билися й ополченці з Хотинщини на чолі з пиркелабом Єремією. Він згадується як Єремія Хотинський, або Чарнович³³. На думку О. Масана, є підстави вважати, що «це був Єремія Могила, майбутній господар і дядько Київського митрополита Петра Могили»³⁴. Проте Є. Могила, який народився близько 1555 р., повинен був мати на 1574 р. всього 18–19 років, тож у такому юному віці пиркелабом Хотинської волості бути не міг. Очевидно, йшлося про іншу людину з таким самим ім'ям.

Однак турецька загроза з півдня і татарська зі сходу змусили молдавсько-козацькі війська відступати. Тоді ж Олександр II Мірча, зібравши велику армію, зумів повернути собі валаський престол, перемігши та вбивши Вінтілу I³⁵. Загострення протиріч у молдавському таборі завадило подальшим успіхам господаря Іоана III Лютого. Молдавські бояри були незадоволені централізаторською політикою останнього та його союзом з українськими козаками, побоювалися також можливого об'єднання молдавських селян з козаками і їхнього виступу вже проти них самих³⁶.

На нашу думку, основним тактичним завданням молдавсько-козацького війська було не допустити об'єднання турецького і татарського військ, а також розгром їхніх військ по черзі. З цією метою потрібно було якомога довше затримати турків

²⁹ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 212.

³⁰ Стати В. История Молдовы. С. 142.

³¹ Milewski D. From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski... С. 219.

³² Горохівський П. Гетьман Іван Свирговський у молдавсько-турецькій війні 1574 р. Умань, 2010. С. 58; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 140–141.

³³ Milewski D. From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski... С. 219.

³⁴ Буковина: історичний нарис / відп. ред. В. М. Ботушанський. Чернівці, 1998. С. 46; Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис. Чернівці, 2002. С. 89.

³⁵ Стати В. История Молдовы. С. 143.

³⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 141.

на переправі через Дунай, водночас розгромити татар, а потім усі наявні сили спрямувати проти турків³⁷. «Справді, вже було близько до цього, якби хотинський староста Єремія не зрадив Івоню. Єремія на чолі тринадцяти тисяч молдаван був посланий Івонею на берег Дунаю, щоб обороняти від турків переправу. Сам же розпустив на короткий час своє військо, щоб воно зібралося докупі на вість Єремії про ворога. Однак цей Єремія взяв від Петрила, брата валаського господаря, тридцять тисяч золотих червінців і дав йому можливість переправитися на другий бік Дунаю разом з його військом і турками», – писав О. Гваньїні³⁸. Отже, зрада хотинського пиркелаба Єремії та молдавських бояр завадила Іоану III та українським козакам здобути остаточну перемогу над османами.

Вирішальна битва відбулася 10 червня 1574 р. біля озера Кагул поблизу р. Прут. І знову бачимо зраду молдавських бояр на чолі з хотинським пиркелабом Єремією, війська якого перейшли на бік османів³⁹. «Він же [Єремія – О.Б.], маючи першим зійтися з ворогом, наказав схилити свій прапор до землі, а знявши шапки з голів, підняти їх на списах та інші зброї і самим піддатися, турки заколивалися і взяли це військо до себе. Тим часом турки поставили проти них [військ Іоана III – О.Б.] молдаван Єремії і погнали їх у бій як худобу, і всі вони були побиті, хто від турків, хто від своїх»⁴⁰.

Водночас зазнало поразки військо Іоана III Лютого під час генеральної битви поблизу Рошкан при гирлі Дунаю, а сам господар потрапив у полон і був страчений⁴¹. Турки прив'язали його за хвост двох верблюдів і розірвали навпіл⁴². Польський хроніст М. Стрийковський зазначав, що «у той час волоського господаря Івоню, який вигнав Богдана і вів переможні і хоробрі битви з турками і мультанами [валахами – О.Б.], свої видали туркам, які четвертували його. 1575 року я сам бачив його голову, прибиту на воротах у Бухаресті, столичному місті мультанського [валаського – О.Б.] господаря Олександра, брат якого Петрило став волоським [молдавським – О.Б.] воєводою замість Івоні»⁴³. Отже, новим молдавським господарем став Петро V Кульгавий (1574–1591).

Так і завершилася жорстока та кровопролитна молдавсько-турецька війна, в якій найактивнішу участь взяли українські козаки. Серед них залишилося в живих лише декілька осіб: «тільки дванадцять козаків вони [турки – О.Б.] взяли у полон: самого гетьмана Сверчовського, Лаврентія Козловського, плочанина герба

³⁷ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества... С. 146.

³⁸ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 214.

³⁹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества... С. 146; Milewski D. From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski... С. 220.

⁴⁰ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 215–216.

⁴¹ Жуковський А. Історія Буковини. Чернівці, 1991. Ч. 1. С. 67; Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei dela Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă. Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. Chișinău, 1990. P. 106–107.

⁴² Славяно-молдавская летопись Азария 1551–1574 гг. *Славяно-молдавские летописи XV–XVII вв.* Москва, 1976. С. 137; Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei dela Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă. P. 107.

⁴³ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / відп. ред. О. Купчинський. Львів, 2011. С. 943.

“Яструб”, Задовського, Янчі, Залеського, Сучинського, Богуцького, але всіх цих було викуплено»⁴⁴.

Українська народна пісня так описує період молдавсько-козацької співпраці:

Ой пан пишний, пан Свирговський,
А ще другий пан Зборовський,
А ще третій Морозенко,
А ще четвертий пан Горленко,
Що із волохами турок дереться,
А із татарами волох б'ється.
Да волоську землю руйнують,
Плюндрують, ще й не милують.
Ой ми, волохи, ми, християни,
Да не милують нас бусурмани:
Ви, козаченьки, за віру дбайте,
Нам, християнам, на поміч прибувайте!
А козаченьки за віру дбають,
Волохам-християнам поміч посилають,
Трублять в труби, в сурми вигрівають,
Оченьками козаченьків з України проводжають⁴⁵.

Після завершення воєнних дій великий візир Мехмет-паша надіслав листа Великому гетьману коронному Є. Язловецькому від 28 липня 1574 р. зі звинуваченнями поляків у захопленні в Хотині після смерті екс-господаря Іоана III його дружини, тестя, скарбниці з усіма цінностями, а також дружин сімох молдавських бояр і 27 возів з їхніми багатствами. Господар Петро V одразу ж спробував повернути забрані цінності покійного Іоана III Воде та молдавських бояр у польської влади. Поляки заявили його послу, що це питання має розглянути сенат упродовж півроку⁴⁶. Тож усі намагання молдавського господаря повернути ці багатства завершилися невдачею.

Відновивши владу над Молдавською державою, султан наказав у Хотинському замку розташувати турецьку залогу, проте в руках хотинського пиркелаба продовжувала залишатися адміністративна влада над цими землями. М. Стрийковський, який у 1574 р. проїжджав через місто Хотин, побачив фортецю в осаді турків. Він зазначав, що «Хотин – замок прекрасний та укріплений, розташований на скелі, який я оглядав 1574 року вже захоплений турками. Але воєвода мав у ньому надалі свого пиркелаба, який там двічі нас приймав від імені господаря»⁴⁷. Однак цей автор не повідомив жодної інформації про руйнування держави з боку турків і татар.

Петро V Кульгавий став вірним ставлеником султана. Прихід останнього до влади негативно позначився і на українських, і на молдавських землях, оскільки з Петром прийшло багато османів, які восени 1574 р. вогнем та мечем грабували

⁴⁴ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. С. 219.

⁴⁵ Жуковський А. Історія Буковини. С. 67–68.

⁴⁶ Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин... С. 84; Arhiva istorică României / red. B. Petriceicu-Hăjdeu. București, 1865. Т. II. С. 44.

⁴⁷ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. С. 920.

країну, зокрема землі між Прутом і Дністром⁴⁸. Літописець Азарій писав про це так: «Татари, що вирізнялися собачим нором та злістю, вдерлися у молдавські землі, спалюючи їхні міста, відбирали їхнє майно, і села перетворювали у руїни. І дійшли вони до м. Роман, все спалюючи та плондруючи. І жінок, і дівчат, і старців з юнаками, і матерів з дітьми, усіх брали у полон, від людей і до тварин, і їх було безліч. І було багато плачу, стогонів і криків у Молдавії тоді»⁴⁹. Отже, вдершись у Молдавію, турки і татари спустошили межиріччя Пруту та Дністра.

Очевидним наслідком тих подій став голод і демографічна криза, яка тривала кілька років. М. Стрийковський, у складі польського посольства проїжджаючи через Молдавію до Константинополя восени 1574 р., писав, що «у Волощині [Молдавії – О.Б.] та на всіх турецьких шляхах панував голод»⁵⁰. Після татарських безчинств у 1574 р. господар Петро V Кульгавий висловив турецькому посланцю і кримському хану побоювання, що не зможе зібрати наступну данину для Порти⁵¹. Отже, в цей час воєнно-політичне та соціально-економічне становище Молдавської держави, а разом з нею і її північних волостей (Буковини), значно погіршилося.

Прагнучи помститися за допомогу, яку козаки І. Сверчовського надали господарю Іоану III Лютому, татари у вересні 1575 р. здійснили нищівний напад на підвладні Речі Посполитій подільські землі⁵². Польський хроніст Б. Папроцький (1543–1614) у своїй праці «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель Руських і Подільських» красномовно описував жажливість татарських плондрувань восени 1575 р.⁵³ Також повідомлялося про захоплення у полон 35 тис. людей, 40 тис. коней і до півмільйона голів худоби⁵⁴. Після цього татари швидко відступили до р. Дністер і почали переправу поблизу Хотина. Під час форсування річки їх атакували військові загони української та польської шляхти. Проте гарматний вогонь, що вела з башт Хотинського замку турецька залога, завадив їм відбити полонених та здобич. Переправившись через Дністер, татари без особливих втрат повернулися у місця своїх кочовищ⁵⁵.

Молдавський господар Петро V Кульгавий продовжував бути вірним слугою Османської Порти. Польща, зацікавлена в мирних відносинах з Туреччиною, всі військові сили спрямувала проти Московії у зв'язку із загостренням Лівонського конфлікту. За цих умов перебування турецької залоги у Хотинській фортеці втраатило актуальність, тому султан і відкликав її⁵⁶.

⁴⁸ Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei dela Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă. P. 107.

⁴⁹ Славяно-молдавская летопись Азария 1551–1574 гг. С. 137–138.

⁵⁰ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. С. 943–944.

⁵¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества... С. 160.

⁵² Там само. С. 149.

⁵³ Paprocki B. Gniazdo cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt y Panów, początek swoy maią. Warszawa, 2014. 452 s.

⁵⁴ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества... С. 149.

⁵⁵ Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис. С. 89.

⁵⁶ Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин... С. 85.

Отже, визначальним чинником у боротьбі Молдавії проти Османської імперії 1574 р. була наявність загатованого в боях загону українського козацтва, що свідчило про зростання його військової потужності. Лише зрада молдавських бояр, яких лякала централізаторська політика господаря, не дала змоги військам Іоана III Лютого та козакам здобути остаточну перемогу. Проте молдавське повстання 1574 р. не мало шансів на успіх, оскільки Молдавія була для османів економічно цінною власністю, яку вони б точно не випустили зі своїх рук. Так, під час молдавського походу 1574 р. козацтво діяло як провідна сила, від якої залежав успіх боротьби проти Порти, воно ставало суб'єктом міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

REFERENCES

- Beczek, H. (2021). Moldavian Uprising of 1574 in Polish Sources. *Codrul Cosminului*, 27 (1), 91–104 [in English].
- Bielski, M. (1856). *Kronika Marcina Bielskiego* (Vol. 3). Sanok [in Polish].
- Bodnariuk, B., & Fedoruk, A. (2002). Uchast kozakiv u antyosmanskykh viinakh dunaiskykh kniazivstv (ostannia tretyna XVI – pochatok XVII st.). Proceedings of the International Scientific Conference to the 380 anniversary of the Khotyn war (pp. 82–83), *Khotyn, 22 zhovtnia 2001*. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Botushanskyi, V. (Ed.). (1998). *Bukovyna: istorychnyi narys*. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Dobrzahanskyi, O., Makar, Yu., & Masan, O. (2002). *Khotynshchyna: istorychnyi narys*. Chernivtsi [in Ukrainian].
- Dragniev, D. (Ed.). (1987). *Ocherki vneshnepoliticheskoi istorii Moldavskogo knyazhestva (poslednyaya chetvert XIV – nachalo XIX v.)*. Chişinău [in Russian].
- Grekul, F. A. (Ed.). (1976). Slaviano-moldavskaya letopis Azarii 1551–1574 gg. In *Slaviano-moldavskie letopisi XV–XVII vv.* (p. 137). Moscow [in Russian].
- Hvanini, O. (2009). *Khronika Yevropeiskoi Sarmatii* (2nd ed.) (Yu. Mytsyk, Comp. & Trans.). Kyiv [in Ukrainian].
- Holobutskyi, V. (1994). *Zaporozke kozatstvo*. Kyiv [in Ukrainian].
- Horetskyi, L. (2005). Opys viiny Ivonii, hospodaria Voloskoho 1574 r. *Memuary istorii Pivdennoi Rusi* (V. Antonovych, Ed.). (Vol. 1). Dnipro [in Ukrainian].
- Horokhivskyi, P. (2010). *Hetman Ivan Svyrhovskiy u moldavsko-turetskii viini 1574 r.* Uman [in Ukrainian].
- Lepiavko, S. (1999). *Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591)*. Chernihiv [in Ukrainian].
- Masan, O. (2005). Bukovyna yak ob'ekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnykh chasiv do 1774 r. In V. Botushanskyi (Ed.), *Bukovyna v konteksti yevropeyskykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyny XX st.)* (pp. 9–168). Chernivtsi [in Ukrainian].
- Milewski, D. (2020). From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski: Rise of the Cossack Factor in Polish-Ottoman Relations (1574–1600). *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica. War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th–16th Centuries)*, 58, 215–227 [in English].

- Movileanu, T. (2013). Efectivele militare din Țara Moldovei în secolele XV-XVII. *Revistă de științe socioumane*, 1 (23), 122–123 [in Romanian].
- Ohui, O. (2010). *Istoriia obihu hroshovykh odynts ta naimenuvan na Bukovyni. Moldavskiy period* (Pt. 2). Chernivtsi [in Ukrainian].
- Otryvki iz letopistsa ili khroniki ieromonakha Leontii Bobolinskogo. (1853). In *G. Grabianka, Letopis* (p. 278). Kyiv [in Russian].
- Paprocki, B. (2014). *Gniazdo cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt y Panów, początek swoy maiq.* Warsaw [in Polish].
- Petriceicu-Hăjdeu, B. (Ed.). (1865). *Archiva istorică a României* (Vol. II). Bucuresti [in Romanian].
- Plewczynski, M. (2012). *Wojny i wojskowość Polska XVI wieku* (Vol. II). Zabrze-Tarnowskie Góry [in Polish].
- Smolii, V. (Ed.). (2006). *Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy* (Vol. 1.) Kyiv [in Ukrainian].
- Stati, V. (2002). *Istoriia Moldovy*. Chișinău [in Russian].
- Strykovskiy, M. (2011). *Litopys polskiy, lytovskiy, zhmutskiy i vsiei Rusy* (O. Kupchynskiy, Ed.). Lviv [in Ukrainian].
- Ureche, G. (1990). The Chronicle of Moldavia (...) from Dragoș-voivode to Aron-voivode. In *G. Ureche, M. Costin, I. Neculce, The Chronicle of the Land of Moldova: Chronicles* (pp. 23–118.). Chișinău [in Romanian].
- Vinogradov, V. (Ed). (1987). *Kratkaia istoriia Rumynii: s drevneishykh vremen do nashykh dnei*. Moscow [in Russian].
- Zhukovskiy, A. (1991). *Istoriia Bukovyny*. Chernivtsi [in Ukrainian].

Oleksii Balukh

PhD (History), Associate Professor

Department of History of Ukraine

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8091-8118>

e-mail: a.balukh@chnu.edu.ua

THE COSSACK FACTOR IN THE STRUGGLE BETWEEN MOLDAVIA AND THE OTTOMAN EMPIRE IN 1574

The article analyzes the events that took place in Moldavia in 1574 during the reign of John III the Terrible, who, refusing to pay an increased tribute to Porte, angered the sultan and lost his post. At the same time, the successful military actions of the Ukrainian Cossacks gained considerable publicity in Central and Eastern Europe. They came to the aid of hospodar John III Voda in the struggle for liberation from the Ottoman Empire and often took a decisive role in the unequal confrontation with the Turkish-Tatar horde. That is how the events in Moldavia unfolded in 1574 when the hospodar John III the Terrible made an attempt to liberate Moldavia from the Turkish yoke and called on the Ukrainian Cossacks for help. He did not go to Constantinople as Selim II wanted but instead decided to take up arms against the troops sent to overthrow him. Although the chances of defeating the Turks

were slim, the army of John III successfully defended itself for a long time. A detachment of Cossacks who arrived in Moldavia from the Polish border under the leadership of hetman I. Sverchevskyi played an essential role in the described events. The Cossacks became one of the most valuable combat units in the army of the Moldavian hospodar. But their fate and defeat were decided by the betrayal of the Moldavian boyars. However, John III the Terrible lost the war, demonstrating what became axiomatic: the international position of Moldavia could be altered only in a favorable international situation and only with the military support of the European powers.

Keywords: Moldavia, military-political relations, Poland, Ottoman Empire, John III the Terrible, Cossacks, I. Sverchevskyi, Khotyn.

УДК [94(477.83/.86):316.7]"183/184"

DOI: 10.33402/ur.2022-15-46-80

Мар'ян МУДРИЙ

кандидат історичних наук

доцент кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3349-1830>

e-mail: m_mudryi@ukr.net

«НЕ ВСЕ ПРАВДА, ЩО ТАМ СКАЗАНО, А МНОГО ПРАВДИ ЗАМОЛЧАНО»: ІДЕЙНО-КУЛЬТУРНИЙ КЛІМАТ У ГАЛИЧИНІ В ПЕРЕДДЕНЬ «ВЕСНИ НАРОДІВ»

З'ясовано, що ідейним обрамленням революційних подій 1848–1849 рр., які увійшли в історію як «Весна народів», був складний комплекс настроїв і мотивів, що стрімко, як для свого часу, визрівали впродовж кільканадцяти попередніх років. Спостережено, що для галицьких українців, попри вже тривале – більш як півстолітнє – перебування у складі монархії Габсбургів, основним в ідейних шуканнях був транзит від польського соціально-територіального і мовно-культурного простору Речі Посполитої до етнонаціональної організації суспільства та протистояння австрійському імперському централізму. Висвітлено роль, яку в цьому переході відіграла двоступенева українсько-польська ідентичність (поштовхом для її увиразнення стало польське повстання 1830–1831 рр., під час революції вона виллється у створення Руського собору, а самих її представників пізніше називатимуть русинами польської нації – *gente Rutheni, natione Poloni*). Обґрунтовано, що в соціальному плані середовище «русинів польської нації» було перехідним, короточасним виявом модерного націєтворення, пошуком історичних і світоглядних орієнтирів, а в ідейному – результатом зіткнення і взаємодії двох ідеологій – Просвітництва і Романтизму, які пропонували різне розуміння народу-нації – відповідно, державно-політичної та етнічно-культурної спільноти. Як існування, так і розпад двоступеневої українсько-польської ідентичності давали ідейну поживу для перетворення місцевої руської ідентичності на українську в її сучасному розумінні. Показано, що посередниками на цьому шляху були австрофільство і русофільство. Українофіли потребували аргументів, які б відмежовували український простір від російського, і чимало таких аргументів знаходили в польському ідейно-політичному та культурно-інтелектуальному дискурсі. Тому-то стверджується, що полонофільство стимулювало розвиток українофільства і навіть, у певному сенсі, було його частиною.

Ключові слова: Галичина XIX ст., українсько-польські відносини, «русини польської нації» (*gente Rutheni, natione Poloni*), революція 1848–1849 рр. («Весна народів»), модерне націєтворення.

Щоразу, коли мова заходить про історію Галичини XIX ст., зринає образ «Весни народів» – революційних подій 1848 р. В історіографії в останні два-три десятиліття він наповнився новим змістом. З-поміж іншого дослідники зауважили й уже досить докладно описали участь у революції осіб із двоступеневою ідентичністю, яких називають *gente Rutheni, natione Poloni* (або *русини польської нації*). Єдиним випадком у підавстрійській Галичині, коли роздвоєна національна свідомість *gente–natione* виявилась у формі групової, а не індивідуальної реакції на трансформацію політичного та культурного простору краю, зокрема розвиток українського руху, стало утворення Руського собору (спочатку «Польсько-руської ради») – національно-політичного об'єднання, яке діяло від травня до жовтня 1848 р. Утім, дослідження самого тільки Руського собору замало, аби розуміти всю повноту історичних процесів у регіоні, який згодом відіграє ключову роль в утвердженні модерної української національної свідомості. Ця стаття має на меті з'ясувати обставини, за яких у Галичині сформувалося середовище осіб із двоступеневою українсько-польською ідентичністю. Головне твердження полягає в тому, що полонофілство стимулювало розвиток українофілства і навіть, у певному сенсі, було його частиною. Хай там що, а фраза з листа Івана Головацького: «не все правда, що там сказано, а много правди замолчано», яка стосувалася альманаху «Вінок русинам на обжинки» (1846), дуже добре відображає амбівалентність національного простору тогочасної Галичини.

Виникнення в підавстрійській Галичині середовища «русинів польської нації» було результатом націоналізації публічного простору в умовах розпаду станових ідентичностей і переходу до громадянського суспільства – громадянського в тому сенсі, що питання ідентичності кожної особи ставало питанням її активності та самореалізації в межах національної спільноти. Ідея національності, яка завдяки філософії Романтизму набула значення головного інтегративного чинника, створила передумови для одночасного розвитку кількох національних проєктів. Виявилося теж, що й питання національної свободи можна розглядати в різних вимірах. Історик літератури Леонід Ушкалов підмітив, що українська галицька література і публіцистика 1830–1840-х років, яка нині – головне джерело для вивчення національної свідомості, розвивалася на засадах *коекзистенції*, тобто відкритості та взаємодії з усіма можливими культурними традиціями краю. Творці «нової української літератури» в Галичині трактували її як наслідок «пробудження зі сну» чи національного самопізнання. І остаточною метою такого самопізнання була не національна замкнутість, а навпаки – повернення до сім'ї європейських народів¹.

¹ Детальніше див.: Zięba A. A. *Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*. Kraków, 1995. Т. II / pod red. R. Łuznego i A. A. Zięby. S. 61–77; Świątek A. *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków, 2014. 512 s. (Studia Galicyjskie; т. 3); Мудрий М. *Gente Rutheni в польській Центральній Раді Народовій 1848 року. Записки Наукового товариства імені Шевченка*. (Записки НТШ). Львів, 2008. Т. CCLVI: Праці Історично-філософської секції. С. 244–281; Мудрий М. *Руський Собор 1848 року: організація та члени. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 107–126; Мудрий М. *Ідеологія чи світогляд? До*

Автори, які під добу «Весни народів» послуговувалися принципом коекзистенції, пропонували дуже широкий спектр уявлень про національно-культурну тожсамість. По суті, ніхто не наполягав на завершеній версії ідентичності, натомість усі в той чи той спосіб акцентували на категоріях «проблематичності», «можливості» і «вибору». Така багатозначність у розумінні національної свободи сприяла формуванню в Галичині конкурентного ідейно-культурного середовища. Уявлення про народ-націю як духовну субстанцію давало змогу шукати власну тотожність на широкому просторі, не обмежуючись наявними державними кордонами. Якщо поляки мали на меті тільки відновлення Речі Посполитої, міцно ув'язуючи «польськість» з державністю, то галицькі русини, не обтяжені державними концепціями, шукали свою ідентичність у відношенні до австрійського, слов'янського, польського чи всеруського («великоруського» і «малоруського») просторів. Словом, середовище «русинів польської нації» було не єдиною відповіддю на нацистворчі процеси в Галичині. Від початку воно мало конкурентів, з якими мусило вступити в безуспішне (це з'ясувалося згодом) протистояння.

* * *

Майбутнє двоступеневої ідентичності *gente Rutheni, natione Poloni* великою мірою залежало від розвитку в Галичині мовних та освітніх практик. У першій третині XIX ст. мало хто сумнівався, що мовою освіченої частини галицько-руського суспільства має бути польська. Зрештою, самі русини не ставили цей стереотип під сумнів. Ситуація, утім, змінилася після польського повстання 1830–1831 рр., коли шляхетсько-консервативні кола були змушені поступитися частиною суспільно-політичного простору революційним елементам (переважно з різночинської інтелігенції), які, своєю чергою, бачили польську перспективу в активізації селянського середовища та залученні його до руху за відновлення Речі Посполитої. Зважаючи на недосяжність для селянства літературної мови, польські революціонери, особливо з числа «русинів польської нації», були змушені шукати спеціальні ключі до настроїв українських селян. Зрозумілою і прийнятною, як їм здавалося, формою взаємодії з нижчими верствами суспільства були відозви, написані народною

питання про теоретичні засади Руського Собору 1848 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2009. Вип. 44. С. 75–106; Мудрий М. *Formacja gente Rutheni, natione Poloni w XIX-wiecznej Galicji a pojęcie ojczyzny. Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności* / zredagowali: A. Nowak, A. A. Zięba. Kraków, 2009. S. 285–298; Мудрий М. «Jesteśmy rozdwojonymi członkami jednego ciała»: до питання про відносини між Головною руською радою і Руським собором 1848 року. *Записки НТШ*. Львів, 2013. Т. CCLXV: Праці Історично-філософської секції. С. 54–80; Мудрий М. Руський собор 1848 року: історіографічний та джерелознавчий огляд. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 193–206; Ушкалов Л. Література галицька, слобідська та інші. *Ушкалов Л. Від бароко до постмодерну: есеї*. Київ, 2011. С. 504–506. Під добу «Весни народів» поняттям *коекзистенції* послуговувався, наприклад, Теодор Леонтович, коли стверджував, що різні народи Галичини мали б жити «sposobem koegzystencji» (див.: [Leontowicz T.] *Odpowiedź na artykuł o nieistnieniu Rusinów umieszczony w Numerze 2gim Dziennika Narodowego*. [Lwów, 1848]. Підпис: L.).

мовою, але латинськими буквами. Використання народно-розмовного варіанта мови мало полегшити селянству розуміння програми польських революціонерів, а латиниця (у польській транслітерації) – спрямувати процес емансипації руського селянства в пропольське русло. У віддаленій перспективі ж україномовна продукція польського чи полонофільського походження обернулася проти самих «русинів польської нації». Ці тексти засвідчили придатність народної мови до вираження складних абстрактних понять, пов'язаних із суспільно-політичною тематикою, а відтак дали поштовх для розвитку українофільської течії, яка виокремилася зі складної суміші світоглядних уявлень галицьких русинів².

Використовуючи польську транслітерацію для україномовних текстів, «русини польської нації» намагалися ув'язати свою ідентичність із ширшим мовно-культурним контекстом. У першій половині XIX ст. не бракувало ініціатив щодо переведення української мови в Галичині з кирилиці на латинську графічну систему. В руслі традиції *gente–natione* поширеною в цей час була практика, коли польські видання друкували українські пісні латинськими буквами. У 1833 р. Вацлав Залеський (*Вацлав з Олеска*) – польський етнограф (походив з бідної шляхетської родини), а згодом австрійський державний діяч (у 1848 р. був призначений галицьким губернатором) – видав цілу збірку таких пісень³. Однак не всі спроби писати українською мовою з використанням латинської графіки насправді були виявом свідомості *gente Rutheni, natione Poloni*. На користь латиниці для галицьких русинів висловлювалися діячі слов'янського національного відродження (наприклад, словенець Вартоломей Копітар, мовознавець, скриптор і кустош придворної бібліотеки у Відні й одночасно урядовий цензор для видань новогрецькою і слов'янськими мовами). Ця ідея імпонувала теж певній частині греко-католицького духовенства. Євген Олесницький згадував про «писані рукою батька з того часу (у 1830-х роках) проповіді в українській мові, однак латинськими буквами»⁴. Олександр Барвінський у спогадах теж зазначав, що батько (висвячений 1830 р.) «перші проповіді списував собі латинською азбукою», а «поміж тодішніми священичими родинами, особливо на Поділлі, говорено звичайно по-польськи»⁵. У липні 1834 р. парох Йосиф Лозинський опублікував статтю «О wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego» («Про запровадження у руському письменництві польської

² Про мовні концепції «русинів польської нації» та значення польської україномовної революційної літератури в історії української мови див.: Мозер М. Українська («руська») мова галицьких поляків і полонофілів у 1830–1848 рр. *Мозер М. Причинки до історії української мови*. 3-тє вид., перегл. і поправл. / за заг. ред. С. Вакуленка. Вінниця, 2011. С. 562–601.

³ [Zaleski W.] Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego / zebrał i wydał Wacław z Oleska. Lwów, 1833. LIV, 516 s. Про вплив цього видання на мовну та писемну культуру галицьких русинів, а також національний рух загалом див.: Мозер М. Українська («руська») мова галицьких поляків і полонофілів... С. 570–573.

⁴ Олесницький Е. Сторінки з мого життя. Львів, 1935. Ч. I: (1860–1890). С. 15.

⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. Частини перша та друга / упоряд.: А. Шацька, О. Федорук; ред.: Л. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк; Київ, 2004. С. 42.

абетки»), яка стала чи не найяскравішою пам'яткою галицької «азбучної війни» 1830-х років. Автор виходив із настанови, що українці (русини) повинні вибрати такий алфавіт, який найкраще виражав би мелодику мови й – що важливо – сприяв її прискореному розвитку. Він доходив висновку, що таку роль може виконати тільки польський алфавіт: зробить українські книги доступними для поляків та інших слов'ян, полегшить вивчення української мови для західних народів і, нарешті, сприятиме прискореному розвитку мови, тоді як «мертва» кирилиця цей розвиток гальмуватиме⁶. Такої самої думки – про латиницю як засіб входження української

⁶ Про ініціативу Й. Лозинського та дискусію навколо неї ширше див.: Лесюк М. Іван Франко про азбучні дискусії в Галичині. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 2007. Т. 23–24: Spotkania polsko-ukraińskie. Uniwersytet Warszawski – Iwanowi France / pod red. S. Kozaka przy współpracy W. Sobol, B. Nazaruka. S. 278–297; Мозер М. Мовне відродження галицьких українців (1772–1848/49 рр.) у центральноєвропейському контексті. *Мозер М. Причинки до історії української мови*. 3-тє вид. перегл. і поправл. / за заг. ред. С. Вакулєнка. Вінниця, 2011. С. 317–326. Про мовно-правописні дискусії та етнографічно-фольклористичні видання в Галичині 1830–1840-х років за участі місцевих руських (українських) і польських публіцистів і з позиції так званої української радянської історіографії див.: Гербильський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). Львів, 1964. С. 72–131. Біографія та діяльність о. Йосифа Лозинського (1807–1889) є показовою для розуміння як передумов виникнення в Галичині середовища осіб з двоступеневою українсько-польською ідентичністю, так і обставин занепаду цієї формації. Лозинський народився на Перемишльщині в сім'ї священика, освіту здобув у Перемишлі (в гімназії, а також на філософських і початкових богословських студіях) та Львові (у 1830 р. закінчив навчання у Львівській греко-католицькій духовній семінарії). У той час захопився місцевою (галицько-руською) народною культурою, слов'янськими літературами, читав «Rozmaitości» (додаток до «Gazeta Lwowska»), які постачав батькові дідич Юзеф Гумницький, відвідував у Львівському університеті лекції професора польської мови та літератури Миколая Михалевича (русина за походженням). Першу парафію отримав у Ліську (1831), невдовзі перебрався ближче до Перемишля, від 1836 р. – парох у селі Медика, де мав приятельські стосунки з власником села Гвальбертом Павліковським. «Покровителем на полі літературнім» для Й. Лозинського, за його ж зізнанням, був перемишльський єпископ Іван (Снігурський) (помер 1847 р.), який, утім, у своєму оточенні толерував і заохочував прихильників розвитку галицько-руської мови як на основі кирилиці, так і латиниці. Крім уже згаданої статті 1834 р. про переваги латиниці, Й. Лозинський видав латиницею українські весільні пісні (*Ruskoje wesile opysanoje czerez J. Łozińskoho*. W Peremyszy: w Typografii Władycznój gr. kat., 1835) і граматику української мови (*Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego) napisana przez Ks. Józefa Łozińskiego*. W Przemyślu: w Drukarni Biskupiej obr. gr. kat., 1846). Лозинський спирався на поширену тоді друкарську практику й заохочення єпископа Івана (Снігурського). Остаточоно відмовився від думки про латинізацію української мови в 1848 р., коли був змушений вибирати в Перемишлі між місцевою польською Радою народовою і Руською радою (яку й очолив на завершальному етапі), був учасником Собору руських вчених. У тому ж таки році отримав презенту на парохію в Яворові (від 1850 р. – декан), під час «азбучної війни» 1859 р. виступав уже на боці противників латиниці, водночас еволюціонував до русофільства (всеруськості), що виявилось в діяльності як депутата Галицького сейму (1861–1867) та автора багатьох дописів до газети «Слово». Від 1870 р. – депутат Яворівської повітової ради.

літератури в загальноєвропейський контекст – дотримувався Іван Головацький, який мешкав у Відні спочатку як студент медицини, потім як дипломований спеціаліст, практикант у місцевому шпиталі⁷.

Несподівано для багатьох навколо ідеї впровадити польський алфавіт в українське письмо спалахнула дискусія. Вона засвідчила, що в Галичині набирає сили руська мовно-національна ідентичність, яка знаходила підтримку (щоправда, з різних мотивів) як з боку вкрай консервативної частини греко-католицької ієрархії та інтелектуалів, так і захопленої ідеями Романтизму молоді ліберально-демократичної інтелігенції. Щоправда, в уявленнях більшості тогочасних галицько-руських інтелектуалів руськомовний простір охоплював сучасні українську й білоруську території⁸. Такий вихід мовної свідомості галичан поза Галичину був викликом для сформованої в австрійський період свідомості *gente-natione*, позбавляв її можливості здобути тривке оперття в суспільстві, робив хисткою. Сам Й. Лозинський в автобіографічних записках згодом стверджував, що «опинія публична на Руси розбудилась и противь моего мнѣнія рѣшительно высказалася», «по той статьи Русины якъ-бы изъ сна обудилися и до своего самосознанія приходили»⁹. Проти статті Й. Лозинського виступили історик Денис Зубрицький (його праця залишилася в рукописі, який переписували)¹⁰, капелан

Був одружений на доньці священника (померла 1873 р.). Див. автобіографію Й. Лозинського, яку він написав 1876 р. на прохання Богдана Дідицького: Матеріали кь Історіи Галицко-русской словесности, сообщаемыи Богданомъ А. Дѣдицкимъ. IV. Іосифъ Лозинскій. *Литературный сборникъ*. Издаваемый Галицко-Русскою Матицею / ред. Б. А. Дѣдицкій. Львовъ, 1885. Вып. II–III. С. 112–126; Лозинський Й. Автобіографія. *Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни* / упоряд., вступ та комент. В. Пилипович. Перемишль; Львів, 2002. С. 183–199. Про «азбучну війну» 1859 р. та позицію в ній Й. Лозинського див.: Мудрий М. Ідея польсько-української унії та «русини польської нації» в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 85–92.

⁷ На ґрунті розбіжностей щодо графіки українського письма в 1840 р. відбулася гостра полеміка між братами Іваном та Яковом Головацькими: «Русалка Дністрова». Документи і матеріали / упоряд. Ф. І. Стеблій та ін.; Ф. І. Стеблій (відп. ред.) та ін. Київ, 1989. Док. № 87. С. 150–156 (3 листа І. Головацького до Я. Головацького, Відень, 13 квітня 1840 р.); Док. № 91. С. 161–169 (Лист Я. Головацького до І. Головацького, Перемишль, 17 (5) травня 1840 р.). Про цю дискусію, за якою фактично стояла справа цивілізаційного вибору галицьких і взагалі австрійських русинів, докладно див.: Седляр О. Видавнича діяльність Івана та Якова Головацьких у 1840–1848 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 38–61.

⁸ Мозер М. «Русини» й «руська мова» в галицьких ґраматиках першої половини ХІХ ст. *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп. ред.: Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів, 2011. С. 9–54. (Серія «Історія мови»).

⁹ Матеріали кь Історіи Галицко-русской словесности, сообщаемыи Богданомъ А. Дѣдицкимъ. IV. Іосифъ Лозинскій... С. 117.

¹⁰ Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р. *Записки НТШ*. Львів, 1925. Т. СХХХVI–СХХХVII: Праці Фільольогічної секції / під ред. К. Студинського. С. 107–118. Василь

перемишльського єпископа Івана (Снігурського) Йосиф Левицький¹¹, студент Маркіян Шашкевич¹². Показовою була позиція єпископа Івана (Снігурського): він намагався вловити суспільні настрої – спочатку погодився на публікацію статті Й. Лозинського, а невдовзі схвалив підготоване Й. Левицьким її заперечення, «дабы довѣдатись: чи кто на тоє чтѣ отвѣтитъ»¹³. Вацлав Залеський, зі свого боку, теж не приховував головної мети публікації в одній збірці польських і українських пісень латинкою – остаточне приєднання галицьких русинів до польської нації¹⁴. Він підкреслював значення фольклору для пізнання народного характеру та розвитку національної літератури, однак заперечував мовно-національну самобутність русинів-українців, уважаючи їх різновидом польського народу-нації, а українську мову – діалектом польської.

Зіткнення різних поглядів навколо українського алфавіту виявило руйнівні для середовища «русинів польської нації» чинники, джерела яких потрібно шукати передусім в історіософії доби Романтизму. Романтизм як загальнокультурний рух охопив майже всі сфери суспільної свідомості, змінив світобачення людей цілої епохи. Відкидаючи традицію раціонального пізнання, романтики відшукували у різних сферах буття внутрішні протилежності, антитези, переносючи їх на людину, на історичний процес. На погляд романтиків, усе дійсне – суперечливе й заперечує

Щурат помилково приписав авторство рукописної статті «O zaprowadzeniu Abecadła polskiego zamiast Kyrilicy do ruskiej pisowni», написану Д. Зубрицьким у 1834 р. як відповідь на статтю Й. Лозинського, Миколі Кмицикевичу, учаснику польсько-українського конспіративного гуртка «Товариство вчених» (або «Сенат») у Перемишлі (Щурат В. Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з 1834 р. *Записки НТШ*. Львів, 1908. Т. LXXXI / під ред. М. Грушевського. С. 134–144). Повний текст роботи Д. Зубрицького виявив М. Возняк у жовтні 1927 р. Він озаглавлений «Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej. O zaprowadzeniu abecadła polskiego zamiast Cyryliki do ruskiej pisowni» і датований 1 жовтня 1834 р. Цей текст опублікував М. Возняк: Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. *Записки НТШ*. Львів, 1929. Т. CL: Праці Філологічної та Історично-Філософічної секції / під ред. К. Студинського й І. Крип'якевича. С. 128–142.

¹¹ [Lewicki J.] Odpowiedź na zdanie o zaprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego (*Rozmaitości* dnia 17 lipca Nro. 29. roku 1834 strona 228). *Przemyśl*, 1834 [4 s.].

¹² [Szaskiewicz M.] Азбука і Abecadło. Uwagi nad rozprawą *O wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego*, napisaną przez ks. J. Łozińskiego, umieszczoną w *Rozmaitościach* Lwowskich z roku 1834 Nro. 29. *Przemyśl*, 1836. 30 s.

¹³ Матеріали кь Истории Галицко-русской словесности... С. 117; Возняк М. Авторство азбучної статті... С. 109.

¹⁴ У передмові до своєї збірки Вацлав з Олеська писав: «W wyższych względach to wyłączenie Rusinów od naszej literatury zdaje mi się dla ogólnej literatury sławiańskiej, do której wiecznie i zawsze dążyć powinniśmy, być bardzo szkodliwe. Sławaki, Sławianie na Śląsku, Morawianie, przyłączyli się do Czech; do kogoż się mają Rusini przyłączyć? lub czyli mamy życzyć, żeby Rusini swoją własną mieli literaturę? Cóżby się było stało z literaturą niemiecką, gdyby szczególnie plemiona giermańskie usiłowały były własną mieć literaturę? Kto mię w tym punkcie nie zrozumie, temu pomódz nie mogę, gdyż mi niepodobna jaśniej się tłómaczyć» ([Zaleski W.] *Pieśni polskie i ruskie*... S. XLIII).

самого себе, містить у собі інше¹⁵. У державних народів Романтизм наголошував на індивідуальній творчій свободі, що було, головню, реакцією на догматизм останньої фази Класицизму, культивував підсвідоме й ірраціональне в людині, акцентував органічне взаємовідношення між людиною та одуховленою природою, розвивав творчу уяву, символ і міт, які надавали поезії пророчної функціональності. Всі ці елементи романтики знаходили в історичному минулому і в народній традиції. У народів бездержавних, зокрема українського, ідеї Романтизму мали ще додатково виховне й політичне значення. Для них важливими були національні мови та історичне минуле як джерело й засіб національного самоусвідомлення, виховання й формування почуття самореспекту – основного чинника будь-якого культурного і політичного прогресу й людських взаємин¹⁶. Якнайкраще виразив ці настрої з відстані часу Я. Головацький: «Вопросъ о замѣнѣ русской азбуки на польское абецадло не маловаженъ, а глубоко врывающийся по своимъ послѣдствіямъ въ народную жизнь; то вопросъ о существованіи: быти или не быти Русинамъ въ Галичинѣ. Прійми Галичане въ 1830-х годахъ польское абецадло – пропала бы русская индивидуальная народность, улетучился бы русскій духъ и изъ Галицкой Руси сдѣлалась бы вторая Холмщина»¹⁷.

Опоненти Й. Лозинського наголошували на повноцінному функціонуванні давньоруської мови й літератури¹⁸. Питання збереження кириличного письма було

¹⁵ Докладніше про особливості філософських ідей українського Романтизму див.: Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів). Львів, 2002. С. 24–73; Скринник М. А. Наративні практики української ідентичності: Доба Романтизму. Львів, 2007. У Галичині ідеї Романтизму існували й у польському варіанті. Характерною рисою польської філософії епохи Романтизму 30–40-х років XIX ст. (так званої національної філософії) було поєднання національного з універсальним, що мало привести до вписання Польщі в контекст світової історії і навіть більше – до перетворення її на виразника інтересів людськості. Тогочасні польські мислителі ставили питання національної філософії в контекст універсальних філософських питань, а питання про націю (*naród*) – у контекст питань про майбутнє людства. Див.: Jakubowski M. N. Narodowe i uniwersalne. Cztery studia o polskiej filozofii politycznej doby romantyzmu. Toruń, 2002. Тому-то в Галичині ідеї Романтизму могли по-різному впливати на місцеву руську спільноту – відмежовувати її від польського простору або ж, навпаки, посилювати залежність.

¹⁶ Розумний Я. Маркіян Шашкевич: таємниці міту [До друку подав М. Ільницький]. *Шашкевичіана. Нова серія*: зб. наук. праць. Львів; Вінніпег, 2000. Вип. 3–4: «Руська Трійця» і Прикарпаття; «Руська Трійця» і культура слов'янського світу. С. 420.

¹⁷ [Головацький Я.] Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ (Изъ записокъ Якова Ѳ. Головацкаго). *Литературный Сборникъ* / издаваемый Галицко-Русскою Матицею подъ ред. Б. А. Дѣдицкого. Львовъ, 1885. Вип. I. С. 20.

¹⁸ До середини XIX ст. уявлення галицьких русинів про минуле мали переважно лінгвістичне підґрунтя. Мовні аргументи використовували для формування мисленнєвої опозиції «свій – чужий», що в умовах підастрійської Галичини означало протиставлення «русин – поляк». Найперше це видно в текстах Івана Могильницького (1778–1831). Виходець з родини греко-католицького пароха, він завдяки здібностям до навчання й активній душпастирській діяльності став одним з найосвіченіших галицько-руських діячів першої третини XIX ст., зокрема був ініціатором низки заходів, спрямованих на підвищення освітнього рівня греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії.

переведене в площину національної ідеології і почало розглядатися винятково в контексті протистояння полякам. Д. Зубрицький критикував ідею про запровадження латиниці з консервативних позицій, уважаючи її виразом «нещасливого духу часу». Учений поставив для себе першочергове завдання – довести глибину руської традиції в краї та розумів сучасність у категоріях дуже віддаленого минулого. Загалом історичні дослідження перших десятиліть XIX ст. виконували ідеологічну функцію, що ґрунтувалась на «науковій» легітимізації національної ідеї. Як фаховий історик, Д. Зубрицький бачив збіжності між діяльністю в минулому германського племені вандалів і сучасних для нього реформаторів, які ставлять під сумнів «вівтар, трон, віками освячені звичаї предків, їх мову, винаходи, думки». Д. Зубрицький покликався на давню історичну традицію кириличного письма. Замінити руську кирилицю на польську латиницю означало для нього «відкинути характерні риси, які 900 рр. назад для нашої мови з глибокою виваженістю були продумані й запроваджені, якими написані всі наші священні й законодавчі книги, що їх використовують більше п'ятдесяти мільйонів русинів, сербів, болгарів і т. д., які в чехів, моравів і навіть у поляків були початково запроваджені та першість яких перед іншими використовуваними в Європі алфавітами досі визнають всі справжні вчені – знавці слов'янського й германського племені». Д. Зубрицький, як видно, виступав з панруських позицій¹⁹.

Могильницький мислив категоріями епохи Просвітництва, яка апелювала до раціонального, позбавленого випадковостей і другорядностей світоустрою. Його науковий задум полягав у тому, аби написати історію руської літератури, де протиставити народ «руський» з його мовою польському як «неруському», а також показати близькість народів Малої, Білої і Червоної Русі. Цей задум був втілений у тексті, з якого є відомою вступна частина під назвою «Відомість о руській мові» («*Rozprawa o języku ruskim*»). Працю опубліковано декілька разів – спочатку польською (1829, 1837, 1848) і російською (1838, 1857) мовами, і щойно в 1910 р. видано українською. Праця Могильницького мала не так пізнавальне, як стратегічне значення. Воно полягало в постановці питання про власну літературну, так звану книжну мову і про зв'язок мови з питанням ширшої, всеруської ідентичності. Могильницький обстоював позицію, що книжною мовою має користуватися верства освічених людей і що ця мова існує з давньоруських часів. Такий підхід схиляв тоді до думки про культурну єдність всеруського простору та визнання для нього російської мови як літературної.

¹⁹ [Zubrzycki D.] Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej. O zaprowadzeniu abecadła polskiego zamiast Cyryliki do ruskiej pisowni [1 października 1834 r.], опубліковано в: Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. *Записки НТШ*. Львів, 1929. Т. CL: Праці Філологічної та Історично-Філософської секції / під ред. К. Студинського й І. Крип'якевича. С. 128–142. З науковою діяльністю Дениса Зубрицького (1777–1862) пов'язане формування в Галичині місцевої консервативно-просвітницької русько-української школи історієписання. Історичні дослідження учений підпорядковував актуальним завданням тогочасного русько-українського національного руху – пошуку лінії власного історичного розвитку, обґрунтуванню відмінності галицьких русинів від поляків (зокрема, ролі в цьому Церкви) та з'ясуванню їхнього місця в загальноруському просторі. Увага дослідника була зосереджена передусім на давньоруському й річпосполитському («польському») періодах в історії Галицької Русі. Найбільш значущими працями Д. Зубрицького стали «Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві» («*Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi i hierarchji cerkiewney w temże*

Рукописну працю Д. Зубрицького використав Йосиф Левицький (1801–1860) при підготовці відповіді Й. Лозинському. Левицький і Лозинський – далекі родичі, які, втім, не обминали жодної нагоди для гострої взаємної критики. Левицький почав займатися мовними проблемами ще в 1820-х роках під час навчання у Віденській духовній семінарії. Мова його текстів – дивовижно далека від народної, однак це не перешкоджало йому претендувати на роль головного реформатора мови «руського» письменства в Галичині²⁰. Левицький стверджував, що до середини XVII ст. «руська мова й азбука» була фактично державною в двох третинах Речі Посполитої, її використовували в листуванні представники великих магнатських родин. Прийняття латинського алфавіту, на думку Й. Левицького, порушить природу «руської мови», невинуватено кине її в «безодню виру, яким став латинський алфавіт». У контексті досліджуваної теми на особливу увагу заслуговує заключна фраза Й. Левицького, у якій той в дещо завуальованій (водночас і зневажливій) формі закликав розірвати з практикою колонізації українських текстів через використання латиниці, натякаючи на розвинутий попит на такі тексти: «З тих самих причин ми, русини, повинні й надалі писати так, як писали наші прадіди. Якщо комусь ідеться про те, щоб його руські твори крамарі під час храмових свят швидко збували, може піти протореним собі шляхом [писання латиницею]»²¹. Це зауваження може свідчити про значну популярність, яку здобула в першій третині XIX ст. практика видання українських текстів латиницею. Вихід у світ праці Й. Левицького, як перед тим Й. Лозинського, став можливим завдяки підтримці єпископа Івана (Снігурського).

Наймолодшим критиком Й. Лозинського став Маркіян Шашкевич (1811–1843). У той час – вихованець Львівської греко-католицької духовної семінарії з доволі суперечливою серед керівництва цього навчального закладу і церковної влади загалом репутацією порушника дисципліни й вільнодумця, організатор і натхненник

królestwie», 1837 р.), «Хроніка міста Львова» («Kronika miasta Lwowa», 1844 р.) і тритомна «Історія стародавнього Галицько-руського князівства» («Исторія древняго Галичско-Русского княжества», 1852–1855 рр.). Докладніше див.: Аркуша О., Мудрий М. Історичні дослідження в інтелектуальних та політичних контекстах піддавстрійської Галичини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2014. Вип. 50. С. 19–41.

²⁰ У 1834 р. Й. Левицький видав у Перемишлі працю «Grammatik der ruthenischen, oder kleinrussischen Sprache in Galizien». Цей німецькомовний посібник став першою друкованою граматиною української мови. Кілька років Левицький очолював єпископську друкарню в Перемишлі, де побачила світ Шашкевичева брошура «Азбука і abecadło», згодом працював священником на Дрогобиччині – спочатку в Грушеві (1844–1848), а від 1853-го до несподіваної смерті (інфаркт) – у Нагуєвичах (там хрестив Івана Франка). У 1848 р. був організатором Руської ради і Руської гвардії в Дрогобичі, учасником львівського «Собору руських учених», засновником у Львові культурно-освітнього товариства «Галицько-руська матиця». У Нагуєвичах налаштував проти себе значну частину парафіян. У конфлікті Й. Левицького з нагуєвицькими селянами добре видно патерналістське ставлення руської інтелігенції (перших так званих національних будителів) до селянства. Див.: Шашкевич М. Повне зібрання творів / упоряд. і ред. М. Шалата. Дрогобич, 2012. С. 484–486; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ, 2006. С. 251.

²¹ [Lewicki J.] Odpowiedź... [S. 1–4].

культурно-просвітнього гуртка «Руської трійці»²². Не маючи можливості публікуватися у Львові, Шашкевич подався до Перемишля. У виданій 1836 р. полемічній брошурі «Азбука і Abecadło» він апелював до минулого як сукупності почуттєвого досвіду, робив наголос на характерних для епохи Романтизму ментальних відмінностях між народами, виразом яких у новочасну епоху вважав мову й літературу (загалом «Руська трійця» брала за взірць сербську лінгвістичну реформу Вука Караджича, яка передбачала вироблення народно-розмовного матеріалу до рівня літературної мови²³). Згідно з уявленнями доби Романтизму, на які спирався М. Шашкевич, протиставлення «русини – поляки» мало вчуватися з самих основ народного життя, бо, мовляв, було вкорінене в ньому. Виразом самодостатнього народного життя романтики вважали передусім письменство у його зв'язку з історичним розвитком. Відтак Шашкевич трактував мову як важливий етновизначальний показник, символ і чинник власної індивідуальності народу. «Література будь-якого народу є образом його життя, – писав М. Шашкевич, – його способу мислення, його душі; тому вона повинна проквітнути, вирости з власного народу й завітнути на тій самій ниві, щоб не уподібнитися до того райського птаха, про котрого кажуть, що не має ніг, а тому постійно висить у повітрі». М. Шашкевич вказував на давні, що сягали кня-

²² Тершаковець М. Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження / упоряд.: Ф. Стеблій, О. Турій; наук. ред. В. Мороз. Львів, 2021; Arkusza O., Stepień S. Szaszkiewicz Markijan. *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków, 2010. T. XLVII. Zesz. 192. S. 148–151; Шалата М. Перший збірник України. *Шашкевич М. Повне зібрання творів...* С. 3–34. Про напрями діяльності й світогляд представників «Руської трійці» див.: Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». 2-ге вид. попр. і доп. Львів, 2011.

²³ Уперше це виразно виявилось при укладенні «Руською трійцею» збірки авторських поезій («Син Русі» (1833 р.), яка залишилася в рукопису (тривалий час цей рукопис зберігався в особистому архіві Антонія Петрушевича). Див.: Син Русі 1833: Перша рукописна збірка віршів Маркіяна Шашкевича / упоряд., передм. і прим. Є. Нахліка. Львів, 1995. Включені до збірки півтора десятка поезій засвідчують, що вже тоді мовно-літературні пошуки перебували у зв'язку з питанням українсько-польських відносин. Це добре видно на прикладі поезій Михайла Мінчакевича. Його підпис (криптонім *М. М.*) фігурує під п'ятьма віршами: «Сатира», «Розсвіт», «Роксолян ілі танець рускі», «Розлука», «Думка». У «Сатирі» він змалював образи впертого русина і гордого поляка, які на загальний подив ворогують між собою («брат не хоче брата знати») і не помічають, як австрійцям вдалося підкорити обох. Мінчакевич народився 1808 р. в селі Бережниці Вишній біля Самбора в сім'ї сільського священника. Навчався у Львівській греко-католицькій духовній семінарії. Працювати священником почав з 1835 р. у парафіях в селі Загочев'я Балигородського деканату Перемишльської єпархії та містечку Ліську неподалік Сянока. Був членом польського революційного гуртка «Союз друзів народу», а згодом «Співдружність польського народу», за що в 1838 р. потрапив до в'язниці. Декілька років провів у Шпільбергу. Згодом був змушений працювати у віддалених від культурних центрів Галичини селах на Сяноччині. Помер всіма забутий у 1879 р. Див.: Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924. С. 78–79. (Бібліотека «Нового Часу»; ч. 1); Стеблій Ф. Михайло Мінчакевич – фольклорист, поет, конспіратор. *Стеблій Ф. І. Галичина на перехрестях історії. Постаті*. Львів, 2011. С. 109–113.

жих часів, історичні корені руської літературної мови. За його словами, «псування руської мови під впливом зіпсутої польщини» відбулося щойно в XVII–XVIII ст. Відсутність граматики М. Шашкевич вважав тільки питанням часу, оскільки «вона повинна бути не законодавцем мови, а її найточнішим відображенням»²⁴. Праця М. Шашкевича була видана в Перемишлі стараннями Я. Головацького й завдяки фінансовій підтримці того-таки єпископа Івана (Снігурського).

Правописна дискусія засвідчила наявність альтернативних до формули *gente Rutheni, natione Poloni* моделей національного розвитку галицьких русинів. Відомі нам виступи проти запровадження латиниці, написані в 1834–1836 рр. Д. Зубрицьким, Й. Левицьким і М. Шашкевичем, були не тільки науковими працями, автори яких доводили хибність поглядів Й. Лозинського про європеїзацію української мови за рахунок запровадження латинського алфавіту, а й публіцистичними творами – усі мали глибоке політичне значення, вказували на зв'язок мови з ідентичністю. Правописна дискусія 1834–1836 рр. внесла розлам у середовище «русинів польської нації». Це добре видно на прикладі позиції, яку зайняв стосовно ідеї Й. Лозинського тодішній редактор офіційного часопису «Gazeta Lwowska» та екстраординарний професор польської мови й літератури Львівського університету Миколай Михалевич, русин за походженням. «По благоволенію къ своимъ единовѣрцамъ» він розіслав відбитки роботи Й. Левицького передплатникам редагованої ним газети. Це, очевидно, стало причиною усунення М. Михалевича від редакції і призначення на його місце «настоящего поляка» Яна Камінського²⁵. «Азбучна війна» 1834–1836 рр. змусила й частину греко-католицького духовенства чи не вперше задуматися про відношення між мовними практиками і національністю. І навіть якщо для парафіяльного священника це питання з'являлося з практичного (не інтелектуального) боку (природно, що священник уважав своїм підставовим життєвим інтересом орієнтуватися на позицію церковної влади, зокрема єпископа), то все ж воно увиразнювало маркери колективних ідентичностей. Ця «дисципліна» дала результат у 1848 р., коли церковній владі вдалося об'єднати більшість греко-католицького духовенства під проводом Головної руської ради. Остаточного відмовитися від латинського алфавіту вищу греко-католицьку ієрархію змусили побоювання, що запровадження латиниці призведе до втрати духовенством контролю над суспільними низами.

* * *

Перемога прихильників кирилиці у правописній дискусії 1834–1836 рр. ще не означала усунення польського впливу на мовно-літературний розвиток галицьких русинів. Польська література 30–40-х років XIX ст. мала виразний вплив на формування ідейно-філософських засад українського національного руху, зумовила переплетення у світогляді діячів українського «національного відродження» філософських ідей Просвітництва з новими світоглядними концепціями, що їх висували ідеологи Романтизму. Польський літературно-інтелектуальний доробок

²⁴ [Szaskiewicz M.] Азбука і Abecadło... S. 1–30.

²⁵ [Головацький Я.] Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ... С. 20.

притягував тогочасну українську інтелігенцію широтою поставлених питань, які йшли в руслі характерного для епохи Романтизму зацікавлення простим народом, зокрема його мовою. Польська художня література стала зразком для літературних починань діячів «Руської трійці». Наприклад, у поезії Маркіяна Шашкевича «Слово до читателей русского языка» (або «Дайте руки, юні други...», 1833) в настрої та самій формі цього твору не можна не бачити перегуку з «Одою до молодості» (1820) Адама Міцкевича. «Русалка Дністровая» (1837) багато в чому нагадувала альманах молодих польських романтиків «*Ziemia*» (Львів, 1834; наступні випуски: Прага, 1837; Страсбург, 1839). Разом із «зевончиками» молоді українці вірили в існування в далекому минулому ідеальної слов'янської культури, рідної і досконалої, утопічне бачення якої накреслив польський фольклорист Зоріан Доленга-Ходаковський (Адам Чарноцький)²⁶. Саме ідея слов'янської взаємності в 1830–1840-х роках була сильним провідником «польськості» в русько-українській літературі Галичини. Іван Вагилевич, один з чільних представників «Руської трійці», до останнього вірний філософсько-естетичним концепціям Романтизму, згідно з якими ідея повинна панувати над реальністю, навіть намагався з'ясувати історичні підвалини українсько-польської літературної взаємодії. У 1843 р. він підготував рукопис праці «*Pisarze polscy Rusini*», де представив резюме публікацій низки авторів XVI–XVIII ст., які належали до кола русько-української культури, але писали польською²⁷.

Через брак української пропозиції польське літературне й наукове оточення формувало й водночас обмежувало талант українських діячів. Богдан Дідицький, описуючи з висоти прожитого життя свої мовно-літературні пошуки напередодні «Весни народів», підкреслював притягальну силу польської літератури й zarazом вказував на перепони²⁸. Тогочасні ініціатори галицько-руського «відродження» хотіли позбутися інтелектуальної залежності від польського простору і водночас розуміли, наскільки міцно вони пов'язані з ним. «Час уже ляхам перестати, а нам, русинам, зачинати», – так інтуїтивно сформулював цю залежність семінарист Й. Острожинський, вписуючись до заведеного М. Шашкевичем альбому «Руська

²⁶ Poklewska K. *Galicja romantyczna (1816–1840)*. Warszawa, 1976. S. 179–181; Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд., текстол. інтерпрет. і комент. О. І. Дея; атрибуція автографів і копій та передм. Л. А. Малаш і О. І. Дея. Київ, 1974. Пор.: Шашкевич М. Твори / упоряд., підгот. текстів, вступ. ст. та прим. М. Й. Шалати. Київ, 1973.

²⁷ Уперше опубліковано: Wagilewicz J. D. *Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem Pisarze łaćnińscy Rusini / do druku przygotował i przedmową poprzedził R. Radyszewski*. Przemyśl, 1996.

²⁸ «...я тогда (зъ г. 1844 до весны 1848) больше всего былъ занятъ Польщею, и прекрасныи стихотворныи лады-склады Мицкевича, Словацкаго, Ант. Мальчевскаго и Богдана Залескаго были для мене идеаломъ поэтичнаго совершенства. И чейже само посѣданіе такого идеала не давало менѣ тогда близше застановлятися надъ форменнымъ розличіемъ межъ поэзією польскою а русскою, яко и надъ тѣмъ, яковѣ оно розличіе, малое чи великое? Супротивъ сего моего польско-поэтичнаго идеала майже ничѣмъ были для мене даже прекрасныи наши простонародныи пѣсни, думки и коломыйки...» ([Дідицький Б.] *Своежитевыи записки Богдана А. Дѣдицкаго / оттискъ изъ «Вѣстника Народнаго Дома»*. Львовъ, 1906. Ч. I: Где-що до исторіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси. С. 27).

Зоря»²⁹. Від початку українські діячі намагалися трактувати польські запозичення вибірково й інструментально – як засіб власного зміцнення. Це був ефективний спосіб подолати небезпеку повної асиміляції з польською культурою, але за таких умов було важко уникнути поверховості. З ідейного багажу польських романтиків українців цікавили лише ті елементи, які через виразно емоційне звернення до минулого полегшували їм відчуття своєї етнокультурної самотності. Все інше відкидалося. Показовим було ставлення українських романтиків до представників «української школи» в польській літературі. Іван Головацький, наприклад, підкреслював мистецько-інтелектуальну вартість поезій Богдана Залеського, але відкидав їхнє надміру раціоналізоване пропольське спрямування: «Язык плыве як водою, народові із губів вийняті гадки, но лиш спольщені, та до розуму промовляють, але до серця не прив'яжуть!»³⁰. Головним критерієм оцінки літературного твору для Якова Головацького було відображення в ньому «духу народу». Він критикував писані українською мовою твори Тимка Падури як своєрідні «підробки під дух народу», стверджуючи в їхнього автора брак «серця українця»³¹. Однак ця вибіркковість у трактуванні не завжди була результативною. Поступово запозичення почали усвідомлювати і як певну приреченість. «Така то наша доля, що по чужих щєблях лізти мусимо, аби ся свого дохрєпати», – писав у контексті польських і німецьких запозичень для розвитку української народної словесності в Галичині Я. Головацький³².

* * *

Зі злам у XVIII–XIX ст. потужним чинником етнічної самоідентифікації став для галицьких українців австрійський уряд, або Відень. З утвердженням в Галичині австрійської влади монополія поляків на визначення національної ідентичності українців за формулою *gente Rutheni, natione Poloni* була порушена. Передовсім віденським урядовцям йшлося про обмеження впливу польської шляхти і пов'язаної з нею Римо-католицької церкви. Для цього було обрано два шляхи: запровадження згори централізованого правління та активізація українців, передовсім їхнього духовенства, знизу. Ця локальна галицька мета вписувалася в загальний контекст реформ освіченого абсолютизму, спрямованих на модернізацію Габсбурзької монархії. Пізніше, у 1830-х роках, зважаючи на польське повстання та беручи до уваги настрої, які виявилися в Галичині під час мовно-правописних дискусій (коли галицько-руські діячі взялися відстоювати кирилицю), Відень розпочав заходи щодо виразнішої організації українського науково-літературного життя на умовах лояльності до Габсбургів³³. Ведучи діалог з галицько-руською верхівкою і проти-

²⁹ Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині... С. 77.

³⁰ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. Док. № 141. С. 235–236 (Лист до Я. Головацького, Відень, 20 лютого 1844 р.).

³¹ Kozik J. *Ukraiński ruch narodowy w Galicji*... S. 42.

³² «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. Док. № 151. С. 242 (Лист до Осипа Бодяньського, Чернівці, 5 грудня 1845 р.).

³³ Урешті-решт у 1842 р. брати Яків та Іван Головацькі отримали пропозицію видавати у Відні український науково-літературний часопис, у якому могли публікувати також твори

ставляючи українців полякам³⁴, австрійські урядовці мимоволі змушували галицьких «русинів» поступово обертати підсвідоме почуття рідного краю в ідею народності, усвідомлювати себе етнічною спільнотою з власною історією, своїми політичними й культурними запитами, з'ясовувати своє місце серед етнічних груп, виробляти власну позицію в системі міжетнічних відносин, роздумувати над сенсом національного буття. Завдяки щоденній присутності в галицькому політикумі австрійського чинника проблема етнічної самоідентифікації поставала перед русько-українським населенням не тільки й не стільки як пізнавальне, скільки як життєво-практичне завдання. Вона була тісно пов'язана з національним самоутвердженням, тобто зі становленням галицького українства як суб'єкта історичного процесу. Тому закономірно, що зв'язок галицького українства з Віднем мав і зворотний бік, що втілювався в надмірному покладанні на допомогу австрійської бюрократії.

Включення Галичини до складу монархії Габсбургів хронологічно збіглося з початком реформ освіченого абсолютизму, здійснюваних Марією Терезою та Йосифом II у 70–80-х роках XVIII ст. За словами історика Святослава Пахолківа, «політика освіченого абсолютизму – суміш гуманістичних намірів та прагматичного розрахунку – була спрямована на покращення матеріального становища, рівня освіти і, по можливості, на забезпечення рівних прав для усього населення монархії. Це населення мало перетворитись у свідомих заможних городян, які, як сумлінні платники податків, були б запорукою сили держави»³⁵. Терезіансько-Йосифінські реформи, як їх прийнято називати, зруйнували герметично ізольований від зовнішнього світ підданської залежності селян, суттєво обмежили коло феодальних повинностей, зміцнили право селянина на землю і загалом його правовий статус. Ці та інші зміни в господарському та громадському житті Австрійської монархії сприяли перетворенню галицького селянства в активну суспільну силу, свідому нових перспектив свого розвитку – в господаря і громадянина. Такий раптовий, відчутний протягом одного покоління поступ умов життя впливав, своєю чергою, на спосіб мислення широких селянських мас. Підданий, оцінюючи навколишні структури та соціальні зв'язки в категоріях патріархалізму, вбачав першопричини позитивних для себе змін у втручанні до наявного порядку речей доброго, хоча й строгого правителя-батька, зобов'язаного, на думку селянина, турбуватися про нього. Власне аграрні й селянські реформи освіченого абсолютизму розвинули

надніпрянських авторів. Ініціатором пропозиції був В. Копітар (Тершаковець М. Маркіян Шашкевич та його ідеї... С. 242–243). І хоча тоді цей проєкт реалізувати не вдалося, він свідчив про те, що австрійська влада надає українському питанню політичного значення.

³⁴ Докладніше про політику центрального австрійського уряду в Галичині, яка в провінції була реалізована через владу губернатора, див.: Аркуша О. Губернатори Галичини (1772–1849). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa*. Kraków, 2010. Т. VI: Urzędy, urzędnicy, instytucje. С. 226–264; Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / пер. з нім. Х. Николин. Львів, 2014.

³⁵ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині... С. 63.

в суспільній свідомості плебейських мас, особливо селянства, настрої регалізму, селянського монархізму як масового явища³⁶.

Реформи освіченого абсолютизму суттєво змінили становище греко-католицького духовенства. На час приєднання Галичини до монархії Габсбургів сільський священник як у матеріальному, так і в духовному та освітньому плані мало чим відрізнявся від селянина. Нерідко греко-католицькі служителі Церкви виконували свої духовні обов'язки як різновид панщини, а засоби до існування здобували, обробляючи землю, за яку платили панові чинш. Їхні привілеї не успадковувалися дітьми: останні виконували кріпосні повинності так само, як і селяни³⁷. Напруженими були відносини між українським і польським духовенством. Перший австрійський губернатор Галичини Антоній Перген писав у 1773 р., що «між латинським і руським духовенством існує велика заздрість: дисципліна ж грецького духовенства є дуже неважною»³⁸. Відкривши молоді доступ до освіти, також і рідною мовою, юридично урівнявши греко-католиків з іншими конфесіями й забезпечивши мінімальний добробут духовенства, просвітницькі реформи Габсбургів стали запорукою підвищення самооцінки греко-католицького духовництва, сприяли інтеграції Української Церкви в державно-політичну систему і перетворення її в один з інструментів державного управління. Завдяки підтримці влади вона отримала й відповідну організаційну структуру у вигляді відновленої 1808 р. Галицької митрополії³⁹. Історик Вадим Ададуров, вивчаючи обставини фундації Галицької митрополії, стверджує про осмислену з боку Габсбургів протидію загрозі масової колонізації русинів. Він визначає характерні риси національної політики Габсбургів: трактування всіх без винятку підлеглих народів як рівних перед спільним монархом і – що було особливо важливим для галицьких русинів – оберігання не-

³⁶ Chlebowczyk J. Językowo-narodowościowe aspekty reform absolutyzmu oświeconego. *Studia Historyczne*. 1974. R. XVII. Zesz. 1 (64). S. 10–11. Підсумовуючи здобутки галицьких русинів у складі Австрії, львівська газета «Слово» писала: «Якже совсѣмъ иный видъ прибрала Русь подъ скипетромъ австрійскимъ! Матеріальный бытъ получились, подданство пало, а хлопь сталъ обывателемъ рѣвнымъ въ правахъ и свободахъ каждому благородному жителеви Австріи... Схотятъ ли перечити, що просвѣщенъе подъ Австрією витае и подъ стрѣху селянина, и що вообще образование умственное нынѣшной австрійской Руси стоитъ до образования колишней польской Руси – якъ день до ночи?» (Русь и ей отношение къ сосѣдамъ. II. Реакція. *Слово*. 1861. 4 лютого).

³⁷ Tokarz W. Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. Kraków, 1909. S. 383–390; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. Київ, 1959. С. 98; Cegielski T. Józefinizm. *Austria – Polska: Z dziejów sąsiedztwa* / praca zbiorowa pod red. W. Leitscha i M. Wawrykowej. Warszawa; Wiedeń, 1989. S. 66.

³⁸ Finkel L. Memoriał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicyi, o stanie kraju. *Kwartalnik Historyczny*. 1900. Roczn. XIV. Zesz. I. S. 35.

³⁹ Турій О. Ю. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848–1867: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Львівський державний університет імені Івана Франка. Львів, 1994. С. 12; Турій О. До питання про провідну роль греко-католицького духовенства в національному русі галицьких українців у ХІХ ст. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2 (1995–1997). С. 410.

доторканими прав тих націй, які не були потужними в соціальному плані й задля уникнення асиміляційного тиску з боку могутніших сусідів шукали підтримки Відня⁴⁰. Австрійська влада створила правову основу для закріплення окремої від польської ідентичності галицьких русинів через їхнє віросповідання. У підсумку вони пережили – до 1848 р. – фазу конфесійної національності⁴¹.

На емоційному протиставленні австрійських часів польським виросло австрорусинство – сукупність поглядів, які відображали позитивне ставлення української інтелігенції та селянства Галичини до Габсбурзького двору й австрійської державності загалом⁴². Саме австрорусинство стало в першій третині XIX ст. головною опозицією до світогляду *gente Rutheni, natione Poloni* і не дало йому розвинутися до організованої течії. Австрорусинство сформувалося на зламі XVIII–XIX ст. як вияв вдячності руського (українського) населення краю австрійському урядові за покращення (порівняно з останніми десятиріччями Речі Посполитої) свого соціального та матеріального становища. За висловом Володимира Барвінського, пізнішого публіциста українофільської орієнтації, Річ Посполита в останні роки свого існування була «бездушним державним організмом», на руїнах якого опинилися галицькі українці в складі монархії Габсбургів; ніхто з них не мав підстав сумувати за минулим⁴³. Справді, зустріч українців з Австрією перевершила їхні сподівання. Тут маємо приклад винятково вдалого збігу реформаторських заходів австрійських правителів з настроєм українського суспільства, яке потребувало принаймні надії на зміну свого становища. Діяльність Йосифа II «на часину запалила у насъ новї свѣтила людскої идеи, кинула межи насъ искры нового житя и знову закрылась якоюсь сумною тьмою якъ ранне сонце за хмарами, щобъ ажъ późно, въ późне

⁴⁰ Ададуrow В. Деконструкція історіографічного канону щодо фундації Галицької митрополії (на основі документів Державної канцелярії Австрійської імперії). *Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807–1808 рр.*: зб. документів / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Ададуrowa. Львів, 2011. С. XI.

⁴¹ Про посилення Австрійською державою греко-католицького духовенства див.: Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині... С. 59–70.

⁴² Докладніше див.: Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 571–604.

⁴³ В. Барвінський писав: «Тая роскошь безъ хлопотѣвъ, тѣ богатства безъ работѣвъ, тѣ права безъ обовязковѣвъ, та свобода безъ границъ – справдѣ се бувъ рай, за котрымъ було чого плакати вельможнымъ панамъ. Але той свѣтъ безжурного житя въ достаткахъ и розкошахъ, въ безмежнѣй свободѣ, слѣпивъ своимъ блескомъ, заманювавъ своимъ шумомъ, одурювавъ своєю роскошю. Въ томъ блескотѣ, въ томъ шумѣ, въ тыхъ роскошахъ забули сыті на голодныхъ, бенькетуючі на працюющихъ, повноправні на безправныхъ» ([Барвінський В.] Въ столѣтні роковины вступления на австрійскій престолъ цѣсаря Іосифа II (1780–1880). Отчитъ Володимира Барвѣнського, выголошенный на вечера дня 17 (29) листопада 1880. Львів, 1880. С. 5–6). Ці настрої не залишилися поза увагою австрійських урядовців. Безвідрадний стан краю і моральний занепад народу на момент першого поділу Речі Посполитої, що був результатом «страшної хвороби» (Л. Фінкель) тогочасної польської держави, стали головною темою меморіалу, представленого в серпні 1773 р. цисареві Йосифу II губернатором Галичини А. Пергенем (Finkel L. *Memoryał Antoniego hr. Pergena*... S. 24–43).

полудне виявити свої яснї промѣня тепла и житя»⁴⁴. Як не дивно, але саме ця перерваність надії зміцнила серед галицьких українців авторитет цісаря-реформатора до такої міри, що він набув сакралізованих форм, заклавши міцний підмурівок для панування австрорусинської ідеології на ціле століття. Нереалізованість багатьох задумів Йосифа II не зашкодила цьому міфowi, навпаки – надала йому характеру недосказаності, збагативши в такий спосіб його емоційно-сентиментальний блок.

Інституцією, яка значно спричинилася до формування серед галицьких українців австрофільських настроїв і суттєво перешкодила розвитку двоступеневої українсько-польської ідентичності, був Ставропігійський інститут, створений у 1788 р. на базі однойменного братства. До революції 1848 р. Інститут був єдиною світською установою галицьких українців. Компроміс, з яким Відень підійшов до вирішення проблеми Ставропігійського братства (згідно з цісарським указом 1787 р., всі церковні братства мали бути ліквідовані), уже сам собою надав додаткової ваги національно-культурним амбіціям русько-української еліти, які формувалися на руїнах Речі Посполитої й потребували для свого розвитку «зовнішнього» визнання. Титулування членів Львівського Ставропігійського інституту «настоятелями греко-католицької нації» в документах австрійського уряду свідчило про визнання русинів як окремого народу. Таке ставлення влади до членів Ставропігійського інституту було предметом їхньої гордості, адже йшло врозріз із небажанням громадсько активної частини польського суспільства відмовитися від зневажливого трактування національно-культурних домагань українців⁴⁵. Як не парадоксально, саме замкнений, корпоративний характер Інституту дав змогу в першій половині XIX ст. зберегти принаймні свідомість «руської еліти», зв'язати її почуттям відповідальності за майбутнє руського населення Галичини.

На початок XIX ст. серед греко-католицького духовенства в загальних рисах сформувалася концепція австрійського лоялізму – вдячності за покращення (порівняно з періодом Речі Посполитої) його матеріального й соціального становища⁴⁶. Вірність тронові й Австрії стала постійною і невід'ємною рисою церковної

⁴⁴ [Барвінський В.] Въ столѣтні роковины... С. 3–4.

⁴⁵ Докладно про діяльність Ставропігійського інституту див.: Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів, 2018.

⁴⁶ На це, зокрема, вказує тон і зміст промови крилошанина Михайла Гарасевича на синодальному з'їзді українського духовенства в 1806 р.: «Ото бачимо, що наше світське духовенство було в найбільшій темноті, що парохі ледве вмiли читати й писати та жили в загальнім пониженню. І дійсно, яку пошану могло мати священство у світських людей вищих верстов, коли воно ледви одягом різнилося від простонароддя? Який вплив воно могло мати на нього, коли само ледви знало перші основи релігії? ...А подивімся на теперішнє положення священства! Переконаємося, що воно ніколи не стояло так високо. А звідки це походить? З ласки найлагіднішого австрійського уряду. Бо відколи ми прийшли під розумний, справедливий і лагідний австрійський уряд, що кермується ліберальними думками, відтоді з нами поводяться по батьківськи нарівні з іншими; ми вільні від усякого гнету, признана рівність нашого обряду з іншими; признані наші привилеї та права, зроблено все, що потрібне для відповідної освіти й нашого удержання... І які обов'язки лежать за те все на нас? О! наші обов'язки це: незломна вірність, привязаність і лю-

ієрархії, яку вона намагалася (і не без успіху) прищепити всьому народові⁴⁷. Уже на початку XIX ст. лоялістські щодо Габсбургів настрої серед українців Галичини набули політичного виміру, точніше – політичної ціни. Українське питання перетворилося в руках австрійських урядовців на чинник стримування польських незалежницьких домагань. Українці, своєю чергою, сприйняли посилену увагу до себе з боку Відня як вияв особливих симпатій до «вірних русинів». Саме завдяки чіткій проавстрійській позиції уніатського духовенства Австрія змогла в 1805–1809 рр., під час наполеонівських війн, відстояти суверенітет над стратегічно важливими галицькими землями. У важкий для Австрії момент у 1805 р. греко-католицький єпископ Перемишльський і Самбірський Антоній (Ангелович) звернувся до вірян із пастирським листом, в якому закликав їх зберегти вірність і підтримати австрійську владу. У 1809 р. після вступу військ Варшавського герцогства до Львова Ангелович відмовився відслужити урочисту службу на честь «військ непереможного імператора Наполеона». У супроводі каноніка Михайла Гарасевича він таємно залишив місто і поїхав у віддалену від осередків польського національного руху сільську провінцію. Незважаючи на те, що австрійський уряд належно оцінив підтримку впливового серед русинів уніатського духовенства, Відень не мав чітко окресленої програми національної політики стосовно українського населення Галичини, розглядав підтримку русинів як тимчасовий засіб для виходу зі скрутного міжнародного становища. Щобільше, австрійська влада намагалася використати українців у своїй польській політиці саме тому, що була твердо переконана у відсутності в них, на відміну від поляків, власних національно-державних прагнень⁴⁸.

Таке інструментальне ставлення австрійської влади до українців було характерним приблизно до середини 1830-х років. Щойно видавничі ініціативи «Руської трійці» змусили австрійську адміністрацію визнати, що русини, принаймні їхня частина, мають власні національні інтереси, які не завжди перебувають в антагонізмі до польського руху⁴⁹. Відсутність в українців власних національно-державницьких

бов до найліпшого монарха... Отже будьмо, дорогі браття, вірні... та при кожній нагоді впоюймо в наш народ, що послух найвищим приказам і бажанням... конче потрібний». (Цит. за: Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині... С. 11–12).

⁴⁷ Турій О. До питання про провідну роль греко-католицького духовенства... С. 410.

⁴⁸ Про те, як на початку XIX ст. розгорталися відносини в трикутнику «русини – Австрія – поляки», докладно див.: Ададуров В. Галицькі русини у концепціях польської політики Франції та Австрії 1805–1812 рр. (до постановки питання). *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1996. Вип. IX. С. 38–60. Свого часу український літературознавець та історик Михайло Тершаковець влучно підмітив, що «і один і другий уряд [мається на увазі центральна і крайова австрійська влада – М. М.] були прихильні стремлінням гал[ицьких] Русинів, доки вони не виходили поза межі пасивности» (Тершаковець М. Короткий огляд національних та політично-суспільних течій... С. IV). Див. також: Ададуров В. Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича. Документи до вивчення феномену імперської ідентичности серед духовенства Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Наукові записки Українського Католицького Університету. Серія «Історія»*. Львів, 2010. Ч. 2. С. 299–336.

⁴⁹ У донесенні Львівської дирекції поліції Міністерству внутрішніх справ у Відні (квітень 1837 р.) вказано, що русини, які до того часу були вірними «високому урядові» й ніколи не виявляли симпатій до польського питання, «починають щораз більше сприймати

прагнень була для Відня такою очевидною, що впродовж тривалого часу в імперії не існувало навіть цензора для видань українською мовою. Це питання постало тільки в 1835 р. у зв'язку із задумом Маркіяна Шашкевича видати альманах «Зоря». За таких умов австрійська влада поклала обов'язок стежити за суспільними настроями на керівництво Греко-католицької церкви. Та, своєю чергою, сприйняла доручення як належне. Греко-католицький клір переступив тоді межу, яка розділяла просту вдячність Відневі за покращення свого матеріального й соціального становища, з одного боку, та утримання в тісних рамках офіційної ідеології інтелектуального (що в той час було рівнозначне національному) життя своїх співвітчизників, з іншого. Той вибір на користь Австрії для мислячих представників українського духовенства не був простим. Згадуючи про обставини видання «Русалки Дністрової», Яків Головацький писав: «Ректоръ и цензоръ Венедиктъ Левицкій, въ душѣ сочувствующій русскому дѣлу, но слишкомъ щепетильный моралистъ, бился съ мыслями, какъ бы не нарушая своего австрійскаго патріотизма не погубить насъ»⁵⁰. Зважаючи на те, що австрійська влада тривалий час не бачила в діях греко-католицьких ієрархів національної складової, а самі ієрархи робили акцент на відстоюванні станово-корпоративних інтересів уніатського духовенства⁵¹, до 1830-х років потенціал австрорусинства щодо протистояння «русинам польської нації» назагал вичерпався. Австрорусинство не було національним світоглядом (це феномен імперської ідентичності), тоді як двоступенева українсько-польська ідентичність (*gente Rutheni, natione Poloni*) ґрунтувалася на модерному розумінні нації.

Дуже важливою – з погляду перспектив розвитку двоступеневої української-польської ідентичності – була позиція східногалицького селянства. Політика австрійської влади від початку спрямовувалася на те, аби створити контрольований рівень напруги між селянством і землевласниками, а відтак відмежувати місцеве селянство від впливу на нього ідей польської шляхти щодо відновлення Речі

демократичні ідеї» («Русалка Дністрова». Документи і матеріали / упоряд. Ф. І. Стеблій та ін.; Ф. І. Стеблій (відп. ред.) та ін. Київ, 1989. С. 87). Міністр внутрішніх справ Австрії Й. Зедльницький, своєю чергою, інформував 16 червня 1837 р. імператора Фердинанда I: «До цього часу спостерігалось радісне явище: галицькі піддані руського походження і особливо гр.-кат. клір при всіх обставинах вірно стояли на боці уряду, були недоступні багаторазовому заманюванню революційною пропагандою. Лише останнім часом, а саме у зв'язку з поліцейським розслідуванням у справі викриття в латинській семінарії у Львові політичних підступів, виявилися сліди того, що серед львівських теологів гр.-кат. віросповідання і особливо в семінарії цього віросповідання у Львові багато вихованців стали політично неблагонадійними» (Там само. С. 100).

⁵⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України (ЛННБ ім. В. Стефаника). Відділ рукописів. Ф. 36 (Я. Головацький). Спр. 832. Арк. 16 зв. («Пережитое и перестраданное. Записки Я. Ф. Головацкаго», без дати).

⁵¹ Історик Вадим Ададуrow цілком обґрунтовано доводить, що суспільно-політичні погляди Антонія Ангеловича поєднували в собі два дискурсивні пласти – становий та імперський. У площині ідей ці погляди заперечували модерне розуміння нації та громадянського суспільства, а в площині політики, стверджує історик, складали шану традиційним цінностям монархічного легітимізму. Див.: Ададуrow В. Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича... С. 299–336.

Посполитої. Галицький селянин, формально звільнений у 80-х роках XVIII ст. від особистої залежності, намагався увійти в суспільство як вільна людина. Але юридичне звільнення з-під влади пана не робило його вільним, поки він залишався прив'язаним до панського маєтку. Що сильніше загострювалися відносини між двором і громадою, то більше зростала роль округи як регулювальної інстанції. І це породжувало авторитет окружних чиновників серед селян і вороже ставлення панів до окружної влади. Неминучим наслідком розвитку посередницьких функцій австрійських чиновників, за словами історика Михайла Герасименка, стало перетворення останніх у соціальну силу, без якої неможливе було розв'язання жодного конфлікту між селянами і панами⁵². В уяві галицького селянина поступово викристалізувалася ієрархія лояльностей. Найгіршим було ставлення українського селянина до тих осіб, з якими він найчастіше зустрічався в повсякденному житті. Найменшою повагою користувалися польські пани, більшою – окружні староства й губерніальне управління, вивершував піраміду симпатій цісар. Переважала думка, що цісар може власноручно й – що важливіше – справедливо (тобто, на користь селян) залагодити всі спірні питання, що виникають між селянами й панами, натомість пани-поляки, вважалося, докладають усіх зусиль, аби не допустити селянських депутатів до цісаря⁵³. Незважаючи на те, що скарги селян до Відня здебільшого залишалися без відповіді, бажання українських селян безпосередньо звернутися за допомогою до цісаря не тільки не вгасало, а навпаки – посилювалося⁵⁴. Очевидно, тут маємо справу з цікавим феноменом, характерним для українського руху першої

⁵² Герасименко М. П. Аграрні відносини... С. 170.

⁵³ Наприклад, селяни Комарнівщини у скарзі від 26 червня 1822 р. на утиски поміщика та військові екзекуції називали австрійського імператора «нашим найласкавішим батьком краю», а себе «бідними осиротілими підданими», покинутими на поталу місцевій владі – «шановного к. окружного староства», «високого крайового управління», а особливо «панів». Автори скарги зізнавалися, що вони «ще ніколи не мали щастя» отримати цісарську аудієнцію, але в них не виникало жодного сумніву в справедливості рішення імператора (Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849). Документи і матеріали / упоряд.: О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький, Ф. І. Стеблій. Київ, 1974. Док. № 43. С. 134).

⁵⁴ У скарзі селян Сколівщини від 17 вересня 1842 р. австрійському імператору на зловживання місцевої влади у вирішенні їхнього процесу з поміщиком зазначалося: «О, великий монарше, імператоре і королю, вибач нам, що ми так багато разів турбуємо твою особу нашими листами! Твої діти і піддані волають до тебе, о пане, тисячею голосів! Вислухай наші прохання і благання, скроплені гарячими слізьми. О, великий монарху, змилуйся з нами. Накажи або направ сам цей великий і безконечний процес між домінією і нами, тому що твої підлеглі інстанції не хочуть поступати з нами справедливо! В противному разі, о батьку і імператоре, ми будемо змушені незабаром якнайшвидше відправитися до Відня, до твого трону, о, батьку вітчизни» (Класова боротьба... Док. № 103. С. 232). Наївний монархізм українських селян та їхня лояльність до Габсбурзької монархії, сформовані Йосифінськими реформами і посилені під час революції 1848 р., зберігалися аж до Першої світової війни. Утім, міф «доброго цісаря» характеризував не тільки настрій українських селян. Див.: Frasz Z. Mit dobrego cesarza. *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. Wrocław, 1994. S. 139–152. (Polska myśl polityczna XIX i XX wieku; t. IX).

половини та середини XIX ст., – прагненням вийти за межі повсякденності, розвинути громадську самодіяльність, долучитися до справ загальнодержавного значення⁵⁵. Саме цим стремлінням до емансипації, яке просочувалося крізь розмаїття соціальних, політичних та інтелектуальних практик, можна частково пояснити причини поклоніння галицьких русинів перед такими імперськими утвореннями, як Австрія та Росія. (Русофіли, наприклад, поєднували симпатії до Петербурга зі щирою лояльністю до Відня.)

* * *

Цілком очевидно, що почуття австрійського лоялізму, прищеплені греко-католицькому духовенству та галицько-руському селянству на зламі XVIII–XIX ст., були найважливішим чинником, який поглибив українсько-польське розмежування і суттєво обмежив простір для розвитку українського полонофільства. Однак політика австрійської влади, спрямована на обмеження інтелектуальної свободи, у певний момент почала давати зворотні результати. Особливо виразно це виявилось в 1830–1840-х роках, коли меттерніхівський бюрократично-поліцейський режим досяг свого апогею, і йому почав протистояти широкий фронт опозиційних сил. Місцеву «руську історію» було складно раціоналізувати з австрійської перспективи. Австріяцизм не давав теж емоційного матеріалу для розгортання національного історієписання. За таких обставин значно сильнішим від австрорусинства чинником відмежування галицьких українців від польського культурного й політичного простору, а відтак стримування в українському суспільстві розвитку полонофільських настроїв, стало русофільство («московфільство»). Русофіли задали для галицьких русинів східний вектор пошуків національної тожсамості, а задля доведення їхньої відмінності («іншості») від поляків використали наукові дослідження в галузі етнографії, історії та лінгвістики. В уяві галицьких русофілів належно конкурувати з поляками можна було тільки як частина широкого панруського простору з багатотомною культурно-історичною традицією, співмірного з поляками чисельно. В ідейному плані галицьке русофільство сформувалося на ґрунті полонофільства, перетворившись у його дзеркальне заперечення. Тому русофіли добре розуміли природу світогляду «русинів польської нації», а в історії Галичини середини XIX ст. було чимало випадків еволюції громадсько активних осіб від полонофільства до русофільства. У 1830-х роках між полонофілами та русофілами розпочалася гостра конкурентна боротьба за впливи на галицько-руську спільноту, передусім селянство⁵⁶. У дальшій історичній перспективі це сприяло, як не парадоксально, кристалізації українофільської («малоруської») ідентичності.

⁵⁵ «...Ми ні в якому разі не відмовляємося від державних податків, тільки важкі поміщицькі данини не спроможні виконувати», – так окреслили свою позицію в 1822 р. селяни Комарнівщини (Класова боротьба... Док. № 43. С. 134). Про емансипацію галицького селянства див.: Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття. Київ, 2007.

⁵⁶ Уже згадувані І. Кульчинський і К. Ценглевич, польські революціонери з ідентичністю *gente Rutheni, natione Poloni*, у маніфесті «Narode Ruskij» (бл. 1835 р.) відкрито формулювали для галицьких русинів дилему – бути з поляками чи росіянами: «...czy lipsze

Джерела панрусських настроїв у Галичині треба шукати в інтелектуальному русі, який розгорнувся на хвилі «національного відродження» в першій половині XIX ст. Дослідження в галузі історії, етнографії, лінгвістики викликали в той час у слов'ян більш або менш чітку свідомість спорідненості окремих етнічних груп, що в підсумку вилилося в поширення ідеї слов'янської взаємності⁵⁷. Слов'янофільство стало «першим виявом національної ідеї», слугуючи засобом «рекомпенсації почуття цивілізаційної молодшості»⁵⁸. Поряд з південнослов'янським ілліризмом, ідеєю чехо-словацької єдності панрусизм виступав органічною складовою слов'янофільських концепцій. Втягненню півавстрійських українців у свою орбіту він завдячував низкою обставин, головно історичного характеру. Насамперед пізнання давнього минулого вказувало на спільні історичні та мовно-культурні корені (переконливим аргументом на користь цього була співзвучність етнонімів – «русини», «руські», «руськіє»). Ідеолог галицького русофільства Осип Мончаловський стверджував, що «простонародіє проникнуто стихійнымъ “москвофільствомъ”, какъ результатомъ племеннаго родства, историческихъ преданій и чаяній будущаго»⁵⁹. Велику притягальну силу мало й те, що Росія була на той час єдиною незалежною слов'янською державою. Не останню роль у формуванні галицького русофільства, особливо в мовній ділянці, відіграли псевдоаристократичні претензії тогочасного греко-католицького духовенства, яке мало квазішляхетський статус і взірцем для себе вважало панський та офіційний світ, зі зневагою при тому дивлячись на простий народ і його мову. Однак головним джерелом підживлення русофільських настроїв у Галичині була поверхова зрусифікованість Наддніпрянської України (так зване малоросійство), на яку орієнтувалися представники українського руху в Галичині, вважаючи її за певний національний взірець⁶⁰.

z tymy sia łuczty, szczo tak daleki wid wilnosity, to je z moskalamy, czy z polakamy sia łuczty, kotri bliższy i blyzenki wilnosity swojej. Abo ynaksze pytajuczy sia: czy lipsze łuczty sia z tymy, szczo u ślipoti bjut sia protiwi wilnosity, bo taki moskali, czy z tymy sia brataty, szczo bjut sia za wilnist, to je z polakami». З тексту відозви видно, що в Галичині на середину 1830-х років вже були розвинуті панрусські настрої і що «русини польської нації» бачили тоді в русофілах своїх головних супротивників. Для них автори відозви не шкодували негативних визначень: «московські упирі», «покручі», «посіпаки і лизуни», і – що прикметно – вказували на світоглядний зв'язок між проавстрійською та проросійською орієнтаціями: «А precień pokurczy u rusyniów i polakiw lude najhirszi sipaki i łyzuny cisaria, chot' tutka na Rusy zrodzeni, chotiat zamoryty u sobi toto, szczo u nych za narodom polskim promawlaє wid dytyństwa, a narid ruski ślipotoju z Rosiju złuczty abo inaksze narid ruski carowy moskiewskomu piddaty, prodaty u newolu za ordery i rubli moskiewski chotiat (Stauropigia)» (Społeczeństwo polskie... S. 662).

⁵⁷ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький. *Записки НТШ*. 1912. Т. CX. С. 101.

⁵⁸ Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa; Kraków, 1983. S. 302.

⁵⁹ Мончаловський О. А. Литературное и политическое украинофільство. Львовь, 1898. С. 186.

⁶⁰ Про етапи розвитку та ідейно-світоглядні засади русофільської течії в Галичині див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*.

В основу русофільської ідеології була покладена думка про етнічну й культурну єдність «всього русского народа» та його тисячолітню історичну традицію. Свою батьківщину русофіли вбачали у «святій Русі» – консервативній утопії з Москвою як символічним центром. Процес модерного націєтворення русофіли намагалися будувати відповідно до західної (не етнічної, а історично-державницької) моделі, не мислячи повнокровне національне життя без бодай світоглядного зв'язку з тим чи тим державним ядром. Тому поняття «народ» вони ототожнювали з державним організмом – причому не планованим у майбутньому, а реальним. У першій половині XIX ст. підкреслення своєї належності (бодай у минулому) до певного політичного утворення було одним з початкових етапів становлення сучасної національної свідомості, зародком, так би мовити, державницького – у його просвітницькому розумінні – мислення. Водночас русофіли визнавали в межах «всього русского народа» регіональну окремішність «малорусского племени», зараховуючи туди й галицьких русинів. Фактично йшлося про дзеркальне відображення формули *gente Rutheni, natione Poloni*, що було спроектоване тепер на Росію. Про пряму взаємозалежність між полонофільською і русофільською течіями в українському русі Галичини пише німецька дослідниця Анна Вероніка Вендланд: «...основним поштовхом до цього [українського] руху стала подія, яку багато русофілів у першому поколінні сприймали як головну для свого становлення: йдеться про польське повстання 1830–1831 рр. у Російській імперії, що серед української студентської молоді Галичини спричинило бурхливі дискусії. Чи привітати повстання, метою якого було відновлення Польщі, і цим заявити про себе як про *gente Ruthenus, natione Polonus*, чи сприймати польську національну ідею як таку, що залишала українцям тільки перспективу існування на позиції другосортних “поляків”? Багатьом молодим українцям бракувало інформації про власну історію, особливо коли їхні патріотично налаштовані польські товариші зі студій втягали їх у дискусії. Українці вперше почали виявляти зацікавлення своєю культурою – заглядаючи через східний кордон Галичини»⁶¹.

Галицьким діячем, який концептуалізував це дзеркальне відображення формули *gente Rutheni, natione Poloni* та заклав основи для русофільської («москвофільської») течії в українському русі Галичини, був уже згадуваний історик Денис Зубрицький. Прикметно, що під час подій 1809 р., у критичний для Габсбургів момент, він активно виступив на боці поляків як секретар повітового Перемишльського управління «Тимчасового центрального уряду обох частин Галичини під протекторатом Наполеона», а через два роки написав позначену духом шляхетського патріотизму «Хроніку Французької революції»⁶². Треба думати, що пере-

Львів, 1999. Вип. 34. С. 231–268; Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915. Wien, 2001 (= Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Мудрий. Львів, 2015); Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). Львів, 2003.

⁶¹ Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien... S. 37.

⁶² Ададуrow В., Рожик М. «Хроніка Французької революції» Дениса Зубрицького як історичне джерело наполеонівської епохи. Додаток: Уривок «Хроніки Французької революції»

хід Д. Зубрицького, вихідця зі шляхетського середовища та вихованого в дусі польського просвітницького патріотизму, на панруські позиції був зумовлений зневірою у відродження Речі Посполитої (останньою краплею стала поразка повстання 1830–1831 рр.). Уже в 1834 р. у відповіді на пропозицію Й. Лозинського замінити кирилицю латиницею він виклав своє розуміння «руського народу» як дуже розгалуженої частини слов'янства на території Російської та Австрійської імперій із включенням нинішніх українських, білоруських і російських земель. Д. Зубрицький наголошував на існуванні в межах цього всеруського простору регіональних відмінностей, вираз чого бачив в існуванні різних топонімів: Велика Русь, Мала Русь, Біла Русь, Чорна Русь, Україна, Поділля, Волинь, Червона Русь, Карпатська Русь. Усі ці русини, стверджував Д. Зубрицький, мають одну мову з різними ще не вивченими діалектами, дотримуються грецького (візантійського) обряду, «одні в єдності з римською церквою, інші в розкольніцтві», а в богослужіннях використовують староруську (слов'янську) мову. Загальну закономірність у розвитку руської мови Д. Зубрицький сформулював у ставленні до польської мови: «Чим ближче русини межували з поляками, або жили з ними мішано, тим більших відмінностей зазнала їхня мова... Цю мову можна назвати польсько-руською. ... Чим далі від поляків русини мали свої поселення, тим чистішу, що наближалася до староруської, зберегли мову». Значну перевагу й привабливість руської мови Д. Зубрицький бачив у тому, що вона мала аж дві літературні версії – старослов'янську й великоруську⁶³. Цю мовно-літературну концепцію розвитку «руського народу» Д. Зубрицький згодом доповнив аналогічною концепцією політичної історії.

* * *

У переддень 1848 р. єдиною серед галицьких русинів національною орієнтацією, з якою середовище «русинів польської нації» могло розраховувати на відносно безконфліктну взаємодію, була проукраїнська («малоруська») течія. Українофіли потребували аргументів, які б відмежовували український простір від російського, і чимало таких аргументів знаходили в польському ідейно-політичному та

ції від року 1789 до року 1811, яку написав Денис Зубрицький». *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / ред.: Я. Дашкевич, О. Купчинський. С. 495–506.

⁶³ [Zubrzycki D.] Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej. O zaprowadzeniu abecadła polskiego zamiast Cyryliki do ruskiej pisowni [1 października 1834 r.], опубліковано в: Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. *Записки НТШ*. Львів, 1929. Т. СL: Праці Філологічної та Історично-Філософської секції / під ред. К. Студинського й І. Крип'якевича. С. 130–131. Михайло Возняк навів (без посилання) спогад польського революціонера Міхала Будзинського (1811–1864), вихідця з волинської шляхти й учасника Листопадового повстання, який у 1832 р. наймав у Львові помешкання в Д. Зубрицького. Будзинський бачив у Зубрицькому представника «нечисленної в Галичині партії так званих малоруських патріотів і з якимсь адвокатом Нападівичем творив у мріях коли не окрему українську державу, то бодай злуку з Росією, навіть із прийняттям грецької (себто православної) релігії». Він намагався переконати історика в нежиттєспроможності українського простору, якщо той вирішить розірвати з Польщею. Все завершилося тим, що Зубрицький відмовив своєму квартиранту в помешканні. Див.: Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині... С. 75–76.

культурно-інтелектуальному дискурсі. Зі свого боку, поляки і «русини польської нації» шукали в тогочасному галицько-руському суспільстві підтримки для планів відновлення Речі Посполитої. Принаймні до 1860-х років українська течія в Галичині була настільки слабкою, що не розглядалася в пропольському середовищі як конкурентний світогляд, який зможе навіть у віддаленій перспективі розвинути в повноцінну національну ідентичність, навпаки – українофільство сприймали як романтичний рух, що може посприяти поширенню прогресивних ідей серед простолуду, активізувати українське селянство на боротьбу з царизмом за відновлення Речі Посполитої. Українофільство послаблювало теж проавстрійські монархічні настрої, виводило світогляд галицьких русинів на широкий простір Наддніпрянщини, де в осяжному майбутньому, на думку польських революціонерів (багато з яких були руського походження), мав вирішитися польсько-російський конфлікт. Підтримка галицьких українофілів (зокрема щодо використання народно-розмовної мови) проєктувалася на широкий річпосполитський простір, передусім на Правобережну Україну, яка стала ареною невдалого (через неприхильну позицію українського селянства теж) повстання 1830–1831 рр. Ідейний зв'язок, який галицькі українофіли нав'язували з Наддніпрянщиною, давав підстави «русинам польської нації» сприймати українофілів як ідейних союзників. Окремі голоси з боку «русинів польської нації» про зв'язок українофілів із панруською орієнтацією та про їхнє приховане антипольське спрямування до уваги тоді не брали.

У першій половині XIX ст. більшість українських діячів Галичини не мала відповіді на питання про те, як далеко простягається «малоруськість» («южно-руськість») у межах Російської імперії. Бракувало також чіткого уявлення про становище Наддніпрянщини. Взаємини між галицькою інтелігенцією та науковцями, літераторами й мандрівниками з Російської імперії (українцями й росіянами), які розпочалися в 20-х роках XIX ст., не могли повною мірою компенсувати відсутність інформації⁶⁴. Про мінливість тогочасних уявлень галицьких русинів щодо своєї ідентичності та межі руського простору свідчить хоча би подальша доля діячів «Руської трійці»: І. Вагилевич опинився в пропольському, а Я. Головацький – у русофільському таборі. Історик русофільського руху в Галичині Василь Ваврик не без

⁶⁴ Під таким кутом зору дещо по-іншому, ніж може здаватися, виглядають джерела і роль русофільської течії в українському русі Галичини. Значною мірою русофільство, тобто орієнтація на всеруський простір, стало результатом взорування галичан на зрусифіковану Наддніпрянщину, а навіть (під час «Весни народів») – певним різновидом проукраїнської орієнтації. Галицькі діячі з «покоління 1848 року» думали, що це взорування дасть змогу швидко подолати інтелектуально-культурне відставання від інших народів монархії Габсбургів, насамперед чехів і поляків, і вирівняти у такий спосіб параметри «спілкування» з ними. Воно аж ніяк не мало на меті злиття галицьких русинів із росіянами («московським народом», «москалями»), а первісно було спрямоване передусім на розв'язання внутрішньогалицьких проблем українського націєтворення. Тому-то в Галичині у 40–60-х роках XIX ст. перехід від полонофільства до русофільства був відносно легкою і доволі поширеною серед української інтелігенції інтелектуальною вправою. Див.: Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2003. Вип. 38. С. 115–147.

підстав стверджував: «“Руська трійця” пішла різними шляхами, пішла не за власним бажанням і не випадково. Ці шляхи були протоптані нуртуючими і перехресними поглядами галицько-руської інтелігенції, яка перебувала під різними культурними впливами. Головацький, Вагилевич і Шашкевич, романтики і народники, які керувалися найкращими почуттями любові до рідного народу, розійшлися тому, що їхня батьківщина знаходилася на роздоріжжі»⁶⁵. Як пояснити, що галицькі русини були змушені наново відкривати для себе єдність з Наддніпрянщиною? Причину цього, очевидно, треба шукати в поділах Речі Посполитої. Із приєднанням Галичини до монархії Габсбургів руський простір теж втратив відносну цілість, яку зберігав у Польсько-Литовській державі. Вирішальним стало перекроювання церковних провінцій, границі яких мали збігатися з новими державними кордонами. Центр Греко-католицької церкви переміщено до Галичини, тут вона стала «офіційною» Церквою руського населення, тоді як у підросійській Україні зазнавала тиску, втратила адміністративну структуру і врешті у 1830-х роках була ліквідована.

Інтерес української суспільності Галичини до національно-культурних процесів на Наддніпрянщині в першій половині XIX ст. був впливав з індивідуальних творчих пошуків невеликого кола інтелігенції⁶⁶. Це було зумовлено особливостями українського «національного відродження» в Галичині, історія якого розпадалася не на течії як результат взаємодії ідей, а на окремі друковані видання та постаті кількох істориків і літераторів. Інтерес до Великої України впливав передусім з їхнього бажання поглибити історичну свідомість. Якщо представників старшого покоління зі середовища тогочасних галицьких діячів приваблювала історія князівської Русі й церковних братств (Михайло Гарасевич, Іван Лаврівський, Денис Зубрицький), то молодших – козацтво (Маркіян Шашкевич). «Порушене тем із козацької історії відповідало не лиш річезому поступови в дискусії, але й молодому, палкому темпераментови, якому подобало ся радше кипуче жите козацтва, чим ученість брацтв або повага князів», – характеризував цю вікову дилему Михайло Тершаковець⁶⁷. У підсумку козацький міф став підвалиною модерної української національної свідомості як у російській, так і в австрійській

⁶⁵ Ваврик В. Р. Яковъ Феодоровичъ Головацкій: его дѣятельность и значеніе въ галицко-русской словесности. Львовъ, 1925. С. 151 (В оригіналі: «“Русская Троица” пошла разными путями, пошла не произвольно и не случайно. Эти пути были вытоптаны блуждающими и скрепляющимися воззрѣніями галицко-русской интеллигенции, находящейся подъ разными культурными вліяніями. Головацкій, Вагилевич и Шашкевич, романтики и народники, руководимые лучшими чувствами любви къ родному народу, разошлись потому, что ихъ родина лежала на распутьи»). Показово також, що пізніші діячі русофілів, як і галицькі народовці, також виводили свою традицію з ідей «Руської трійці» (див.: Ваврик В. Р. Руска тройця / Перепечатка із газети «Земля і воля». Львів, 1933. С. 8–9).

⁶⁶ Докладніше див.: Райківський І. Я. Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів у 1830–1840-х рр. *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 39–55; Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ, 2012. С. 180–305 (Розділ II: Усвідомлення етнічної спорідненості Галичини з Наддніпрянською Україною в першій половині XIX ст.).

⁶⁷ Тершаковець М. Галицко-руське літературне відродженє. С. 59–60.

частинах України⁶⁸. Другим чинником, який спрямовував погляди галичан у бік Наддніпрянщини, було характерне для Романтизму захоплення народною мовою та культурою. Прагнення ідентифікувати галицький варіант народно-розмовної мови привело Івана Лаврівського, Івана Могильницького, а згодом діячів «Руської трійці» до висновку про його єдність з «малоросійським» простором. Стисло цю думку висловив Іван Вагилевич у листі до Михайла Максимовича від 7 (20) березня 1837 р. Він апелював до минулого «святої Русі», стверджував, що «ми єсмо руські діти» і «ми єсмо южнорусини», «ми всі – із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету – з братією нашою задніпровою складаємо одне существо», і що «южнорусини» – «народ непобідимий і повен слави»⁶⁹. У такий спосіб після розпаду Речі Посполитої відбувалося вписування галицько-руського простору в дискурс «южноруської» («малоруської») самодостатності – історичної та мовної.

В українській історіографії цей лист І. Вагилевича належить до найчастіше цитованих як доказ того, що в тогочасній Галичині було чітке розуміння української національної єдності й особистості українського народу обабіч австрійсько-російського державного кордону. Однак тут до уваги беруть тільки інформаційне навантаження написаного І. Вагилевичем, тоді як його емоційне забарвлення не виправдано ігнорують. Насправді ж маємо справу з виразом сформованого в Галичині стереотипу національної єдності, покликаною впорядкувати загрозливий хаос реальності та ідентифікувати себе з чимось ідеальним, що свідомо наділялося позитивними якостями. Про свідоме конструювання галичанами міфу національної єдності (у значенні – оповіді, емоційно-чуттєвого образу) свідчить хоча б лист Івана Головацького до Ізміла Срезневського від 4 (16) травня 1846 р. Надсилаючи І. Срезневському з Відня до Харкова примірники першої частини альманаху

⁶⁸ Докладніше див.: Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ, 2013; Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 pp.): рецепція національної історії. Тернопіль, 2006.

⁶⁹ Оригінал листа І. Вагилевича до Михайла Максимовича від 7 (20) березня 1837 р. такий: «Шчо нам прелюбе? ци не светая Русь, нашаа дѣдина! И ми єсмо рускѣ дѣти! Двій-на жизнь була се вивезала уже в давнинѣ на Руси: на сѣверѣ из свѣтлог сонця, богатог, великог Новограда; и на юзѣ из светоѣ столицѣ, ровесницѣ Царяграда, Києва. Як се ся жизнь розвивала и розцвѣтала, та-як се притѣмила, свѣдомо з Истор. народа руского. Коли преславнѣ середницѣ изгасли, та шчо ж ся жизнь роздроблена, перенесла се по хижих крестен. Ми єсмо Южно-русини. У нас також вѣдумерщиноу з колѣна в колѣно переходила ся роздробнена жизнь Южной-руси. Оце ж ми всѣ из-за Бескиду вѣд Тиси, с-по-за-Сяну, и по-Серетѣ, з братею нашею за-днѣпровою, складаємо єдно существо; де взаѣмна переѣмала лиш, очутивши душевну замѣтність, грає поуѣноу жизньѣ. Така-то жизнь, мимо перегороди господарственной, и наши серцѣ плекала, любезными струями содриглія. Гет перегороди, бо не ѣм псовати существо народа, котре яко душа нетикана, переходит своѣ перемѣни взросту, розвитку, и розцвѣту, пак самой сили и паденя! А який то ми нарѣд, Южно-русини! Нарѣд непобѣдимий і повен слави!» (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 19 (І. Вагилевич). Спр. 53. Арк. 1. Опубл.: «Русалка Дністрова». Документи і матеріали... Док. № 25. С. 79; Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори / упоряд., вступ. ст. та прим. М. Шалати. Київ, 1982. С. 194–195). При датуванні листа І. Вагилевич помилився: у XIX ст. різниця між старим і новим стилями становила 12, а не 13 днів).

«Вінок русинам на обжинки», І. Головацький наголошував: «не все правда, що тамъ сказано, а много правды замолчано»⁷⁰. Так галицькі русини пристосовувалися до етносоціальних та етнополітичних процесів, які під впливом ідей Просвітництва і Романтизму розгорталися серед слов'янських народів. Історичні та мовні зв'язки з Наддніпрянщиною, встановлені галичанами в першій половині XIX ст., були передусім елементом пізнання самих себе. Тоді наддніпрянська інтелігенція не мала однозначних відповідей на питання власної ідентичності. Свідомості наддніпрянських діячів бракувало не тільки розуміння поняття «Малої Русі» та її місця у «всеруському» просторі, а й інтересу до самої Галичини⁷¹. Не дивно, отже, що наддніпрянські українські діячі майже не цікавилися в той період Галичиною, зокрема інтерес до народної мови «не надходив [у Галичину] з сеї сторони, з якої повинен був прийти, від своїх, а прийшов звідти, звідки його надіяно ся найменше, прийшов від Поляків-конспіраторів»⁷².

Невід'ємним елементом формування в Галичині образу Великої України був своєрідний стереотип власної другорядності, тобто констатація з боку галицьких діячів серйозного відставання від національних рухів інших слов'янських народів, зокрема від українського на Наддніпрянщині. Відтак прагнення будь-що подолати таке історичне запізнення неминуче призводило до поширення серед галицько-руської інтелігенції полонофільських або русофільських настроїв. Показово, що цей стереотип відставання був створений галичанами і підтриманий як зручний для себе наддніпрянськими діячами. У листі до Михайла Максимовича від 17 липня [або вересня; в оригіналі: кивня] 1838 р. Іван Вагилевич писав про «гірку долю» і «полу-мертву жизнь» Галицької Русі, де не тільки «нѣхто недбае о просвѣщеніе народное, али и нѣхто не знае що то е отчина, и соотчичи»⁷³. Той самий І. Вагилевич у пропам'ятній записці-присвяті І. Срезневському від 28 (16) липня 1842 р. змалював песимістичну картину. «Въ земли своихъ предківъ чуженець, обдертый и обсмѣяный», – так визначив І. Вагилевич своє місце в галицькому суспільстві. Його сподівання на відродження Галичини в загальноукраїнському контексті були примарними. «Старина минула, – писав І. Вагилевич, – левъ и гавка спять сномъ непробудимымъ, и сли приснить имъ ся о Кіевѣ, о борьбѣ съ погаными за вітчину, за вѣру; то сонъ такий мутный що и годѣ розібрати»⁷⁴. У листі до І. Срезневського від 8 серпня (27 липня) 1844 р. Я. Головацький зазначив: «Из новин литературныхъ водъ

⁷⁰ Матеріали по історії возродження Карпатской Руси. Львовъ, 1905. [Т.] І: Сношенія Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ой половинѣ XIX-аго вѣка / собралъ И. С. Свѣнцицкій. С. 170.

⁷¹ Наддніпрянська інтелігенція була сильно втягнута в загальноросійський політичний та культурно-інтелектуальний простір. Приміром, М. Максимович виступав за російську літературну мову для наддніпрянців і лише для галичан вважав доцільною літературу народною українською мовою (Райківський І. Я. Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів... С. 50).

⁷² Тершаковець М. Галицко-руське літературне відроджене. С. 61.

⁷³ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 19 (І. Вагилевич). Спр. 53. Арк. 3. Опубл.: Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. С. 202–204.

⁷⁴ Матеріали по історії возродження Карпатской Руси. [Т.] І. С. 175.

нас не багато сподѣвайтесь. У людей нові книжки рахуються сотнями тисячами, а у нас и на палцях нема що лѣчити»⁷⁵. Невпевненість і підпорядкування авторитету виразно проглядаються в листі І. Головацького до того ж таки І. Срезневського від 4 (16) травня 1846 р. Надсилаючи «Вінок русинам на обжинки», І. Головацький просив «не осужуйте подлѣ должности, а по возможности нашей» і дуже несміло висловлював сподівання, що «колись може и въ наше ѡконце засвѣтитъ солнце»⁷⁶. За таких настроїв частина громадсько активної галицько-руської інтелігенції була змушена діяти в межах організаційних та ідейних взірців, пропонованих поляками.

* * *

Так, в ідейному плані середовище «русинів польської нації» було результатом зіткнення і взаємодії двох ідеологій – Просвітництва й Романтизму, які пропонували різні концепції модерного націєтворення: державно-політичну, пов'язану в Галичині з ідеєю відродження Речі Посполитої та інтеграції всіх її жителів у політично й культурно єдиній польській нації, та етнічно-культурну, яка робила акцент на індивідуальній творчій свободі, внутрішніх протилежностях в усіх сферах суспільного буття, наголошувала на значенні народних мов та історичного минулого регіону як джерела й засобу національного самоусвідомлення. Спроба Габсбургів прискорити за допомогою адміністративних важелів розвиток Галичини призвела до змішування просвітницьких і романтичних цінностей. Двоступенева ідентичність «русинів польської нації» не могла бути довговічною. Треба думати, що формула *gente Rutheni, natione Poloni* як чуттєвий (навіть не словесний) вираз етносоціальних перетворень з'явилася в першій половині XIX ст. для пояснення ще не усвідомлених громадсько активною частиною галицького суспільства змін, пов'язаних з утвердженням національного принципу. Прикметно, що вона не використовувалася для вираження чи опису статичного, давно незмінюваного, самозрозумілого для всіх стану колективної чи індивідуальної національної свідомості, а навпаки – відображала динамічний процес пошуку національної ідентичності на українсько-польському пограниччі. Одночасно із загальною суспільно-політичною та інтелектуальною атмосферою, яка спрямовувала громадську активність руської з походження молоді в польське русло, у підавстрійській Галичині були вагомі чинники впливу, які відразу руйнували в основі двоступеневу русько-польську ідентичність. Австрорусинство й особливо русофілство – це ті орієнтації в русько-українському суспільстві Галичини, які знаходили дедалі більше прихильників, руйнуючи середовище «русинів польської нації». У переддень 1848 р. єдиною серед галицьких русинів національною орієнтацією, з якою середовище «русинів польської нації» могло розраховувати на відносно безконфліктну взаємодію, була проукраїнська («малоруська») течія. Українофіли потребували аргументів, які б відмежовували український простір від російського, і чимало таких аргументів знаходили в польському ідейно-політичному та культурно-інтелектуальному дискурсі.

⁷⁵ Там само. С. 173.

⁷⁶ Там само. С. 170.

REFERENCES

Adadurov, V. (1996). Halytski rusyny u kontseptsiiakh polskoi polityky Frantsii ta Avstrii 1805–1812 rokiv (do postanovky pytannia). *Ukraina v mynulomu*, IX, 38–60 [in Ukrainian].

Adadurov, V. (2010). Svit politychnykh pohliadiv Antonii Anhelovycha: Dokumenty do vyvchennia fenomenu imperskoi identychnosti sered dukhovenstva Halychyny naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. *Naukovi zapysky Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu. Serii «Istoriia»*, 2, 299–336 [in Ukrainian].

Adadurov, V. (2011). Dekonstruktisia istoriohrafichnoho kanonu shchodo fundatsii Halytskoi mytropolii (na osnovi dokumentiv Derzhavnoi kantseliarii Avstriiskoi imperii). In V. Adadurov (Ed.), *Fundatsiia Halytskoi mytropolii u svitli dyplomatychnoho lystuvannia Avstrii ta Sviatoho Prestolu 1807–1808 rokiv: Zbirnyk dokumentiv* (pp. V–LVIII). Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].

Adadurov, V., & Rozhyk, M. (1996). «Khronika Frantsuzkoi revoliutsii» Denysa Zubrytskoho yak istorychne dzherelo napoleonivskoi epokhy. Dodatok: Uryvok «Khroniky Frantsuzkoi revoliutsii vid roku 1789 do roku 1811, yaku napysav Denys Zubrytskyi». *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXXXI: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin, 495–506 [in Ukrainian].

Arkusha, O. (2010). Hubernatory Halychyny (1772–1849). In K. Karolczak & Ł. T. Sroka (Eds.), *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* (Vol. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje, pp. 226–264). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Ukrainian].

Arkusha, O., & Mudryi, M. (1999). Rusofilstvo v Halychyni v seredyni XIX – na pochatku XX st.: heneza, etapy rozvytku, svitohliad. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 34, 231–268 [in Ukrainian].

Arkusha, O., & Mudryi, M. (2014). Istorychni doslidzhennia v intelektualnykh ta politychnykh kontekstakh pidavstriiskoi Halychyny. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 50, 19–41 [in Ukrainian].

Arkusza, O., & Stępień, S. (2010). Szaszkiewicz Markijan. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. XLVII/192, pp. 148–151). Warsaw; Kraków: Polska Akademia Nauk; Polska Akademia Umiejętności [in Polish].

Cegielski, T. (1989). Józefinizm. In W. Leitsch & i M. Wawrykowa, (Eds.), *Austria – Polska: Z dziejów sąsiedztwa* (pp. 41–72). Warsaw; Vienna: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne; Österreichischer Bundesverlag [in Polish].

Chlebowczyk, J. (1974). Językowo-narodowościowe aspekty reform absolutyzmu oświeconego. *Studia Historyczne*, XVII, 1 (64), 3–30 [in Polish].

Chlebowczyk, J. (1983). *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*. Warsaw; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

Dei, O. I., & Malash, L. A. (Eds.) (1974). *Ukrainski narodni pisni v zapysakh Zoriana Dolenhy-Khodakovskoho (z Halychyny, Volyni, Podillia, Prydniprianshchyny i Polissia)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Fras, Z. (1994). Mit dobrego cesarza. In *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* (pp. 139–152). (Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Vol. IX). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Polish].

Herasymenko, M. P. (1959). *Ahrarni vidnosyny v Halychyni v period kryzy panshchynnoho hospodarstva*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainsoi RSR [in Ukrainian].

Herbilskyi, H. Yu. (1964). *Rozvytok prohresyvnnykh idei v Halychyni u pershii polovyni XIX st. (do 1848 r.)*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856–1886)*. Kyiv: Vydavnytstvo «Chasopys «Krytyka»» [in Ukrainian].

Jakubowski, M. N. (2002). *Narodowe i uniwersalne. Cztery studia o polskiej filozofii politycznej doby romantyzmu*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [in Polish].

Kutsyi, I. (2006). *Ukrainska naukovo-istorychna dumka Halychyny (1830–1894 rr.): retseptsiiia natsionalnoi istorii* (M. Aleksiiievets, Ed.). Ternopil: Dzhura [in Ukrainian].

Kyrchiv, R. (2011). *Etnohrafichno-folklorystychna diialnist «Ruskoj triitsi»*. (2-he vyd.). Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. & Orlevych, I. (2018). *Lvivskyi Stavropihiiskyi instytut (1788–1914). Rol u suspilno-politychnomu, kulturnomu ta relihiinomu zhytti ukrainsiv Halychyny*. Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Lesiuk, M. (2007). Ivan Franko pro azbuchni dyskusii v Halychyni. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 23–24, 278–297 [in Ukrainian].

Mozer, M. *Ukrainska («ruska») mova halytskykh poliakiv i polonofiliv u 1830–1848 rr.* In S. Vakulenko (Ed.), Mozer M. *Prychynky do istorii ukrainskoi movy* (pp. 562–601). (3rd ed. rev. and ed.). Vinnytsia: Nova knyha [in Ukrainian].

Mozer, M. (2011). «Rusyny» i «ruska mova» v halytskykh hramatykakh pershoi polovyny XIX st. In Ya. Isaievych, M. Mozer, N. Khobzei (Eds.), *Ukrainska mova v Halychyni: istorychnyi vymir* (pp. 9–54). Lviv: Instytut ukrainoznnavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Mozer, M. (2011). *Movne vidrozhennia halytskykh ukrainsiv (1772–1848/49 rr.) u tsentralnoievropeiskomu konteksti*. In S. Vakulenko (Ed.), Mozer M. *Prychynky do istorii ukrainskoi movy* (pp. 303–331). (3rd ed. rev. and ed.). Vinnytsia: Nova knyha [in Ukrainian].

Pakholkiv, S. (2014). *Ukrainska inteligentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva i emansypatsiia natsii* (Kh. Nykolyn, Trans.). Lviv: LA «Piramida» [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperii* (M. Klymchuk, Trans.). (Seriiia «Zoloti vorota». Vol. 5). Kyiv: Laurus [in Ukrainian].

Poklewska, K. (1976). *Galicja romantyczna (1816–1840)*. (Historia i Teoria Literatury. Vol. 40). Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].

Raikivskyi, I. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskomu zhytti Halychyny XIX stolittia*. Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka [in Ukrainian].

Raikivskyi, I. Ya. (2009). *Vzaiemyny halytskykh i naddniprianskykh diiachiv u 1830–1840-kh rr. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 39–55 [in Ukrainian].

Rozumnyi, Ya. (2000). Markiian Shashkevych: taïemnyi mitu [Do druku podav M. Il'nytskyi]. *Shashkevychiana (nova seriia): Zbirnyk naukovykh prats*, 3–4: «Ruska Triitsia» i Prykarpattia; «Ruska Triitsia» i kultura slovianskoho svitu, 417–425.

Sedliar, O. (2014). Vydavnycha diialnist Ivana ta Yakova Holovatskykh u 1840–1848 rr. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii*, 8, 38–61 [in Ukrainian].

Shalata, M. (Ed.) (2012). *Markiian Shashkevych. Povne zibrannia tvoriv*. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

Shchurat, V. (1908). Azbuchna statia Mykoly Kmytsykevycha z 1834 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, LXXXI, 134–144 [in Ukrainian].

Sinitsyna, A. (2002). *Istoryko-filosofski idei ukrainskoho romantyzmu (Panteleimon Kulish, Mykola Kostomarov)*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Skrynnik, M. (2007). *Naratyvni praktyky ukrainskoi identychnosti: Doba Romantyzmu*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Steblii, F., Turii, O., & Moroz V. (Eds.) (2021). *Mykhailo Tershakovets. Markiian Shashkevych ta yoho idei na tli ukrainskoho vidrozhennia*. Lviv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].

Steblii, F. (2011). Mykhailo Minchakevych – folkloryst, poet, konspirator. In F. I. Steblii, *Halychyna na perekhrestiakh istorii. Postati* (pp. 109–113). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Steblii, F. I. (Ed.) (1989). «*Rusalka Dnistrova*»: *Dokumenty i materialy*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Sukhyi, O. (2003). *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukrainsiv u XIX stolitti)*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

Świątek, A. (2014). *Gente Rutheni, nazione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. (Studia Galicyjskie. Vol. 3). Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].

Tokarz, W. (1909). *Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*. Kraków: Akademia Umiejętności; Nakładem Funduszu Nestora Bucewicza; Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie [in Polish].

Turii, O. (1999). Do pyttannia pro providnu rol hreko-katolytskoho dukhovenstva v natsionalnomu rusi halytskykh ukrainsiv u XIX st. *Materialy zasidan Istorychnoi ta Arkheohrafichnoi komisii NTSh v Ukraini*, 2, 408–417 [in Ukrainian].

Turii, O. Yu. (1994). *Hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny, 1848–1867*. [The Greek Catholic Church in the social and political life of Halychyna, 1848–1867]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

Tyshynska, E. (1912). *Pogodin i Zubrytskyi. Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, CX, 101–122 [in Ukrainian].

Ushkalov, L. (2011). Literatura halytska, slobidska ta inshi. In L. Ushkalov, *Vid baroko do postmodernu: esei* (pp. 484–510). Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].

Vendland, A. V. (2015). *Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu, 1848–1915*. (Kh. Nazarkevych, Trans.; M. Mudryi, Ed.). Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Vozniak, M. (1924). *Yak probudylosia ukrainske narodnie zhyttia v Halychyni za Avstrii z 26 iliustratsiiamy*. (Biblioteka «Novoho Chasu». Vol. 1). Lviv: Z drukarni Vydavnychoi spilky «Dilo» [in Ukrainian].

Vozniak, M. (1925). Avtorstvo azbuchnoi statyi z 1834 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CXXXVI–CXXXVII: Pratsi Filolohichnoi sekti, 107–118 [in Ukrainian].

Vozniak, M. (1929). Apolohiia kyrylytsi Denysa Zubrytskoho. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CL: Pratsi Filolohichnoi ta Istorychno-Filosofichnoi sekti, 121–142 [in Ukrainian].

Wendland, A. V. (2001). *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915*. Vienna: Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [in German].

Zaiarniuk, A. (2007). *Idiomy emansypatsii. «Vyzvolni» proiekty i halytske selo u seredyni XIX stolittia*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Zięba, A. A. (1995). Gente Rutheni, nazione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji. *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, II, 61–77 [in Polish].

Marian MUDRYI

PhD (History)

Associate Professor

Mykhailo Hrushevskyy Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3349-1830>

e-mail: m_mudryi@ukr.net

«NOT EVERYTHING WHAT IS SAID THERE IS TRUE, AND A LOT OF TRUTH IS SILENCED»: IDEOLOGICAL AND CULTURAL CLIMATE IN HALYCHYNA ON THE EVE OF THE SPRING OF NATIONS

It is clarified that the ideological framework of the revolutionary events of 1848–1849 that came down in history as the Spring of Nations was a complex set of attitudes and incentives that developed rapidly as for its time during the previous few decades. As for the Ukrainians in Halychyna, despite being a part of the Habsburg Monarchy for such a long time, more than half a century, the main idea of their ideological pursuit was to shift from the Polish socio-territorial and linguistic-cultural space of the Polish-Lithuanian Commonwealth to the ethnonational organization of society and the opposition to Austrian imperial centralism. The article demonstrates what role the two-stage Ukrainian-Polish identity played in this shift (the Polish uprising of 1830–1831 was an impetus for its designation, during the Revolution, it would manifest itself in the establishment of the Ruthenian sobor and its representatives would be called Ruthenians of the Polish nation – *gente Rutheni, nazione Poloni*). It is justified that at the social level, the community of «Ruthenians of the Polish nation» was a transitional and short-term manifestation of modern nation-building, a pursuit of historical and ideological guidelines. As for the ideological level, it was the result of the clash between two ideologies and their interaction – Enlightenment and Romanticism that provided a different understanding of the ethnos-nation – and consequently, governmental-political

and ethnic-cultural community. Both the existence and the disintegration of the two-stage Ukrainian-Polish identity provided the ideological nourishment for the transformation of the local Ruthenian identity into the Ukrainian one in its modern sense. It is demonstrated that Austrophilism and Russophilism were the mediators during this process. Ukrainophiles needed arguments to separate Ukrainian space from Russian and a lot of such arguments they found in Polish ideological and political as well as cultural and intellectual discourse. Due to this, it is argued that Polonophilism prompted the development of Ukrainophilism and in a way, was even its part.

Keywords: the XIX-century Halychyna, Ukrainian-Polish relations, «Ruthenians of the Polish nation» (gente Rutheni, natione Poloni), Revolution of 1848–1849 («Spring of Nations»), modern nation-building.

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу «Центр дослідження

українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9358-0443>

e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com

ПОЛЬСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА В МІЖВОЄННОМУ ЛЬВОВІ В XX СТОЛІТТІ

Розглянуто діяльність мистецьких угруповань та напрямів у контексті загально-державних та місцевих об'єднань. Виокремлено мистецькі гуртки, серед яких наймасовіше, що діяло у Львові, залишалося Товариство приятелів образотворчого мистецтва, яке гуртувало творчу еліту всієї Галичини і куди, крім поляків, входили українці, євреї, німці. Мистецькі кадри готувала Вільна академія мистецтв на чолі з інженером Л. Підгорецьким, що існувала в місті до 1924 р. Простежено особливості виставкового життя Львова, що розвивалося за сприяння мистецьких товариств та об'єднань, які неодноразово проводили свої виставки в Палаці мистецтв та Промисловому музеї. Спробою вирватися поза національні рамки та згуртуватися навколо високих мистецьких ідей та цінностей стало створення Львівського професійного союзу митців-пластиків. У рекламно-комерційних цілях використовували плакати в стилі Арт-Деко, насамперед завдяки майстру Казимиру Пьотровичу.

Встановлено, що творчі пошуки в скульптурі нерідко перегукувалися з основними напрямками розвитку живопису. Розвиток архітектури Львова був тісно пов'язаний з основними напрямками західноєвропейського будівництва. Протягом 1920-х років в архітектурі продовжував домінувати класицистичний модерн. «Садовий стиль» польська влада використовувала як рекламу національного архітектурного стилю, тому на теренах Галичини при зведенні адміністративних, військових та житлових будинків перевага належала саме йому.

Ключові слова: Львів, Друга Річ Посполита, Товариство приятелів образотворчого мистецтва, виставки, Східні торги, Львівський професійний союз митців-пластиків, «садовий стиль» в архітектурі.

У Другій Речі Посполитій діяли різноманітні мистецькі угруповання, що виникали на основі зацікавлень тією чи іншою течією мистецького руху. Як правило, вони формувалися ще й за національно-культурною ознакою.

Художнє об'єднання «Польські формісти», що виникло у 1917 р., було головним провідником новітніх стилевих особливостей – кубізму та експресіонізму. Групи формістів з'явилися не тільки в Кракові та Варшаві, але й у Львові. Хоча їхні гуртки розпалися ще у 1920-х роках, вплив ідей формізму залишився визначальним і надалі: вони заперечували завоювання реалістичного мистецтва XIX ст. і покладалися на раціональне конструювання за допомогою геометричних площин та ліній, що було своєрідною формою соціального протесту, пошуком нових творчих засобів¹. Головною метою формістів стало втілення чистої форми, позбавленої сарказму. До грона засновників цієї групи належали Леон Хвістек, Тадеуш Чижевський, Ян Гриньковський, Станіслав Віткевич. Під гаслом формізму об'єдналися митці різних малярських темпераментів, для яких жива динаміка нових гасел стала пунктом виходу до подальшого оригінального розвитку. Формізмом була просякнута авангардна творчість Романа Вітковського, подібно як і В. Васовича, який від перших своїх абстрактних формальних конструкцій перейшов до синтезувального реалізму².

Живописці угруповання «Ритм», що діяло в Польщі протягом десятиріччя від 1922 р., належали, з одного боку, до класицизму, а з іншого – до традицій народного мистецтва. Назва групи виникла з методу специфічної стилізації образів, що полягав у поєднанні ритмічних геометричних ліній та площин³. Члени об'єднання захоплювалися одночасно мистецтвом епохи Ренесансу, французьким постімпресіонізмом, кубізмом. Своєрідним філіалом Краківської академії мистецтв став «Паризький комітет», що виник у Франції в 1923 р. і привніс у польський живопис культуру кольору. Капістами, як називали учасників комітету, були Болеслав Цибіс, Збігнев Пронашко, Тадеуш Потворовський та ін.⁴. У капістів колір виходив на перший план над тематикою та формою образу. З колом учнів Тадеуша Прушковського пов'язана діяльність «Братства Св. Луки», заснованого в 1925 р. на базі «Паризького комітету», та Варшавської школи (1929), що переросла у Вільно-малярську школу в 1932 р. До них належали Е. Кокошко, Я. Замойський, М. Биліна та ін. Ці майстри спеціалізувалися на портретистиці (зображення польських королів та гетьманів), пейзажах та батальних сценах Наполеонівського періоду й Листопадового повстання 1830–1831 рр. Історичній тематиці присвячував твори В. Коссак (неодноразово виставлявся у Львові), вони охоплювали періоди польсько-шведської війни, польських повстань XIX ст. Уродженець Львова Зигмунт Розвадовський у своїх картинах теж використовував теми батальних сцен⁵.

Прихильників авангардизму згуртувала заснована 1924 р. художня група «Блок», а в наступному році у Кракові виникло ще одне мистецьке об'єднання «Єдиноріг», до якого залучалися і представники Львова Зигмунт Радницький, Ян Гриньковський. У 30-ті роки діяла «Краківська група», до якої входили переважно студенти Краківської академії мистецтв, що стояли на позиціях формалістського

¹ Искусство Польши / авт.-сост. Д. Лебедева. Москва, 1974. С. 28.

² Walicki M. Dzieje sztuki Polskiej. Warszawa, 1934. S. 1158.

³ Kania I. Galeria malarstwa Polskiego 1800–1939. Przewodnik. Katowice, 1999. S. 58.

⁴ Искусство Польши. С. 28.

⁵ Kaczorowski B. O sztuce w Polsce. Warszawa, 1991. S. 142.

мистецтва. Водночас варшавська група молодих художників «Фригійський ковпак» (з 1934 р.), що сформувалася головно під впливами проведеної у 1933 р. виставки радянського мистецтва у Варшаві, проголосила вірність реалістичному напрямку й обстоювала питання повернення мистецтва народу⁶.

Представники варшавського об'єднання «Лад», що виникло у 1926 р., тяжіли до оригінального національного стилю та відстоювали потребу відродження національної малярської школи. У групу входили професори Варшавської академії мистецтв Войцех Ястжебовський, Станіслав Чайковський, М. Котарбінський. Повертаючись до мотивів польського народного мистецтва, «Лад» відроджував мистецьке ремесло, надаючи йому одночасно оригінального польського стилю. У творчості «ладисти» спирались на яктовнішу досконалість матеріалу, форми та виконання, охоплюючи кераміку, металопластику, вироби зі скла, меблярство, килимарство⁷.

Активного розвитку в Європі та міжвоєнній Польщі набув стиль Арт-Деко, який фахівці окреслювали традиційно десятиріччям 1921–1932 рр. Цей стиль художнього оформлення утилітарних речей, архітектурного оформлення, монументального живопису, зокрема й у Львові, став своєрідним продовженням сецесії, перерваної Великою війною. Стиль Арт-Деко досяг неабиякого розвитку в жанрі плаката. У світовій виставці Експо-1925, що проходила в Парижі, взяло участь 19 польських плакатистів, 13 з них отримали нагороди, наприклад, приз гран-прі – С. Стриєнка, Т. Гроновський, Л. Гардовський, К. Триєнський; медалями відзначено роботи Е. Бартоломейчика, Я. Буковського, А. Процайловича та ін. У Львові традиційно плакати випускали в друкарнях «Гегедуга» та «Піллер-Ноймана». Найчастіше плакати були присвячені темам патріотизму або використовувалися для реклами⁸. У Львові Арт-Деко розвивався і в 1930–1940-ті роки. У цьому жанрі неабияких успіхів досягнув Казимир Пьотрович. Найвідоміша його робота – вітрина між ризалітами кондитерської Залевського («Світоч») з рослинним орнаментом на склі⁹. Саме в міжвоєнний період відомий майстер з європейським іменем Ян Розен¹⁰ створив яскраві вітражі у Вірменській святині (1927–1928), костелі св. Марії Магдалини (1931).

У міжвоєнному Львові розвиток мистецтва відбувався під впливом загальноєвропейських тенденцій, враховував тісне переплетіння здобутків польських та українських митців, яким доводилося нерідко співпрацювати у культурних об'єднаннях. Якщо до 1920-х років українське мистецтво за браком цілісного ядра продовжувало перебувати в українсько-польському контексті без виразної етнокультурної ідеології саморозвитку¹¹, то в міжвоєнний період у зв'язку з діяльністю видатних митців

⁶ Искусство Польши. С. 28–29.

⁷ Walicki M. *Dzieje sztuki Polskiej*. Warszawa, 1934. S. 1161.

⁸ Чмелик Р. Польський плакат Art-Deko. Музей етнографії та художнього промислу ІН НАНУ. Львів, 2009. С. 4.

⁹ Банцєкова А. Казимир Пьотрович – художник Art Deco. *Галицька брама*. 1996. № 11. С. 4.

¹⁰ Смірнов Ю. Вітражі та поліхромії Яна Генрика Розена (період до II світової війни). *Галицька брама*. 2002. № 4–6. С. 17.

¹¹ Яців Р. Українське мистецтво XX століття: ідеї, явища, персоналії: зб. статей. Львів, 2006. С. 29.

воно поступово набирає характерних національних рис. Наймасовішим мистецьким об'єднанням, що діяло у Львові, залишалося Товариство приятелів образотворчого мистецтва (ТПОМ), яке гуртувало творчу еліту всієї Галичини і куди, крім поляків, входили українці, євреї, німці. Вільна академія мистецтв на чолі з інженером Л. Підгорецьким існувала в місті до 1924 р., там викладали відомі українські та польські живописці Іван Труш, Фелікс Вигживальський, Станіслав Батовський. Як і у всій країні, у Львові поширився новий напрям – формізм. Однак на початках формісти не завжди мали успіх у поціновувачів мистецтва, зокрема, організована ТПОМ виставка творів Анджея Пронашка зазнала фіаско через несприйняття нових ідей автора¹². На початку 20-х років формісти дедалі впевненіше продовжують поширювати свої ідеї серед мистецької громадськості. Доказом цього слугують їхні загальнопольські виставки, що відбувались у Львові в 1918, 1920, 1922 рр.¹³.

Популярними мистецькими об'єднаннями, що діяли у місті в міжвоєнний період, крім ТПОМ, були Львівський професійний союз митців-пластиків, куди входили і поляки, і українці, Союз польських мисткинь – організація, що культивувала ідеї феміністичного руху, щорічно проводила виставки своїх творінь. Знаними художницями союзу були Марія Водзіцька, Марія Долінська, Анна Гарлянд-Зайончковська, Л. Мірачова, А. Ларновська та ін.¹⁴. Великого впливу у Львові набула «Нова генерація» – група польських модерністів (1932–1935), а з українських мистецьких організацій найвпливовішою залишалася Асоціація незалежних українських митців (АНУМ) – авторитетне об'єднання, про що свідчить велика кількість статей в загальній і фаховій мистецькій періодиці Другої Речі Посполитої. Крім того, в 30-х роках діяло Українське товариство прихильників мистецтва та Українське мистецьке товариство «Руб»¹⁵. Польський вплив простежується в творах українських митців, адже в міжвоєнний період львівські таланти здебільшого навчалися в Краківській академії мистецтв. Своєю чергою місцева школа мистецтв Олекси Новаківського (діяла до 1935 р.) не сягала рівня Краківської. Леонід Перфецький, представник Краківської академії мистецтв, зберіг у своїх творах батального жанру український дух, наголошував на спільній боротьбі українського та польського народів та використовував мазепинську тематику. Знаними в мистецьких колах Польщі були Лев Гец і Ніл Хасевич. На жаль, характерною ознакою міжвоєнного періоду став виїзд як польських, так і українських художників зі Львова у центральні регіони Польщі, а відсутність сталої традиції змушувала «українських молодих митців гуртуватися здебільшого біля Варшавської високої мистецької школи, чим вони може несвідомо йдуть за польськими товаришами», – зазначав один із сучасників¹⁶.

¹² Українські мистецькі виставки у Львові 1919–1939. *Довідник, антологія мистецько-критичної думки* / авт.-упоряд. Р. Яців. Львів, 2011. С. 21–22.

¹³ Ріпко О. У пошуках страченого минулого. *Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ століття*. Львів: Каменяр, 1996. С. 65.

¹⁴ Нога О., Яців Р. Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання, спілки Львова 1860–1998. *Матеріали до довідника*. Львів, 1998. С. 56.

¹⁵ Українські мистецькі виставки у Львові 1919–1939. С. 29, 52.

¹⁶ Там само. С. 376.

Виставкове життя Львова розвивалося за сприяння мистецьких товариств та об'єднань, що неодноразово проводили свої виставки в Палаці мистецтв та Промисловому музеї. Щорічні виставки організовували на території Східних торгів. Зокрема, в межах проведення Східних торгів 1922 р. відбулася Друга виставка формістів за участю львів'ян Станіслава Матусяка та Зигмунта Радницького. Перший з них у 1930-х роках викладав у Вищій технічній школі, від 1933 р. очолював школу малярства та декоративного мистецтва «Фреска»; працював у жанрі плаката, неодноразово брав участь у воєводських та регіональних виставках¹⁷. Ще з 1920 р., як львівський форміст, брав участь у їхніх виставках до 1922 р., неодноразово виставляв свої роботи з Я. Гринковським. Станіслав Матусяк застосовував поверхневу кубізацію форм, поступово переходячи до синтезу та спрощення¹⁸.

Від 1929 р. у Львові діяла польсько-єврейсько-українська авангардна група художників «Артес». Протягом наступних чотирьох років вона організувала низку виставок із творами, що характеризувалися посткубістичними тенденціями та різними напрямками тогочасного живопису, яке відображало карпатські пейзажі, національно-культурне життя населення, гуцульську тематику. Перша виставка цієї групи відбулася 5 січня 1930 р. за участі Єжи Яніша, Романа Сельського, Мечислава Висоцького, Людвіка Тировича, Тадеуша Войцехівського та інших. У рамках весняного салону травня 1930 р. у Львові групу «Артес» репрезентували роботи Отто Гана, Людвіка Лілле, Олександра Рімера, Генрика Стренга. Митців різних національностей та художніх напрямів об'єднала ідея пошуку, гостре несприйняття провінційної обмеженості, нетерпимості та консерватизму. За три роки діяльності мистецьке угруповання провело 12 виставок, зокрема у Львові, Станиславові, Тернополі, Варшаві, Кракові, Лодзі. Їхнє мистецтво часто шокувало пересічних поціновувачів, його не сприймали художні критики, що здебільшого зберігали консервативні погляди. Безсумнівно, діяльність «Артес» викликала чималий суспільний резонанс, вплинувши на пошук сприйняття та виховання толерантності публіки¹⁹. Частина членів «Артесу» працювала в жанрі промислового плаката і часто брала участь у місцевих та загальнодержавних виставках. Зокрема, Л. Тирович, який викладав графіку в технічній школі, а згодом в інституті пластичних мистецтв, став одним з ініціаторів виникнення спілки художників-графіків у Львові. Найвідоміші його плакати – «Марійське свято шкільної молоді» (Львів, 1932), «Виставка Львівської спілки художників-графіків» за ініціативою «Музею Покуття» у Станиславові (1934). У 1938 р. Л. Тирович видав книжку «Типографія в рекламі»²⁰. Мистецьку спадщину міста також гідно представляли І. Ацеданська, Я. Вітвіцький, К. Ганішевський, А. Гарлянт-Зайончківська, С. Дембіцький, А. Жмуд, Я. Петрі-Пшебилська, Р. Менкицький. Чимало з вищезгаданих митців працювали у Львові лише певний відрізок своєї творчої кар'єри, зокрема Генрик Мунд та Казимир Манн – обидва львівські художники (єврейського походження) зробили

¹⁷ Шабльовська А., Сеньків М. Польський плакат зі збірки Музеїв етнографії та художнього промислу Інституту народознавства Національної академії наук України у Львові. Варшава, 2009. С. 52.

¹⁸ Там само. С. 581.

¹⁹ Нога О., Яців Р. Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання... С. 67.

²⁰ Шабльовська А., Сеньків М. Польський плакат зі збірки Музеїв етнографії... С. 57.

важливий внесок у розвиток мистецтва плаката. 1927 р. виставка у Промисловому музеї проєктів поліхромії з біблійними темами, призначеними для місцевої синагоги, принесла Г. Мунду мистецьке визнання. До того художник працював у львівському театрі «Семафор», готуючи декорації для постановок вистав. Інший уродженець Львова К. Манн, працям якого притаманна характерна художня декоративність, здобув визнання в жанрі плаката, найвідомішим з яких став – «Польські академіки запрошують на лижі» (1934). Невдовзі обидва митці виїхали до Варшави: Г. Мунд у 1933 р., К. Манн – в 1935 р., де досягли неабияких успіхів у професійному рості. Перший очолював ательє рекламної графіки Польського телеграфного агентства та співпрацював з Варшавським журналом «Аркади», а К. Манн був керівником ательє рекламної графіки «Рух», пізніше замінив Г. Мунда на його посаді²¹.

Робота уже згаданого мистецького угруповання «Нова генерація» проходила під гаслом «на здобуття сучасності» зі спробою залучити для ствердження цінностей малярства митців-колористів та постімпресіоністів із цілої Польщі. Перша виставка, організована в Палаці мистецтв у липні 1932 р. за ініціативи А. Пронашка та М. Фоєррінга, не отримала широкого резонансу. У «Новій генерації», крім колишніх формістів, брали участь капісти, члени «Єдиного» та «Призмату», інші живописці, у роботах яких переважало колористичне начало. У групу входили такі відомі постаті, як В. Лям, З. Менкес, Л. Хвістек, що неодноразово представляли свої роботи у різних містах Польщі²². Черговою спробою вирватися поза національні рамки та згуртуватися навколо високих мистецьких ідей та цінностей стало створення Львівського професійного союзу митців-пластиків (ЛПСМП), що активно діяв у другій половині 30-х років та об'єднав малярів Львова, незалежно від їхньої національності і художніх інтересів. ЛПСМП виник на базі злуки «Союзу десяти пластиків» з «Артес» та «Новою генерацією». Хоча АНУМ офіційно не ввійшов до новоутвореної організації, українські митці неодноразово брали участь у виставках ЛПСМП. Суттєвим недоліком була відсутність в об'єднанні митців старшого покоління консервативних поглядів, що на противагу ЛПСМП створили лише на папері 1938 р. Львівський союз незалежних митців-пластиків. В основу програми своєї діяльності ЛПСМП ставив мету відродження реалістичної тенденції, прагнення до більшої доступності образів, залучення широких верств населення до відвідування виставок. Актуальним стало втілюване Союзом гасло «Мистецтво належить народу», особливо після виставки радянського мистецтва у Варшаві в 1933 р. На початках ЛПСМП проводив свої виставки в кулуарах театру «Розмаїтості», зокрема там під егідою союзу пройшли індивідуальні виставки М. Сельської, Л. Тировича, О. Римера, а згодом у придбаному залі на площі Марійській, 9, де виставляли свої твори М. Фоєррінг, Г. Штрєнц, Л. Серединський, Л. Лілле, О. Кобздей та інші²³.

У виставках, організованих АНУМ, брали участь всі знані у 30-х роках митці Львова та знаходили відгуки і у львівських, і в польських виданнях²⁴. Нерідко у ви-

²¹ Шабльовська А., Сеньків М. Польський плакат зі збірки Музеїв етнографії... С. 59–61.

²² Нога О., Яців Р. Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання... С. 73.

²³ Там само. С. 74–76.

²⁴ Українські мистецькі виставки у Львові 1919–1939... С. 27.

ставках, що їх влаштовували польські мистецькі об'єднання, представляли роботи українських малярів. Зокрема, в жовтні 1931 р. на виставці картин, організованій ТПОМ у Львові (вул. Дідушицьких, 1), репрезентовано здебільшого українські імена. Там виставили 259 творів: у відділах малярства та графіки – роботи М. Бутовича, Н. Гасевича, Р. Чорного, О. Клишко, С. Стеців; у відділі різьби – Ф. Ємець; мистецтво килимарства представили вироби Ольги та Олени Кульчицьких. Подібні мистецькі виставки сприяли міжнаціональному порозумінню, про що свідчило відвідування виставки і поляками, і українцями²⁵.

Великими мистецькими подіями для галицьких українців стали «Вистава сучасного малярства Галицької України» (1919), де серед інших представили свої твори Теодор Вацик, Мирон Мокрицький, Степан Томасевич, Омелян Масляка, Олекса Новаківський. Упорядником виставкового каталогу з вступним словом став Микола Голубець²⁶. Знаковою подією для Львова була індивідуальна виставка творів Ванди Жигульської-Погоновської у виставковій залі на Академічній площі у лютому 1921 р., де було представлено на огляд публіки 41 твір олійного малярства та акварелі. В тому ж році у Львові вперше свою виставку провела спілка митців-пластиків із представленнями творів Софії Альбіновської, Марії Опольської, Францішека Городиського, Мечислава Рейзнера та інших²⁷.

Заходи мистецько-культурного спрямування у 30-х роках проходили здебільшого в Палаці мистецтв та в Промисловому музеї. Перший був відомий своїми виставками-салонами на зразок паризьких, що збирали значну частину львівської інтелігенції та сприяли мистецьким дискусіям. Найрезонанснішими стали виставка стенографічних проєктів А. Пронашка (1932), виставки групи «Нова генерація» та ЛПСМП (1930). Саме в цей період у мистецькому житті з'являються нові цікаві імена – Л. Хвистика і Т. Войцеховського²⁸.

У грудні 1930 р. у Львові відбулася мистецька виставка, що отримала великий розголос та презентувала твори Об'єднання польських мисткинь у Львові і варшавської групи «Колір». Львівських художниць представляли С. Альбіновська-Мінкевич, А. Чарновська, М. Долинська, Ю. Кратохвиля-Відимська, які подали роботи, виконані олією, акварелями, а також дереворити, рисунки з темами пейзажу, краси галицької природи. У цьому ж блоці були роботи С. Петзольдової (килими, хідники, подушки). Об'єднання «Колір» привезло 37 робіт малярів К. Лотоцького, К. Опінського, А. Терлецького та ін. Крім того, на цій виставці в окремих залах виставлено твори З. Менкеса та Ю. Пеняшка, які високо оцінила критика²⁹.

²⁵ Wystawa Obrazów. Październik / Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie ulica Dzieduszyckich. L. 1. Lwów, 1931. S. 2.

²⁶ Яців Р. Мала хронологія мистецьких подій і пам'ятних дат ХХ століття: Україна – світ. Львів: Вид-во «Апріорі», 2021. С. 108.

²⁷ Там само. С. 113, 116.

²⁸ Історія Львова: у 3 т. / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. Т. 3: Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. С. 134.

²⁹ Wystawa dzieł sztuki. Grudzien / Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie ulica Dzieduszyckich, 1. Lwów, 1930. S. 1–3.

Загальнодержавне Товариство польських художників «Мистецтво» на чолі зі С. Філіпкевичем (засноване в 1897 р. Т. Аксентовичем) проводило власні виставки в різних містах Європи, пропагуючи польське мистецтво. У Львові під егідою цього товариства в міжвоєнний період було проведено дві виставки (1924, 1930). Остання виставка цього товариства стала п'ятою, що відбулася в місті з початку ХХ століття. На ній демонстрували 321 роботу, переважно представників Краківської та Варшавської мистецьких шкіл, які присвячено тематиці краси природи і патріотичним мотивам, портретистиці. Крім того, були виставлені скульптурні композиції К. Ласички («Маска», «Коперник») та К. Дуніковського («Св. Марко», «Св. Ян», «Голова жінки»)³⁰.

З культурою Сходу львів'яни могли ближче ознайомитися завдяки виставці килимів та тканин, що відбулася в 1928 р. у Львові. Вперше таку виставку організовано 1926 р. у Варшаві за сприяння Товариства опіки над надбаннями минулого. Приклад Варшави зацікавив місцевих любителів і знавців мистецтва, які за підтримки Товариства приятелів образотворчого мистецтва та Промислового музею влаштували виставку у Львові, на якій були представлені зразки предметів XVI–XIX ст.³¹. Серед експонатів переважали автентичні мистецькі твори, взяті з Музею Любомирських, Музею імені Короля Яна III, Промислового музею, збірки професора Інституту орієнтології Університету Яна Казимира у Львові доктора С. Стасяка та з інших приватних колекцій, де, крім різних типів тканин (перські, турецькі, кавказькі, західно-туркестанські, східно-туркестанські, індійські, північно-африканські), експоновано меблі, кераміку, зброю, картини польських митців на східну тематику³². Виставка отримала ретроспективний характер, що дало змогу громадськості пізнати малознану культуру Сходу. Упродовж міжвоєнного періоду під час проведення Східних торгів у Львові не обходилося без мистецьких виставок, що охоплювали жанри малярства, різьби, килимарства, графіки. Зокрема, на весняній виставці 1931 р. були представлені твори товариств «Лад», та «Рит», а також мистецькі фотографії Львівського фотографічного товариства. Крім того, з метою ширшої популяризації мистецьких цінностей серед народних мас у виставці використали експонати Варшавського інституту пропаганди мистецтва. У виставках, що відбувалися під час проведення Східних торгів, зазвичай брали участь відомі митці того часу. Незважаючи на національну належність, львів'яни поцінювали твори українців – І. Труша, Л. Геца, вірменина Л. Туровича, єврея Е. Ерно, поляків – А. Чарновської, В. Боровського, К. Квятковського³³.

Товариство приятелів образотворчого мистецтва періодично організовувало для містян виставки творів митців з різних країн. У січні 1937 р. експонувалися картини французьких графіків (П'єра Дуброля, Жана Фрело, Марселя Громейра та

³⁰ 89 (VI) Wystawa Towarzystwa Artystów Polskich «Sztuka». Lwow, 1930. S. 4–8.

³¹ Wschód Mahometanski. Wystawa kobierców i innych wyrobów przemysłu artystycznego ze zbiorów Lwowskich. Urządzona staraniem Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych i Muzeum Przemysłu Artystycznego. Kwiecień–Maj. Lwów, 1928. S. 12.

³² Ibid. S. 15–18.

³³ Wystawa wiosenna. Maj–Lipiec / Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Pałac sztuki na placu Targów Wschodnich. Lwów, 1931. S. 1.

інших) поряд із представниками Союзу львівських митців-графіків та японського деревориту, колекції праць Анелі Чарновської із Варшави³⁴.

Жваве виставкове життя продовжувалося і в останні місяці напередодні вибуху Другої світової війни. У січні 1939 р. Товариство приятелів образотворчого мистецтва організувало збірну виставку малярських і графічних робіт Антонія Марковського, Артура Кляра, Анни Балковської, Вацлава Тихановича, Марії Урабанської, Владислави Вайс та ін. Вже в березні львів'яни відвідали виставку збірних творів (103) Софії Альбіновської-Мінкевич, Болеслава Барбацького, Вікторії Горинської. Продовжувала виходити серія «Збірки Національного музею» у Львові. На Східних торгах влітку 1939 р. Товариство приятелів образотворчого мистецтва організувало літній салон з представленням посмертної виставки Теодора Аксентовича, індивідуальної виставки Болеслава Чедаковського, а також представників Краківського товариства митців-графіків (В. Білецький, В. Хомич, К. Дзелінський, С. Ромер). Традиційною тут стала виставка килимів Майстерні Станіслава Седлецької-Дашевської. Поруч з Літнім був Загальний салон (учасники С. Альбіновська-Мінкевич, С. Батовський, Т. Блажейовський, М. Хибінська, К. Дзелінський та ін.). Паралельно в залах Палацу мистецтв на площі Східних торгів проходила фотографічна виставка «Хто найгарнішим бачить Львів». Повна інформація про виставку містилася в польськомовному каталозі³⁵.

Творчі пошуки в скульптурі нерідко перегукувалися з основними напрямками розвитку живопису. Учасники «Ритму», «Краківської групи» (А. Замойський, Г. Кун, Г. Віцинський) простували спільними шляхами розвитку мистецтва. Класико-монументальні тенденції представляли Е. Віттіг, Ф. Стрінкевич та ін.³⁶

Найвідомішим польським скульптором міжвоєнного періоду залишався Е. Віттіг, добре знаний у світі кавалер ордена «Polonia Restituta», який був співавтором пам'ятників полеглим летунам та санітарам у Варшаві. Львів першим серед міст тодішньої Польської держави отримав проєкт пам'ятника Ю. Словацького від Е. Віттіга, виконаний в концепції ідеального портрета геніального поета. Персональна виставка робіт Е. Віттіга у Львові, що відбулася 1932 р., охопила 26 робіт майстра, зокрема проєкт пам'ятника Ю. Словацького у Львові (гіпс), «Єва» (бронза). Патріотичні мотиви простежувалися у роботах «Вмираючий рицар» (бронза), бюст глави держави маршала Ю. Пілсудського (бронза)³⁷.

На честь Ю. Пілсудського у грудні 1925 р. організовано мистецьку виставку, присвячену його життю та військово-політичній діяльності. Всього було представлено 318 робіт, з яких невелика частина стосувалася пейзажної тематики. У виставці взяли участь і деякі українці, зокрема І. Труш («Сосна», «Пні») ³⁸.

³⁴ Яців Р. Мала хронологія мистецьких подій і пам'ятних дат... С. 205.

³⁵ Там само. С. 222–225.

³⁶ Гелжинский В. Культура в Польше. Варшава: Интерпресс, 1976. С. 48.

³⁷ Kozicki W. Wystawa zbiorowa. Lipiec–Wrzesień / Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Palac sztuki – placu Targów Wschodnich. Lwów, 1932. S. 8, 10.

³⁸ Wystawa prac o marczaku Józefie Piłsudskim. Grudzień / Towarzystwo Przyj. Sztuk Pięknych we Lwowie (Gmax Muzeum Przemysłowego) wejście od ul. Dzieduszyckich, 1. Lwów, 1935. S. 7.

За сприяння ТПОМ львів'яни мали змогу порівняти твори іноземців. Зокрема, у період проведення Східних торгів 1936 р. свій доробок представляли іспанські графіки – Касеро Антоніо, Гіл Гарсія Франциско, Пеліцер Рафаель, Ріверо Фернандо (дереворит, літографія, аквафорта)³⁹.

Розвиткові художньої освіти львів'ян сприяло архітектурне відділення «Львівської політехніки», там готували фахівців з архітектури, будівництва, рисунку, живопису, проєктування. У місті до 1924 р. існувала Вільна академія мистецтв, де працювали митці, що раніше навчалися за кордоном: К. Сіхульський, Ф. Виживальський, С. Яновський, К. Ольпінський, і відіграли ключову роль у мистецькій переорієнтації художньої освіти в місті на шлях модернізму. В академії робили наголос на графіці, ужитковому мистецтві, живописі, скульптурі. Протягом 1923–1929 рр. працювала Державна промислова школа, відома також як Школа художніх промислів та декоративного мистецтва, перейменована 1929 р. в Державну технічну школу, де функціонували відділи різьбярства, декоративного малярства, скульптури, мозаїки, кераміки, художньої обробки металу. Лише 1938 р. створено окремий Державний інститут образотворчого мистецтва⁴⁰.

Мистецькі об'єднання, що існували у Львові, крім національних, будувалися за принципами спільних зацікавлень та поглядів розвитку мистецьких течій. Популяризації образотворчого мистецтва сприяли спорадичні контакти між українською та польською творчими елітами. Висока оцінка діяльності українських малярів нерідко звучала як захоплення, гідне достойної уваги та запозичення. Оцінюючи творчість О. Новаківського, відомий польський мистецький критик В. Козіцький на шпальтах польської преси («Слово польське») «висловлювався з подивом про мистецтво людини, яка належить до народу, що відмежувався від нас перед двома роками морем крові і далі стоїть на становищі ворожим до Польської держави; я вважав би себе кепським брехунцем і варваром і зложив би доказ безвіри у високу вартість польського мистецтва, коли б я схотів зігнорувати, затаїти чи обнизити дійсний талант митця-Українця...»⁴¹.

Утім, нерідко окремі дослідники визнавали, що в міжвоєнному Львові мистецтво не викликало особливої уваги публіки. З більш як 300-тисячного населення міста не більше 5 тис. цікавило розвитком та віяннями у мистецтві⁴². Пояснювалося це тим, що мистецтво залишалося сферою зацікавлень лише заможних верств, а на першому плані для більшості населення були невирішені соціальні та національні питання в Польській державі, хоча мистецтво, безсумнівно, слугувало доказом можливої співпраці в позанаціональних рамках⁴³.

У відновленій Польщі мистецтво архітектури розвивалося швидкими темпами. Характерними прикметами у зведенні нових споруд стали: досконалість та простота

³⁹ Obrazy, Rzeźba, Grafika, Tkaniny perskie, Grafika Hiszpańska. Maj – Lipiec / Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Pałac sztuki – placu Targów Wschodnich. Lwów, 1936. S. 27.

⁴⁰ Глембоцька Г. Коледж імені Ів. Труша. *Галицька брама*. 1996. № 20. С. 4–5.

⁴¹ Голубець М. Галицьке малярство. Львів: Логос, 1926. 88 с.

⁴² Ріпко О. У пошуках страченого минулого. Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ століття. Львів: Каменяр, 1996. С. 106.

⁴³ Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ століття. Київ: Граніт, 2006. С. 233.

конструкції, утилітаризм, суворість, уникнення непотрібних декорацій. Ця стисла ужитковість та конструктивізм приховували небезпеку схематизму та втрату особистості⁴⁴.

Закінчення воєнних дій, що охопили Львів у 1914–1920 рр., актуалізувало відновлення зруйнованих споруд та завершення будівництва розпочатих перед Великою війною об'єктів, адже упродовж семи років в Галичині не реалізовувалися великі проєкти, крім спорудження цвинтарів та пам'ятників полеглим у війнах⁴⁵. Найпершим післявоєнним здобутком в цьому плані стало завершення у 1921 р. адміністративно-житлового будинку на вул. Міцкевича, 8 за проєктом архітектора Ф. Каслера. Відбудову Головного вокзалу, що завершилася 1922 р., доповнили роботи скульптора П. Війтовича і художника А. Гржимальського, а реконструкція будинку Головного поштамту за проєктом Є. Червінського тривала до 1923 р.⁴⁶.

У 1924 р. почалося обговорення плану розширення меж Львова, що передбачало приєднання навколишніх сіл. Окремий його пункт стосувався створення нових критих ринків. Міська рада серед усіх планів виокремила проєкти Т. Толвінського (Варшава), що включали спорудження таких ринків біля станції Підзамче і Головного вокзалу, та І. Дрекслера (спорудження навколо базарів критих галерей). На жаль, вказані плани не були реалізовані. У 1939 р. у Львові діяли два базари, облаштовані накриттям, та вісім торгових площ⁴⁷.

Розвиток архітектури Львова тісно пов'язаний з основними напрямками західноєвропейського і польського будівництва. Протягом 1920-х років у спрямуванні архітектури продовжував домінувати класицистичний модерн, в якому творили такі відомі архітектори, як: Є. Червінський, І. Багеньський, Т. Обмінський, Т. Солецький та ін.⁴⁸. У досліджуваний період цей напрям охоплював кілька розгалужень. Зокрема, так званий «садовий стиль», що його використовували архітектори, базувався на історичних зразках садиб польської шляхти, щоправда, в модернізованому вигляді. Саме «садовий стиль» польська влада використовувала як рекламу національного архітектурного стилю, тому на теренах Галичини при зведенні адміністративних, військових та житлових будинків перевага належала саме йому. Натомість стилізовано-декоративний напрям використовували насамперед при будівництві малих архітектурних форм, як-от павільйони, часто в декоративному оформленні фасадів. Незважаючи на те, що стиль спирався на теми «народно-ужиткового мистецтва», внаслідок новітніх віянь він швидко занепав та вийшов з моди в провідних архітекторів⁴⁹.

Яскравими зразками класицистичного модерну вважають лабораторний корпус і майстерню механічного факультету Львівської політехнічної школи, зведені

⁴⁴ Walicki M. *Dzieje sztuki Polskiej*. Warszawa, 1934. S. 1164.

⁴⁵ Архітектура Галичини XIX–XX ст. *Вибрані матеріали міжнародного симпозіуму 24–27 травня 1994 року присвяченого 150-річчю заснування Державного університету «Львівська політехніка»* / за ред. Б. Черкеса, М. Кубеліка, Е. Гофер. Львів, 1996. С. 32.

⁴⁶ Вуйчик В., Липка Р. Зустріч зі Львовом. Путівник. Львів: Каменяр, 1987. С. 127.

⁴⁷ Богданова Ю. Нереалізовані проєкти критих ринків у Львові (1920–1930 рр.). *Галицька брама*. 2003. № 1–3. С. 19–20.

⁴⁸ Архітектура Львова. Час і стилі XIII–XXI ст. / упоряд. Ю. Бірюльов. Львів: Центр Європи, 2008. С. 531–532.

⁴⁹ Вуйчик В., Липка Р. Зустріч зі Львовом. Путівник. Львів, 1987. С. 128.

у середині 1920-х років за проєктом В. Мінкевича. Згодом архітектор здобув визнання як проєктант багатоквартирних житлових будинків, що стали прикладом для наслідування. Саме В. Мінкевичу належить проєкт житлового блоку на вул. Стрийській 32, який постав у 1928 р., з новими рисами функціоналізму, згодом притаманного для Львова, а також Науково-технічної бібліотеки, побудованої за проєктом іншого польського архітектора Тадеуша Обмінського у 1932 р. Новий етап у розбудові Львова розпочався після проведеної у 1926 р. виставки «Місто і житло», участь у якій взяли творчі колективи зі всієї Польщі. Основним здобутком виставки став перехід до будівництва масового дешевого житла⁵⁰. Визнання на виставці здобули автори, що стояли на позиціях функціоналізму в архітектурних об'ємах. Наприкінці 1920-х років саме цей напрям запанував у розбудові міста⁵¹.

Найпомітнішим явищем першого повоєнного десятиліття у містобудівництві стало «продовження лінії історизму, переважно в її класицистичному вираженні, розвиток функціоналізму», в якому діяли Ф. Каслер, Є. Червінський, І. Багенський, В. Мінкевич, а з молодшого покоління найталановитішим згодом визнали З. Вардзала, який відзначився поєднанням пластичного і гострокутного будинків № 6 та № 8 по нинішній вул. Саксаганського⁵².

У міжвоєнний період, незважаючи на зусилля І. Дрекслера, забудова Львова значною мірою проходила хаотично, особливо зведенням комфортабельних особняків, котеджів та вілл у районі Нового Львова⁵³.

Зміни в застосуванні архітектурних стилів на межі 20–30-х років проявилися в запозиченні елементів кубізму, відмові від декору, застосуванні трикутних балконів, що стало ще одним кроком до функціоналізму. Прикладами останнього для міжвоєнного Львова стали проєкти архітекторів Т. Обмінського, П. Тарнавецького, А. Шиманського. Водночас із розбудовою міста на новоприєднаних територіях польська адміністрація дбала про осучаснення старої частини міста, де поряд з житловими будинками зведено ряд адміністративних та громадських будівель у різних стилях⁵⁴. Характерними рисами будівель, споруджених в кінці 1920-х – на початку 1930-х років, стало контрастне поєднання гладких стін та клінкерного облицювання, зіставлення об'ємів. Таких методів дотримувалися В. Мінкевич, Т. Обмінський⁵⁵.

Одним з найвидатніших львівських архітекторів міжвоєнного періоду залишався Є. Червінський. Серед реалізованих проєктів архітектора найпомітніший житловий блок для службовців Поштової ощадної каси (вул. І. Франка, 23.). Саме за проєктом Є. Червінського побудовано найбільший тогочасний кінотеатр у Львові («Палас» – між проспектом Свободи та вул. Банківською), в подібному стилі ощадливості пластики форм у 1927 р. завершено Другий дім техніків (гуртожиток

⁵⁰ Вуйцик В., Липка Р. Зустріч зі Львовом. С. 128–129.

⁵¹ Липка Т. Архітектор Євген Червінський і еволюція творчих напрямків в архітектурі Львова 20-х років ХХ століття. *Галицька брама*. 1996. № 11. С. 8–9.

⁵² Архітектура Галичини ХІХ–ХХ ст. С. 33.

⁵³ Островський Г. Львов. Ленинград: Искусство, 1975. С. 172.

⁵⁴ Архітектура Львова. Час і стилі ХІІІ–ХХІ ст. С. 533–535.

⁵⁵ Гранкін П. Будинки комерційної академії у Львові. *Галицька брама*. 2003. № 1–3. С. 21–22.

№ 1 Львівської політехніки). Поступово Є. Червінський почав застосовувати поміркований функціоналізм (будинок телефонної станції по вул. Дорошенка, 25). Характерним для більшості тогочасних архітекторів став перехід до спрощених форм архітектурної виразності⁵⁶.

Знаним серед фахівців був архітектор Р. Фелінський, який працював у Львові ще до Першої світової, а в 1920-х роках займав високі посади в Міністерстві громадських робіт (керівник будівельного відділу, заступник директора будівельного департаменту). Під керівництвом Р. Фелінського виконано близько 30 урбаністичних проєктів, складено план порту Гдині⁵⁷.

Наприкінці 1920-х років реконструйовано міську ратушу. Насамперед за проєктами Д. Равського та Р. Мартулі було змінено залу міської ради, що отримала залізобетонне перекриття з декорованою кесонами стелею, ліпними орнаментами. Сецесійне оформлення кабінету президента міста від 1905 р. в 1928 р. було замінено стінним розписом (рокайльні мотиви). Водночас, незважаючи на попередні плани, скульптури левів біля входу в ратушу залишено без змін⁵⁸.

Розвитку львівської архітектурної школи сприяв архітектурний факультет Львівської політехніки, де в 1930-х роках безпосередню творчу підготовку провадили кафедри орнаментальних рисунків історичної архітектури, монументальної архітектури, ужиткового будівництва, містобудування, нарисної геометрії, статички та будівництва конструкцій, загального будівництва, які очолювали відомі професори В. Гржимальський, В. Мінкевич, В. Дердацький, С. Філіпковський, К. Бартель, Е. Лазорик, Є. Бартошевич. Водночас заклад дбав про теоретичну підготовку майбутніх архітекторів, запровадивши кафедру історії архітектури та історії польської архітектури на чолі з професором М. Осінським⁵⁹. Неабиякий поштовх до пошуків нових архітектурних стилів зробила виставка «Місто і житло» 1926 р., що стала загальнопольською. У зведенні приватних помешкань польська адміністрація підтримувала використання «садибного стилю» як національного.

Численні мистецькі виставки, організовані у міжвоєнному Львові, слугували доказом впровадження нових європейських віянь у роботах і польських, і українських малярів, а також робіт представників Західної Європи, що ознайомлювали львів'ян з надбаннями світової культури. Загалом польському мистецтву міжвоєнного періоду притаманний загальноєвропейський характер, водночас воно вирізнялося народно-етнічними особливостями. На жаль, чимало українських фахівців мистецького профілю не мали змоги працювати в державному секторі, а тому змушені були влаштовуватися на роботу у приватні структури.

⁵⁶ Липка Т. Архітектор Євген Червінський і еволюція творчих напрямків... С. 8–9.

⁵⁷ Левицький Я. Роман Фелінський – піонер новітньої архітектури та урбаністики. *Галицька брама*. 2003. № 1–3. С. 8.

⁵⁸ Бірюльов Ю. Серце Львова. Історія спорудження та оздоблення ратуші. *Галицька брама*. 1996. № 19. С. 13.

⁵⁹ Архітектура Галичини XIX–XX ст. С. 103–104.

REFERENCES

89 (VI) Wystawa Towarzystwa Artystów Polskich «Sztuka». (1930). Lviv [in Polish].

Arkhitektura Halychyny XIX–XX st. (1996). In B. Cherkes, M. Kubelik, E. Hofer (Eds.), *Vybrani materialy mizhnarodnoho sympoziumu 24–27 travnia 1994 roku prysviachenoho 150-richchiu zasnuvannia Derzhavnoho universytetu «Lvivska politekhnika»* (p. 32). Lviv [in Ukrainian].

Bantseкова, A. (1996). Kazymyr Potrovykh – khudozhnyk Art Deco. *Halytska brama*, 11, 4 [in Ukrainian].

Biriulov, Yu. (1996). Sertse Lvova. Istorii sporudzhennia ta ozdoblennia ratushi. *Halytska brama*, 19, 13 [in Ukrainian].

Biriulov, Yu. (Comp.). (2008). *Arkhitektura Lvova. Chas i styli XIII–XXI st.* Lviv: «Tsentr Yevropy» [in Ukrainian].

Bohdanova, Yu. (2003). Nerealizovani proekty krytykh rynkiv u Lvovi (1920–1930 rr.). *Halytska brama*, 1–3, 19–20 [in Ukrainian].

Chmelyk, R. (2009). *Polskyi plakart Art-Deko. Muzei etnohrafii ta khudozhnoho promyslu IN NANU.* Lviv [in Ukrainian].

Helzhynskii, V. (1976). *Kultura v Polshe.* Warsaw: Interpress [in Russian].

Hlembotska, H. (1996). Koledzh imeni Iv. Trusha. *Halytska brama*, 20, 4–5 [in Ukrainian].

Holubets, M. (1926). *Halytske maliarstvo.* Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Hrankin, P. (2003). Budynky komertsii noi akademii u Lvovi. *Halytska brama*, 1–3, 21–22 [in Ukrainian].

Isaievych, Ya. (Ed.). (2007). *Istoriia Lvova: u 3 t. (Vol. 3).* Lviv [in Ukrainian].

Kaczorowski, B. (1991). *O sztuce w Polsce.* Warsaw [in Polish].

Kania, I. (1999). *Galeria malarstwa Polskiego 1800–1939. Przewodnik.* Katowice

Kozicki, W. (1932, Lipiec–Wrzecień). Wystawa zbiorowa. *Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Palac sztuki – placu Targów Wschodnich*, 8, 10 [in Polish].

Lahutenko, O. (2006). *Ukrainska hrafika pershoi tretyny XX stolittia.* Kyiv: Hranit [in Ukrainian].

Levytskyi, Ya. (2003). Roman Felinskyi – pioner novitnoi arkhitektury ta urbanistyky. *Halytska brama*, 1–3, 8 [in Ukrainian].

Liebiedieva, D. (Comp.). (1974). *Iskusstvo Polshy.* Moscow [in Russian].

Lypka, T. (1996). Arkhitektori Yevhen Chervinskyi i evoliutsiia tvorchykh napriamkiv v arkhitekturi Lvova 20-kh rokiv XX stolittia. *Halytska brama*, 11, 8–9 [in Ukrainian].

Noha, O., & Yatsiv, R. (1998). *Mystetski tovarystva, obiednannia, uhrupovannia, spilky Lvova 1860–1998. Materialy do dovidnyka.* Lviv [in Ukrainian].

Obrazy, Rzeźba, Grafika, Tkaniny perskie, Grafika Hiszpańska. (1936, Maj – Lipiec). *Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Palac sztuki – placu Targów Wschodnich*, 27 [in Polish].

Ostrovskiy, H. (1975). *Lvov. Saint Petersburg: «Iskusstvo»* [in Russian].

Ripko, O. (1996). *U poshukakh strachenoho mynuloho. Retrospektyva mystetskoï kultury Lvova XX stolittia.* Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Shablovska, A., & Senkiv, M. (2009). *Polskyi plakat zi zbirkyy Muzeiv etnohrafii ta khudozhnoho promyslu Instytutu narodoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy u Lvovi*. Warsaw [in Ukrainian].

Smirnov, Yu. (2002). Vitrazhi ta polikhromii Yana Henryka Rozena (period do II svitovoi viiny). *Halyska brama*, 4–6, 17 [in Ukrainian].

Ukrainski mystetski vystavky u Lvovi 1919–1939. (2011). In R. Yatsiv (Comp.), *Dovidnyk, antolohiia mystetsko-krytychnoi dumky* (pp. 21–22). Lviv [in Ukrainian].

Vuitsyk, V., & Lypka, R. (1987). *Zustrich zi Lvovom. Putivnyk*. Lviv: Kameniar

Walicki, M. (1934). *Dzieje sztuki Polskiej*. Warsaw [in Polish].

Wschód Mahometański. Wystawa kobierców i innych wyrobów przemysłu artystycznego ze zbiorów Lwowskich. Urządzona staraniem Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych i Muzeum Przemysłu Artystycznego. (1928, Kwiecień–Maj). Lviv [in Polish].

Wystawa dzieł sztuki. (1930, Grudzien). *Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie ulica Dzieduszyckich*, 1, 1–3 [in Polish].

Wystawa Obrazów. (1931, Październik). *Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie ulica Dzieduszyckich*, 1, 2 [in Polish].

Wystawa prac o marcułku Józefie Piłsudskim. (1935, Grudzień). *Towarzystwo Przyj. Sztuk Pięknych we Lwowie (Gmax Muzeum Przemysłowego) wejście od ul. Dzieduszyckich*, 1, 7 [in Polish].

Wystawa wiosenna. (1931, Maj–Lipiec). *Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie Pałac sztuki na placu Targów Wschodnich*, 1 [in Polish].

Yatsiv, R. (2006). *Ukrainske mystetstvo XX stolittia: idei, yavyshecha, personalii: zb. statei*. Lviv [in Ukrainian].

Yatsiv, R. (2021). *Mala khronolohiia mystetskykh podii i pamiatnykh dat XX stolittia: Ukraina – svit*. Lviv: Vyd-vo «Apriori» [in Ukrainian].

Taras HORBACHEVSKYI

PhD (History)

Researcher at the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9358-0443>

e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com

POLISH FINE ARTS AND ARCHITECTURE IN INTERWAR LVIV OF THE XX CENTURY

The activity of art groups and movements in the context of national and local unions is considered. Art groups were singled out, among which the Society of Friends of Fine Arts remained the most popular in Lviv, uniting the creative elite of the whole of Halychyna and which, in addition to Poles, included Ukrainians, Jews, and Germans. Artistic staff was trained by the Free Academy of Arts, headed by engineer L. Pidhoretskyi, which existed in the city until 1924. The creation of the Lviv Trade Union of Plastic Artists was an attempt to break out of the national framework and unite around high artistic ideas and values. Art Deco posters were used for advertising and commercial purposes, primarily thanks to master K. Piotrovich.

It is shown that creative pursuits in sculpture often resonated with the main directions of painting development. The development of the Lviv architecture was closely connected with the main directions of Western European construction. During the 1920s, classicist modernism continued to dominate the architecture. «Polish style» was used by the Polish authorities as an advertisement for the national architectural style, so in Halychyna in the construction of administrative, military, and residential buildings, the advantage belonged to him.

Keywords: Lviv, Poland, Society of Friends of Fine Arts, exhibitions, Oriental Auctions, Lviv Trade Union of Plastic Artists, «garden style» in architecture.

Руслана ДАВИДЮК

доктор історичних наук, професор

професор кафедри історії України

Рівненського державного гуманітарного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

e-mail: davrus63@gmail.com

ПОСОЛ НА ДЕСЯТЬ МІСЯЦІВ: ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ДОЛІ ВОЛОДИМИРА КОСИДЛА

Простежено основні сторінки життєпису волинського посла до польського сейму V скликання (1938–1939), діяча Волинського українського об'єднання (ВУО), вчителя, бургомістра м. Дубно Володимира Косидла (Косідла). Через залучення матеріалів його архівно-кримінальної справи, що зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України у м. Рівне, вдалося з'ясувати діяльність колишнього посла у період «першої радянзації» західноукраїнських земель, нацистського окупаційного режиму та в повоєнний час.

Характеризуючи особливості парламентських виборів 1938 р. у Волинському воеводстві, що відбувалися згідно з Квітневою конституцією Другої Речі Посполитої та виборчого закону 1935 р., ми довели, що законодавчі зміни обмежили вибір населення виключно лояльними до польської влади політичними силами. Зосереджено увагу, що В. Косидло, як і інші українські послы, обрані до польського сейму V скликання від Волині, належали до регіональної проурядової української партії ВУО, яка йшла на вибори спільно з провладним блоком – Табором національного єднання (Oboz Zjednoczenia Narodowego – OZN). В умовах фактично монопартійного парламенту голос волинських обранців звучав малопереконливо, хоча вони намагалися актуалізувати питання української мови, освіти, церкви.

Розглянуто роботу В. Косидла у закладах шкільництва Рівненщини в 1939–1941 рр., проаналізовано його діяльність у період нацистського окупаційного режиму. Підкреслено, що, обіймаючи посаду бургомістра м. Дубно, він допомагав місцевим жителям, радянським військовополоненим, євреям. Після війни разом з родиною виїхав на територію Польщі, де був арештований відділом контррозвідки МДБ та засуджений у 1948 р. Через сім років радянські судові органи переглянули його справу, знизивши термін ув'язнення до вже відбутого. У 1993 р. В. Косидла реабілітували, а через два роки реабілітацію скасували через «зраду радянської батьківщини».

Ключові слова: Володимир Косидло, Волинь, польський сейм, посол, радянська, нацистський режим, бургомістр, архівно-кримінальна справа, реабілітація.

В умовах переосмислення методологічних підходів до наукових досліджень зростає акцент на персоніфікації історії. Формується розуміння, що одним з

основних завдань історичних досліджень є здатність побачити людину крізь аналіз суспільно-політичних, культурно-духовних явищ. Актуалізувати дослідження діяльності українських громадських, політичних діячів допомагає відкриття та критичний аналіз архівних документів в Україні, зокрема розсекречених архівно-кримінальних справ на не реабілітованих до сьогодні осіб.

Мета наукової статті полягає у висвітленні основних етапів життєпису Володимира Косидла, котрий залишається маловідомою постаттю як у вітчизняній історії, так і в краєзнавчій літературі. Авторка виокремила основні сторінки його життєпису: роботу посла до польського сейму, діяча ВУО, вчителя, бургомістра м. Дубно, а також арешт і засудження радянською владою на території Польщі. У незалежній Україні його спочатку реабілітували, а через два роки позбавили цієї реабілітації.

Оскільки в сучасній українській і польській історіографії, не кажучи вже про радянську літературу, діяльність Володимира Косидла не досліджували, то основою для написання цієї розвідки стали насамперед архівні документи та міжвоєнна періодика. Вперше залучені до наукового обігу матеріали архівно-кримінальної справи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Рівне.

Вибори до польського парламенту V скликання на Волині

Важливість діяльності українських послів і сенаторів у Другій Речі Посполитій була зумовлена можливістю висловлюватись на захист українців з депутатської трибуни. Посли складали інтерпеляції, запити, виголошували промови, вносили свої пропозиції, набували досвіду парламентської роботи. Інше питання, що важко було провести через ці голосування власні рішення, їхні запити зазвичай залишалися без відповіді. Невипадково С. Петлюра казав, що «польська сеймова трибуна має лиху “акустику” для українських виступів»¹.

Українські послы і сенатори входили до складу всіх польських парламентів п'ятох скликань, об'єднуючись в Українську парламентарну репрезентацію, яка мала різний склад та політичні пріоритети. Кожна виборча кампанія відбувалась у своєрідних, характерних для різних періодів політичних умовах. Вибори 1922, 1928 і 1930 рр. проходили згідно з Конституцією 17 березня 1921 р., яка запроваджувала у Польщі демократичний парламентський устрій. Законодавча влада надавалась парламенту у складі двох палат – сенату і сейму (сейм – 444 депутати, сенат – 111 сенаторів). Депутатів обирали загальним, рівним, прямим, безпосереднім, таємним, пропорційним голосуванням на п'ять років².

Вибори до парламенту IV та V каденцій відбувалися на законодавчій основі, визначеній Квітневою конституцією і законом про вибори 1935 р. У цей час Польща трансформувалася з парламентсько-президентської республіки у державу з сильною президентською владою, юридично суттєво обмежувалась роль парламенту.

¹ Салевський В. Дебют в Женеві. *Симон Петлюра: статті, листи, документи* / редкол.: Л. Дражевська, Н. Лівницька-Холодна, Л. Чикаленко та ін. Нью-Йорк: УВАН, 1956. Т. 1. С. 355.

² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 458.

Ухвалений 1935 р. закон про вибори передбачав їхнє проведення не за пропорційною, а за мажоритарною системою. Вибори ставали непрямыми: особи, що мали право голосу, на дільничних зборах обирали виборців до воєводської виборчої комісії, на якій обирали сенаторів³. Обраними могли бути громадяни з 30-літнього віку (за конституцією 1921 р. – 25-річного віку), активне ж виборче право отримували громадяни, які досягли 24 років (за конституцією 1921 р. – 21 рік). У сенат передбачалося обирати дві третіх складу, третину сенаторів призначав президент. Кількість послів зменшилася з 444 до 208 осіб, а сенаторів – з 111 до 96⁴.

Замість партійних списків у кожному окрузі формувався єдиний список кандидатів, що затверджувався окружними виборчими зборами, які складалися з представників органів самоврядування і громадських організацій. Список містив чотирьох кандидатів, з яких виборець обирав двох. Загалом виборча процедура обмежувала вибір населення в рамках виключно лояльних до влади політичних сил⁵.

Напередодні парламентських виборів V скликання у Польщі змінюється національна політика влади. У програмній декларації провладного блоку Табору національного єднання (Obozu Zjednoczenia Narodowego – OZN), проголошеній 27 лютого 1937 р., зазначалося, що держава має всіляко поборювати сепаратистські настрої національних меншин, а основною метою урядової політики має стати «недопущення викристалізації національних меншин у народ»⁶. Наприкінці 1938 р. військове командування Збройних сил Польщі підготувало програмний документ, представлений генералом Т. Каспжицьким під назвою «Тези міністра військових справ про національне питання в Галичині й на Волині». Документ засвідчував, що зміцнення польського елементу на західноукраїнських територіях мало відбуватися шляхом збільшення мережі католицьких костелів і піднесення авторитету польської мови й культури у всіх сферах суспільно-політичного життя⁷.

Наслідком означених змін стали кадрові перестановки на Волині. У квітні 1938 р. волинського воєводу Генрика Юзевського було переведено на посаду воєводи у Лодзь, останнім адміністратором Волинського воєводства став Олександр Гауке-Новак⁸. У лютому 1939 р. з ініціативи останнього затверджено «Політичну програму державної політики на Волині»⁹. У документі пропонувалося утворювати осередки православних поляків, колонізувати українську молодь, посилити польську пропаганду тощо. Отож, програма зміцнення польської присутності на

³ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1935. № 47. Poz. 319, 320.

⁴ Ibid. No 30. Poz. 227.

⁵ Ким И. Парламентские выборы 1935 г. в Волынском воеводстве. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*: зб. наук. праць / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 54–60.

⁶ Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892–1981. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. S. 136.

⁷ Комар В. Польське військо і національна політика в Західній Україні напередодні 1939 р. *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції*. Львів, 2001. С. 60.

⁸ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 60. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 39.

⁹ Там само. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 4671. Арк. 1–18.

Волині перекреслювала ідею польсько-українського порозуміння, започатковану в межах «волинського експерименту».

У таких умовах відбувалася передвиборча кампанія останніх парламентських перегонів 1938 р. у Другій Речі Посполитій. На Волині разом з провладним блоком (OZN) на вибори йшли представники проурядового Волинського українського об'єднання (ВУО). Напередодні виборів у середовищі цього українського табору розгорнулися дискусії щодо можливості проведення виборчої акції у порозумінні з OZN. Пресовий орган ВУО, газета «Волинське слово», писала: «Бойкот виборів для нас, як національної меншини, не може дати жодних додатніх наслідків; навпаки. Вони будуть переважно від'ємні і навіть шкідливі... участь у законодавчих актах представників українського населення не раз може стати стимулюючим чинником в їхньому негативному підході до національних меншин»¹⁰.

Керівники ВУО пояснювали: «Ми свідомі того, що становимо незаперечну більшість на Волині, але в державі становимо національну меншину... У нинішній політичній ситуації найбільш впливовою організацією є Обоз З'єднання Народового. Було б найвною річчю казати про якісь проукраїнські симпатії цієї політичної організації, але було б несправедливо закидати їй брак доброї волі»¹¹.

Зрештою дійшло до згоди, що на Волині ВУО піде на вибори спільно з OZN: від кожного округу один кандидат репрезентував інтереси польського населення від OZN, а інший – інтереси українського населення від ВУО. У списку було представлено по чотири кандидати. На окружних зібраннях досягли домовленості від кожної округи подавати списки, де один кандидат представляв польське населення, інший – українське. Якщо виборець, отримавши список від голови виборчої комісії, просто опускав її в урну без якихось змін, то це означало згоду на те, щоб перші два кандидати зі списку ставали послами від цієї округи. Загалом у виборах 1938 р. взяло участь 67,36 % тих, хто мав право голосувати. До сейму обрали 19 українських послів, з них 5 були обранцями Волині, всі вони належали до ВУО, як і обраний від Луччини сенатор¹².

Так, унаслідок виборів у нових політичних умовах і на основі зміненої 1935 р. виборчої системи обраний парламент фактично був монопартійним, орієнтувався на програму OZN, все політичне життя відбувалося під впливом його ідеології. На загальну кількість 208 обраних послів 161 належав до OZN, що становило 77,5 % від загального числа. Фракція OZN мала не лише абсолютну, але й кваліфіковану більшість, адже становила 2/3. Вік послів від 30 до 39 років – 19%, від 40 до 49 років – 58%, від 50 до 59 – 25%, від 60 – 4%¹³.

На українському відтинку Волині на виборах не виникло жодних несподіванок: були обрані всі ті кандидати на послів, які подавали окружні зібрання. У результаті виборів у Волинському воєводстві посольські мандати отримали: Степан Скрипник (округа №56 Луцьк–Горохів), Володимир Онуфрійчук (округа №57

¹⁰ Чому маємо голосувати? *Волинське слово*. 1938. 6 листопада. С. 1.

¹¹ Дещо на виборчі теми. *Там само*. 2 жовтня. С. 1.

¹² Післявиборчі рефлексії. *Там само*. 13 листопада. С. 2.

¹³ Склад нового сейму. *Там само*. 4 грудня. С. 6.

Ковель–Любомль–Володимир), Олександр Огородник (округа №58 Сарни–Костопіль), Микита Бура (округа №59 Рівне–Здолбунів) та Володимир Косидло (Косидло) (округа №60 Дубно–Крем'янець), сенатором став Сергій Тимошенко від Луччини¹⁴.

Після виборів, 23 листопада 1938 р., згадані послы і сенатор С. Тимошенко утворили Українську парламентарну репрезентацію Волині (УПР Волині)¹⁵.

Володимир Косидло: початки біографії

Серед обраних українських послів п'ятого скликання був Володимир Павлович Косидло, діяльність і життєпис якого до сьогодні залишаються недослідженими. Спробуємо з'ясувати його долю та основні сторінки біографії. Народився майбутній посол 1 листопада 1897 р. у містечку Рудка Дубенського повіту Волинської губернії, де його батько працював лісником у поміщицькому маєтку. Після закінчення церковнопарафіяльної школи у Почаєві здобув вчительську освіту в дворічній педагогічній школі у Житомирі (1915–1917). Після призову до війська розпочав службу в 3-му залізничному батальйоні, звідки був скерований на навчання у військове училище до Києва. Проте через хворобу суглобів не зміг продовжити навчання і на початку лютого 1918 р., залишивши службу, повернувся додому й розпочав вчителювати у рідному селі. У кінці 1918 р. був мобілізований в армію Української держави Павла Скоропадського¹⁶, після падіння Гетьманату знову повернувся до вчителювання. У цей час у нього померли батьки: батько у 1919 р., а мати Марта у 1921 р. Через кілька років він одружився, а в 1924 р. народилась єдина дочка Валентина.

Працюючи до 1925 р. вчителем с. Рудка, В. Косидло долучився до громадської роботи, став одним із організаторів вечірніх курсів для позашкільної молоді. У 1925 р. перевівся на роботу до школи села Ужинці Млинівської гміни Дубенського повіту – спочатку вчителем, а згодом директором цієї школи.

Вчительську роботу поєднував з кооперативною діяльністю. У 1934 р. В. Косидло в Ужинцях організував районну кооперативу, згодом молочарську філію. За досягнення у господарській праці був нагороджений польською державною відзнакою «Срібний хрест заслуги».

Будучи прихильником українсько-польського порозуміння, долучився до проурядової регіональної української партії ВУО, що виникла у червні 1931 р. Брав участь у з'їздах цієї партії, належав до Головної ради ВУО від Дубенського повіту¹⁷. З 1931 р. обирався радним Млинівської гміни, виконував обов'язки голови ревізійної комісії.

Від 1 вересня 1938 р. В. Косидла перевели на посаду вчителя народного університету в с. Ружин Ковельського повіту. Народні університети виникли за підтримки воєводи Генрика Юзевського та завдяки зусиллям Крем'янецького ліцею. Вони утворювалися у селах з метою виховання сільської молоді, насамперед української у віці від 18 до 29 років, у державницьких традиціях Польщі та професійної

¹⁴ До сейму обрано 19 українських послів. *Там само*. 13 листопада. С. 2.

¹⁵ Засідання Української Парламентарної Репрезентації Волині. *Там само*. 4 грудня. С. 4.

¹⁶ Чолові українські кандидати. *Там само*. 6 листопада. С. 2.

¹⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 33.

підготовки до господарювання. Перший такий університет був заснований 1932 р. у с. Михайлівка Дубенського повіту під керівництвом Галини Юршової. Народний університет у с. Ружин Ковельського повіту під керівництвом Казимира Банаха з'явився у 1935 р., і третій, керівництво яким здійснював п. Флешер, розпочав роботу 1939 р. у с. Малинськ Костопільського повіту¹⁸.

Згадані народні університети якнайкраще відповідали планам воєводи Юзевського, його намаганням виховувати українську молодь у дусі співжиття та порозуміння з поляками, пропагованій програмі бікультурності, яка передбачала взаємопроникнення двох культур, насичення української культури рисами польської¹⁹.

Посольська діяльність

Через кілька місяців роботи у народному університеті Володимира Косидла як активного діяча ВУО обрали послом до польського сейму в окрузі Дубно–Крем'янець. Проголосувало за нього 126 306 виборців²⁰.

Після обрання В. Косидло увійшов до складу УПР Волині, згодом став її секретарем. Спільно з головою УПР Волині та керівником ВУО С. Тимошенком В. Косидло брав участь у конференції в справах Православної Церкви у Варшаві, проводив розмову з представниками департаменту Міністерства релігійних визнань і народної освіти, з начальником відділу національностей Міністерства внутрішніх справ у справах українського громадського життя на Волині²¹. Як більшість членів ВУО, В. Косидло виступав за дерусифікацію Православної Церкви у Польщі, підтримував її українізацію. Хоча після відкликання Г. Юзевського з Волині, зміни польської національної політики у регіоні відбуваються масові дії щодо навернення православних на римо-католицизм, акції ревіндикації храмів, виселення й арешти православного духовенства. Українські послы мало чим могли зарадити православним волинянам за цих умов. Дедалі більші суперечності в середовищі українського проурядового табору, тиск з боку польської влади нівелював усі спроби захисту прав православних вірян.

Після виборів 1938 р. загострились суперечки всередині ВУО та УПР Волині. Степан Скрипник домагався зміни тактики партії, наполягав на приєднанні до вимог автономії західноукраїнських земель, яку ставили галицькі послы, але цю ідею вуовці так і не наважилися підтримати²². Унаслідок таких протиріч 9 грудня 1938 р. посол Скрипник був виключений з УПР Волині²³, а в березні 1939 р. звільнений з посади голови Управи ВУО в Дубному і секретаря Управи ВУО в Рівному. Разом зі Степаном Скрипником звільнили з посади голови Управи ВУО у Володимирі

¹⁸ Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. Warszawa, 1992. T. 1. S. 172.

¹⁹ Давидюк Р. Українсько-польські організації як прояв інтеграційної політики влади на Волині у міжвоєнний період. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2009. Вип. 17. С. 69–74.

²⁰ До сейму обрано 19 українських послів. *Волинське слово*. 1938. 13 листопада. С. 2.

²¹ Конференція у Начальника Народовестового Відділу МВС. *Волинське слово*. 1939. 16 лютого. С. 3.

²² Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2-а. Спр. 405. Арк. 20.

²³ Комунікат Укр. Парл. Репр. Волині. *Волинське слово*. 1939. 26 лютого. С. 1.

посла Володимира Онуфрійчука²⁴. На підставі статуту ВУО 20 березня 1939 р. Скрипника, Онуфрійчука і Книша виключили з партії²⁵. За цих умов В. Косидло цілком підтримав партійне керівництво, зайняв сторону С. Тимошенка, а з 1939 р. став генеральним секретарем ВУО.

Долучався В. Косидло й до інших культурних і громадських організацій, що діяли під парасолькою ВУО. У 1939 р. він очолив ревізійну комісію Волинського українського театрального товариства (ВУТТ) у Луцьку²⁶. Це товариство опікувалось музичною та драматичною культурою українців воєводства після закриття польською владою «Просвіт», допомагало у розвитку Волинського українського театру (ВУТ), очолюваного Миколою Певним²⁷. До його завдань належала «підтримка українського кіно, влаштування вистав, концертів, лекцій, видання драматичних творів і літератури, що торкалися театального мистецтва, заснування драматичних студій, музичних шкіл, кіностудій, підтримка аматорських гуртків, видання премій, нагород» тощо²⁸.

Як вчитель, посол Косидло намагався з парламентської трибуни актуалізувати освітні проблеми українців. Під час обговорення бюджету Міністерства віросповідань і освіти наголошував на упослідженості української мови у шкільному житті, коли «у середніх школах і гімназіях навчання української мови зведено до надобов'язкового предмету, це є для українського народу на Волині кривдою», а також говорив про нестачу бібліотек, вчительських кадрів, наголошував на потребі відкриття «спеціального наукового закладу, який би готував вчителів»²⁹. Хоча вимог волинських послів влада не чула, їхні промови викликали «бурхливі спротиви на польських лавах», «озонівські послы вели проти всіх виступаючих українських послів генеральну, дириговану офензиву»³⁰.

Друга світова війна: вчитель і бургомістр

В умовах загострення міжнародної ситуації і підписання між Німеччиною і СРСР договору про ненапад Володимир Косидло, залишаючись поміркованим політиком, підтримав Комунікат УПР Волині. У документі йшлося, що «українське громадянство Волинської Землі виконає свій обов'язок крові й майна для оборони zagrożеної незалежності спільної батьківщини»³¹. Однак швидкий перебіг воєнних дій, вступ на Західну Волинь військ Червоної армії та розгром Польщі цілком змінили життя регіону і його мешканців.

Після початку Другої світової війни Володимирові Косидлу вдалося повернутися до своєї попередньої роботи директора початкової школи в Ужинцях. З квітня 1940 р. він став завідувачем навчального шкільного відділу в Млинові, а з вересня

²⁴ Персональні зміни у керівних органах ВУО. *Там само*. 9 березня. С. 2.

²⁵ Комунікат Головної Управи ВУО. *Там само*. 26 березня. С. 1.

²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7 зв.

²⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 53.

²⁸ Волинське Українське Театральне Товариство. *Українська нива*. 1932. 15 січня. С. 1.

²⁹ З парламентських праць. *Волинське слово*. 1939. 9 квітня. С. 2.

³⁰ Цілоденна українська дебата у соймі. *Діло*. 1939. 22 лютого. С. 7.

³¹ Комунікат. *Волинське слово*. 1939. 7 вересня. С. 1.

того ж року – завідувачем педагогічного кабінету Млинівського районного відділу народної освіти. З березня 1941 р. працював вчителем російської мови середньої школи № 5 в Дубному³².

Як саме В. Косидлу вдалося пережити період «першої радянзації» і навіть залишитись на педагогічній ниві, достеменно не знаємо, доказів співпраці з «новою владою» не маємо. Хоча такі випадки були поодинокими, зазвичай волинські посли відразу потрапляли під особливий нагляд органів НКВС. У Західній Україні на повну потужність працювали військові трибунали, діяли позасудові органи, які проводили зачистку середовища від небажаних для більшовицької влади сил. Більшість тих послів, які не виїхали до піднімецької зони окупації, були арештовані та засуджені, п'ятьох розстріляли як фігурантів «українського катинського списку»³³.

Після нацистської окупації Волині Володимир Косидло спочатку працював у сільському господарстві, у жовтні 1941 р. став писарем окружної управи, наступного місяця був призначений на посаду бургомістра Дубна³⁴. Призначення відбулося за сприяння голови окружної управи в Дубному Олексі Сацюка, випускника Варшавського університету, вчителя, який врятувався під час розстрілу в'язнів Дубенської тюрми, зятя волинського посла Максима Чучмая (згодом О. Сацюк емігрував на захід, автор збірок оповідань, повісті «Смертоносці»).

Відповідно до вказівок нацистської влади, В. Косидло насамперед займався питаннями господарського, економічного життя міста. До його компетенції належала також відправка місцевого населення на роботи до Німеччини. Хоча, як свідчить його архівно-кримінальна справа (АКС), перебуваючи на службі в окупаційній влади, він намагався допомагати місцевому населенню. Опосередковано це підтверджується тим, що Олекса Сацюк також усіляко допомагав людям, використовуючи посаду, яку займав за нацистського режиму.

Володимир Косидло говорив, що в Дубному відправки місцевих жителів на роботи до Німеччини відбувалися двічі: у вересні-жовтні 1942 р. і навесні 1943 р. Визнаючи, що їх організовували нацисти за допомогою місцевої адміністрації, він казав, що на роботи зголошувались їхати українські націоналісти, щоб уникнути переслідування на території рейхскомісаріату. Свідчив, що жінки радянських офіцерів, яких нацисти планували вивозити до Німеччини, за його сприяння як бургомістра працевлаштовувались на різні роботи в Дубному, уникаючи в такий спосіб гіршої участі³⁵. Це підтверджували й інші люди. У показах уродженки Литви, польки за національністю, вдови В. І. Жебровської читаємо: «При відступі радянських військ я залишилась у Дубно, ... не змогла евакуюватися. Зі мною було

³² Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Рівне). Ф. 4 (Р). Спр. 19162. Арк. 14.

³³ Детальніше див.: Давидюк Р. Розплата за «буржуазний парламентаризм»: українські посли і сенатори від Волині в умовах тоталітаризму. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953)*: кол. моногр. / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 154–170.

³⁴ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4 (Р). Спр. 19162. Арк. 2.

³⁵ Там само. Арк. 20–21, 68.

двоє дітей, одна дівчинка була хвора. Не маючи засобів для існування, я звернулась за допомогою до міської управи, до бургомістра Косидла у лютому 1942 р. Він допоміг мені влаштуватися зав. хлібним магазином при міській управі»³⁶.

Крім того, В. Косидло організував будинок інвалідів, куди зміг перемістити зі шпиталю 60 радянських військовополонених, що врятувало їм життя. Він власноручно знищив підготовлені його попередником списки комуністів та комсомольців, яких планували перемістити до Німеччини³⁷. Підтримував зв'язки з представниками єврейської громади, що переховувались у лісах, повідомляв їм про місця зберігання продуктів і грошей. Євреєві Ліцману видав фальшиві документи, щоб приховати його національність, допоміг євреєві, колишньому шоферу начальника Млинівського НКВС Н. Буну, який згодом був у партизанському загоні³⁸.

У грудні 1943 р. з наближенням фронту В. Косидло виїхав до Львова, де вже перебували його дружина і донька. На початку 1944 р. разом з родиною перебрався на територію Польщі. Скориставшись старими польськими документами, оселився у м. Ловичі, де до лютого 1945 р. працював бухгалтером повітового відділу. У березні 1945 р. переїхав до Лодзі. Влаштувався вчителем спочатку у вечірню школу, згодом у початкову школу № 22³⁹. Поступово адаптувався до нового середовища, громадської роботи, увійшов до Союзу польських вчителів, Польського товариства Червоного хреста.

Арешт, засудження, проблема реабілітації

Репресивна машина радянського тоталітарного режиму після Другої світової війни знову торкнулася групи волинських послів. Нове життя Володимира Косидла було перерване арештом. Колишнього посла органи Міністерства державної безпеки (МДБ) знайшли в січні 1948 р. у Польщі, звинувативши у співпраці з нацистами⁴⁰. 20 січня 1948 р. управління контррозвідки МДБ Північної групи військ колишній посол і бургомістр був арештований.

Справу В. Косидла розглядав Військовий трибунал Північної групи військ на закритому засіданні. Знаково, що підсудний звернувся з проханням, щоб його судили в Дубному, де його знали, просив закликати в якості свідків осіб, які б могли розповісти про його діяльність у місті. Прохання відхилили, мотивуючи, що пошуки цих свідків займуть невизначено довгий час. В. Косидлові залишалося з цим погодитись⁴¹.

Зрештою, 3 квітня 1948 р. вироком Військового трибуналу Північної групи військ колишній посол був позбавлений волі на 25 років таборів з втратою громадянських прав на 5 років і конфіскацією майна⁴². Відбував покарання Володимир Косидло в Дубравлагу.

³⁶ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4 (Р). Спр. 19162. Арк. 47–48.

³⁷ Там само. Арк. 68.

³⁸ Там само. Арк. 69 зв.

³⁹ Там само. Арк. 30.

⁴⁰ Там само. Арк. 4–5.

⁴¹ Там само. Арк. 66–67.

⁴² Там само. Арк. 71–72.

Вже 19 березня 1955 р. заступник генерального прокурора СРСР звернувся з протестом до Військової колегії Верховного суду СРСР про перекваліфікацію злочину і зміну вироку В. Косидлові⁴³.

Унаслідок такої інтервенції Військова колегія Верховного суду СРСР 18 червня 1955 р. знизила міру покарання до 8 років таборів і 2 років втрати прав. Рішення обґрунтували тим, що В. Косидло, будучи бургомістром, надав допомогу 60 пораненим військовослужбовцям, перевівши їх у будинок інвалідів; знищував списки людей, котрих планували відправити на роботи у Німеччину; допомагав харчами євреям, які переховувались від нацистів у лісах, видавав паспорти євреям⁴⁴.

Так, 28 серпня 1955 р. колишнього посла звільнили. Рішенням прокуратури Рівненської області від 25 січня 1993 р. Володимира Косидла реабілітували⁴⁵. Проте через два роки, 3 лютого 1995 р., прокурор Рівненської області В. Висоцький скасував попереднє рішення прокуратури, оскільки «Косидло В. П., зрадивши Батьківщині, приймав активну участь у співробітництві з Німеччиною, яка була в стані війни з Радянським Союзом»⁴⁶. Рішення про реабілітацію було скасовано. За підписом заступника Генерального прокурора І. Вернидубова 28 червня 1998 р. ухвалено рішення вважати «Косидла В. П. таким, що не підлягає реабілітації»⁴⁷. Зауважимо, що в двох останніх документах ні слова не згадано про його сприяння і допомогу місцевим жителям.

Отож, ще в радянський час, з огляду на допомогу місцевим мешканцям, міру покарання було знижено, а засудженого В. Косидла звільнено. За часів незалежної України, у 1995 р., прокуратура забула згадати про це у своєму рішенні. Звинувачуючи бургомистра м. Дубно у «зраді Радянської батьківщини», його позбавили реабілітації, наданої за два роки до того. Питання, чи вважав Володимир Косидло Радянський Союз своєю батьківщиною, залишається риторичним. Хоча після війни для своєї родини він обрав країною проживання Польщу, а не СРСР.

Авторка висловлює вдячність працівникам Галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Рівне за сприяння у підготовці статті.

REFERENCES

- Cholovi ukrainski kandydaty. (1938, Lystopad 6). *Volynske slovo*, 30 [in Ukrainian].
Chomu maïemo holosuvaty? (1938, Lystopad 6). *Volynske slovo*, 30, 1 [in Ukrainian].
Davydiuk, R. (2009). Ukrainsko-polski orhanizatsii yak proïav inteɦratsiïnoi polityky vlady na Volyni u mizhvoïennnyi period. *Aktualni problemy vitchyznïanoi ta vsesvitnoi istorii. Naukovi zapysky RDHU*, 17, 69–74 [in Ukrainian].
Davydiuk, R. (2021). Rozplata za «burzhuaɦnyi parlamentaryzm»: ukrainski posly i senatory vid Volyni v umovakh totalitaryzmu. In V. Ilnytskyi (Ed.), *Polityka pamïati v*

⁴³ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4 (Р). Спр. 19162. Арк. 80–82.

⁴⁴ Там само. Арк. 83–85.

⁴⁵ Там само. Арк. 96–96 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 97–98.

⁴⁷ Там само. Арк. 101–102.

Ukraini shchodo radianskykh represii u zakhidnykh oblastiakh (1939-1953) (pp. 154–170). Lviv; Torun: Liha-Pres [in Ukrainian].

Deshcho na vyborchi temy. (1938, Zhovten 2). *Volynske slovo*, 27, 1 [in Ukrainian].

Do seimu obrano 19 ukrainskykh posliv. (1938, Lystopad 13). *Volynske slovo*, 31, 2 [in Ukrainian].

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. (1935), 30, 227 [in Polish].

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. (1935), 47, 319–320 [in Polish].

Kęsik, J. (1995). *Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892–1981*. Wrocław [in Polish].

Komar, V. (2001). Polske viisko i natsionalna polityka v Zakhidnii Ukraini naperedodni 1939 r. In *1939 rik v istorychnii doli Ukrainy i ukrainsiv*. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (pp. 58 – 61). Lviv [in Ukrainian].

Komunikat (1939, Veresen 7). *Volynske slovo*, 24, 1 [in Ukrainian].

Komunikat Holovnoi Upravy VUO. (1939, Berezen 26). *Volynske slovo*, 9, 1 [in Ukrainian].

Komunikat Ukr. Parl. Repr. Volyni. (1939, Liutyi 26). *Volynske slovo*, 6, 1 [in Ukrainian].

Konferentsiia u Nachalnyka Narodovostevoho Viddilu MVS. (1939, Liutyi 16). *Volynske slovo*, 5, 3 [in Ukrainian].

Kim, I. (2012). Parlamentskie vybory 1935 g. v Volynskom voievodstve. In M. Kucherepa (Comp.), *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: zb. nauk. pr.* (pp. 54–60). Luts'k [in Ukrainian].

Personalni zminy u kerivnykh orhanakh VUO. (1939, Berezen 9). *Volynske slovo*, 7, 2 [in Ukrainian].

Pisliavyborchi refleksii. (1938, Lystopad 13). *Volynske slovo*, 31, 2 [in Ukrainian].

Salevskiy, V. (1956). Debiut v Zhenevi. In L. Drazhevskaya, N. Livytska-Kholodna, L. Chykalenko (Eds.), *Symon Petliura: statyi, lysty, dokumenty* (Vol. 1, pp. 352–360). New York [in Ukrainian].

Siwicki, M. (1992). *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich* (Vol. 1). Warsaw [in Polish].

Sklad novoho seimu. (1938, Hruden 4). *Volynske slovo*, 33, 6 [in Ukrainian].

Tsilodenna ukrainska debata u soimi. (1939, Liutyi 22). *Dilo*, 40, 7 [in Ukrainian].

Volynske Ukrainske Teatralne Tovarystvo. (1932, Sichen 15). *Ukrainska nyva*, 3, 1 [in Ukrainian].

Z parlamentskykh prats. (1939, Kviten 9). *Volynske slovo*, 10, 2 [in Ukrainian].

Zashkilniak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv [in Ukrainian].

Zasidannia Ukrainskoi Parlamentarnoi Reprezentatsii Volyni. (1938, Hruden 4). *Volynske slovo*, 33, 4 [in Ukrainian].

Ruslana DAVYDIUK*Doctor of Historical Sciences, Professor**Professor at the Department of History of Ukraine at the**Rivne State Humanitarian University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>**e-mail: davrus63@gmail.com***AN AMBASSADOR FOR TEN MONTHS:
WORLD WAR II IN THE VOLODYMYR KOSYDLO'S FATE**

The scientific article traces the main pages of the biography of the Volyn ambassador to the Polish Sejm of the V convocation (1938–1939), Volodymyr Kosydlo (Kosidlo), a member of the Volyn Ukrainian Association (VUA), teacher, and burgomaster of Dubno town. Due to materials from his archival and criminal case stored in the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine in Rivne, it was possible to find out the activities of the former ambassador during the «first Sovietization» of Western Ukraine, the Nazi occupation regime and the post-war period.

Through the analysis of peculiarities of the 1938 parliamentary elections in Volyn Voivodeship, which took place under the April Constitution of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth and the 1935 Election Law, it was proved that legislative changes limited public choice within political forces loyal to the Polish government. It is noteworthy that V. Kosydlo, like other Ukrainian ambassadors elected to the Polish Sejm of the 5th convocation from Volyn, belonged to the regional pro-government Ukrainian party VUA which ran together with the pro-government bloc – Oboz Zjednoczenia Narodowego (OZN). In the conditions of a de facto mono-party parliament, the voice of the Volyn elected officials sounded unconvincing, although they tried to actualize the issues of the Ukrainian language, education, and church.

The work of V. Kosydlo in school institutions of Rivne region in 1939–1941 was considered, and his activity during the Nazi occupation regime was analyzed. It was emphasized that as the burgomaster of Dubno town, he helped locals, Soviet prisoners of war, and Jews. After the war, he and his family left for Poland, where he was arrested by the MGB's counterintelligence department (Ministry of State Security (Soviet Union)) and convicted in 1948. Seven years later, the Soviet judiciary reconsidered his case, reducing his sentence to what he had already served. In 1993 V. Kosydlo was rehabilitated, and two years later his rehabilitation was canceled due to «betrayal of the Soviet homeland».

Keywords: Volodymyr Kosydlo, Volyn, Polish Sejm, Ambassador, Sovietization, Nazi regime, burgomaster, archival-criminal case, rehabilitation.

Ярослав СТОЦЬКИЙ

доктор історичних наук

професор кафедри психології Тернопільського національного

технічного університету імені Івана Пулюя

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0429-8740>

e-mail: jarstotskyj@ukr.net

СТАВЛЕННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ГАЛИЦЬКИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У 1965–1991 РОКАХ

Досліджено різні методи боротьби органів радянської державної влади проти Римо-Католицької Церкви (РКЦ) у галицьких областях, а саме – Львівській і Тернопільській у 1965–1988 рр., яка зводилася до арешту й ув'язнення деяких священників, відсторонення ксьондзів на кількомісячний термін від проведення богослужінь за порушення чинного законодавства про культу, зняття з реєстрації під різними приводами релігійних громад, закриття костелів: зняття їх з реєстрації, навіть їхнє зруйнування тощо. На основі архівних джерел висвітлено у компаративістичному аспекті кількість духовенства РКЦ у зазначених областях, їхні трансформації, богослужіння (кількість здійснених святих таїнств і обрядів), скільки активних та пасивних вірян налічували римо-католицькі парафії, їхню географію та способи боротьби мирян РКЦ із різними органами державної влади за відновлення знятих з реєстрації їхніх парафій і костелів, попри масову атеїстичну пропаганду комуністичної влади. Проаналізовано, як наприкінці 1980-х років у горбачовський період почався поступовий процес відродження римо-католицизму в Україні, зокрема у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях, із легальною реєстрацією громад і костелів РКЦ, що свідчило, з одного боку, про крах атеїстичної і почасти репресивної боротьби комуністичної влади із релігією загалом, а з іншого – про реальне входження у суспільну життєдіяльність свободи віросповідання.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, священники, громади, парафії, костели, державна влада, уповноважений, методи, область.

Мета дослідження – розкрити полівекторну діяльність римо-католицького духовенства і релігійних громад РКЦ у Львівській і Тернопільській областях на тлі відносин між Ватиканом та СРСР з аналізом різних репресивних методів державної влади щодо духовенства і громад РКЦ в детерміністичному контексті та висвітлити роки відродження Католицької Церкви як у галицькому, так і в загальноукраїнському масштабах.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах наукового пізнання та історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, конфесійної толерантності,

які уможливили вивчення і компаративістику подій і фактів у їхній генезі та інтегральності з проєкцією на сучасні реалії державно-релігійної політики України. Методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом, предметом і науковими завданнями дослідження.

Наукова новизна. У численних наукових дослідженнях цих аспектів загально-українського масштабу майже не охоплено галицьких областей за 1965–1991 рр., що не дає змоги мати цілісну картину багатовекторної діяльності РКЦ, репресивних методів проти римо-католицького духовенства і парафій державних органів влади, розкрити причинно-наслідкові зміни щодо них під тиском атеїзації та глибшого розуміння їхнього всебічного служіння в сучасних умовах. Проблеми діяльності римо-католицького духовенства і громад РКЦ галицьких областей за 1965–1991 рр. є актуальними, бо розкривають їхнє глибше служіння в умовах комуністичного режиму для ширшого усвідомлення на сучасному етапі.

Постановка проблеми. Римо-Католицька Церква в українському суспільстві займає важливе місце як у духовному контексті, так і в міжнаціональному й міждержавному. Це стосується її історичного шляху минулих століть і сучасних років. Зазначимо, що в науковій релігієзнавчій історіографії аспекти діяльності РКЦ в галицьких областях України у радянський період, зокрема у 1965–1991 рр., висвітлені фрагментарно, тож не дають усієї повноти пізнання тих проблем і наслідків, які вона зазнала від репресивного тиску державної влади комуністичного режиму, та не деталізують аспектів її відродження в галицькому регіоні у 1989–1991 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означені проблеми досліджували: о. П. Вишковський, А. Глебовіч, о. Р. Дзвонковський, арх. М. Етерович, о. Б. Кумор, В. Осадчий, Вім Роод, о. О. Соколовський, П. Яроцький та ін.

Виклад основного матеріалу. З наших попередніх досліджень¹ випливає, що наприкінці 1964 р. – на початку 1965 р. у Львівській обл. діяло 13 зареєстрованих римо-католицьких громад і відповідно – костелів: у м. Львові (катедральний і св. Антонія), м. Золочеві, м. Самборі, м. Мостиський, смт Щирці, с. Новім Місті Добромисьького (тепер – Старосамбірського) р-ну, с. Дунаєві, с. Пнікуті Мостиського р-ну, м. Добромилі, м. Городку, м. Стрию і смт Поморянах, із загальною кількістю понад 13 тис. вірян, духовну обслугу яким надавали вісім зареєстрованих ксьондзів: Зигмунт Галунович, Карл Ящемський, Ігнатій Хвірут, Ян Ценський, Язеп Павіланіс, Людовик Северин, Едвард Салетник і Ян Шетеля; у Тернопільській обл. тоді ж діяло 6 зареєстрованих римо-католицьких громад і костелів: у м. Борщові, м. Кременці, смт Підволочиську, с. Галушинці Підволочиського р-ну, с. Лосяч Борщівського р-ну і с. Ридодуби Чортківського р-ну із загальною кількістю понад одну тисячу вірян, духовну опіку яким надавав тільки один зареєстрований священник – Якуб Мацишин; а в Івано-Франківській обл. у вищезазначених роках уже не було жодного зареєстрованого костелу, громади і священника РКЦ, адже в грудні 1959 р. із двох зареєстрованих громад і костелів (у м. Станіславі (тепер – Івано-Франківськ) і м. Болехові) одна була знята з реєстрації, а костел передано під спортзал Болехівської середньої школи № 1. Упродовж першого півріччя 1960 р. Рада у справах релігійних

¹ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років. Київ, 2008. С. 378–394, 441–442.

культів при Раді міністрів СРСР зняла з реєстрації громаду і костел м. Станіслава та настоятеля о. Язепа Павіланіса, який згодом переїхав на Львівщину і 1961 р. був зареєстрований настоятелем костелу в м. Самборі, а від 1966 р. на наступні 35 років – настоятелем костелу Божої Матері з Люрду в Ленінграді. Отож на початку 1965 р. у вищезазначених західних областях України зареєстрованими було 19 римо-католицьких громад і костелів та 9 священників, а також діяло майже десять нелегальних громад і кілька незареєстрованих священників порівняно з 1944–1945 рр., коли тут легально працювало 416 громад, 1 109 храмів і 754 священники. Ця компаративістика має кілька пояснень: масове примусове переселення поляків з території УРСР в Польщу, переважно з галицьких і волинських областей у 1944–1946 рр.; воєнне згубне лихоліття; репресії органів державної комуністичної влади проти чинних релігійних організацій і духовенства, зокрема проти РКЦ. Натомість у контексті загальноукраїнському, за даними голови Ради в справах релігій при РМ УРСР К. Литвина, на початку 1968 р. в Україні діяло тільки 44 зареєстровані римо-католицькі громади і костели². Майже половина з них були у Львівській і Тернопільській областях, а решта – в Хмельницькій, Вінницькій, Житомирській областях.

Зазначимо, що 1965 р. – це рік завершення роботи Другого Ватиканського Собору Католицької Церкви (1962–1965) – найважливішої події в церковній історії ХХ ст., яка започаткувала аджорнаменто (оновлення) життєдіяльності Церкви, «її відкритість до викликів та потреб сучасного світу»³. Собор прийняв 16 важливих документів: 4 конституції, 9 декретів і 3 декларації, якими охоплено всю багатогранність служіння Церкви і всередині, і назовні у різних суспільствах з різними релігіями та своїм особливим християнським ставленням до них. Хід Собору, суть змісту його документів доходили й до України завдяки «Радіо Ватикану». Це активізувало не тільки римо-католицьке духовенство і вірян, але й греко-католицьке духовенство і його паству, яких у ці роки, починаючи від 1946 р. до 20 листопада 1989 р., комуністична державна влада репресивними методами загнала в глибоке підпілля. Таку тенденцію підмітив у своєму таємному інформаційному звіті «Про релігійне становище в області і проведену роботу за 1965 рік» уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР у Львівській обл. М. Савічев, він надіслав звіт першому секретарю Львівського обкому КП України В. С. Куцеволу та голові виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих С. В. Стефанику, де зазначив: «вивченням Католицької церкви встановлено, що її діяльність в останній час активізувалася, зріс вплив духовенства на віруючих, посилюлася пропаганда рішень, прийнятих на четвертій сесії Ватиканського Собору»⁴. Наприклад, якщо 1964 р. у кафедральному соборі Успіння Пресвятої Діви Марії у звичайні дні богослужіння відвідувало 80 осіб, то у 1965 р. – 120, в недільні дні – від 2 400

² Dzwonkowski R., SAC. Religia i Kościoł katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika. Lublin, 2010. S. 461–462.

³ Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації Коментарі / ред. кол. М. Петрович (голова) та ін.; пер. з лат. Р. Паранько та ін. Львів, 2014. С. 4.

⁴ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. п. 3. Оп. 9. Спр. 231. Арк. 39.

до 3 000, у святкові дні – від 3 600 до 4 000⁵. Ця тенденція спостерігалася у всіх 12-ти костелах Львівщини і стосувалося також збільшення кількості вірян, які приймали святі таїнства. Так, за даними згадуваного уповноваженого, якщо у 1964 р. таїнства хрещення отримало 377 дітей, то в 1965 р. – 389; таїнство шлюбу, відповідно, 110 у 1964 р. і 146 у 1965 р., таїнство сповіді – 18 571 у 1964 р. та 27 648 у 1965 р.; таїнство причастя – 333 316 у 1964 р. та 381 844 у 1965 р.⁶ Відповідно збільшувалися й фінансові прибутки РКЦ в області: якщо 1964 р. вони становили 40 639 крб., то 1965 р. – 42 561 крб., це збільшення відбулося переважно за рахунок пожертвування під час богослужінь і здійснення святих таїнств і обрядів⁷. Тобто у всіх сферах дозволеної діяльності РКЦ у Львівській обл. простежується активна динаміка, цим процесам сприяли не тільки духовні служіння і місіонерська робота священників, але й те, що у Львівській і сусідніх з нею областях проживали тисячі католиків, громади яких державна влада зняла з реєстрації, а костели закрила, тому вони хоча б кілька разів на рік відвідували нечисельні костели Львівщини і Тернопільщини. Але й для громад тих костелів, як впливає з вищезазначеної компаративістики, не вистачало священників. Наприклад, під час Великодніх свят 1965 р. з 13-ти зареєстрованих костелів богослужіння з участю священників відбувалися тільки у восьми, а на другий день свят – тільки в семи, окрім того, у трьох костелах віряни молилися самі – без священників, а ще два костели на Великодень взагалі не відчинили⁸, бо не вистачило священників. Характерно й те, що під час свят значно збільшилася кількість дітей і юнацтва на богослужіннях, наприклад, у перший день Пасхи костел у м. Мостиська відвідувало понад 500 вірян, серед них близько 200 дітей шкільного віку⁹. Загалом присутність дітей і молоді на богослужіннях непокоїла не тільки обласного уповноваженого, але й партійні органи, бо це свідчило про невмирущість релігійного вчення у свідомості католицьких родин, разом це означало формальність атеїзації населення відділами агітації і пропаганди обкому, міськкомами і райкомми КП України, комісіями сприяння за додержанням законодавства про культ при місцевих органах влади, освітніми закладами тощо.

Зі зазначеного звіту випливає, що на 1 січня 1966 р. у Львівській обл. діяло 13 зареєстрованих громад і костелів та 8 священників, які мали в постійній обслузі сім парафій. У 1965 р. ксьондза Рафаїла Владислава Керницького, монаха-францисканця, зареєстрували другим служителем культу в катедральному костелі Львова, а ксьондза Карла Ящемського зняли з реєстрації за власним бажанням¹⁰. За віком 4 священники були до 60 років, а 4 – понад, вищу духовну освіту мало 5 священників, а середню духовну освіту – 3¹¹. У релігійному вихованні дітей і молоді допомагали й кілька монахинь, які проживали на Львівщині, наприклад, сестра М. Т. Чотирбух. За архівними даними, вона впродовж декількох останніх років у селі Зозулі Золочівського

⁵ Держархів Львівської обл. Ф. п. 3. Оп. 9. Спр. 231. Арк. 43.

⁶ Там само. Арк. 44.

⁷ Там само.

⁸ Там само. Спр. 85. Арк. 85.

⁹ Там само. Арк. 86.

¹⁰ Там само. Спр. 231. Арк. 43–44.

¹¹ Там само. Арк. 54.

р-ну навчала дітей релігії, катехизувала їх та готувала до таїнства конфірмації. І аж 26 серпня 1971 р. органи влади затримали її в помешканні М. Д. Козич у с. Зозулі під час катехизації 15 учнів Зозулинської восьмирічної школи, котрі під диктовку сестри-монахині записували у шкільні зошити молитви, щоб завчити їх усно¹². За інформацією обласного уповноваженого, у 13 чинних костелах Львівщини на 1 січня 1966 р. була така кількість вірян: м. Золочів – 600, м. Самбір – 1 000, м. Львів, костел св. Антонія Падевського – 200, м. Львів, катедра Успіння Пресвятої Діви Марії – 4 000, м. Мостиська – 800, смт Щирець – 300, с. Нове Місто – 200, с. Дунаїв – 37, с. Пнікути – 40, м. Добромиль – 80, м. Городок – 40, м. Стрий – 150, смт Поморяни – 25; разом – 7 472 особи, що на 930 вірян більше, ніж на 1 січня 1965 р.¹³

Із середини 1946 р. до середини 1967 р. духовенство Львівської архідієцезії і Луцької дієцезії було в західноукраїнських землях без єпископської опіки, адже державна влада змусила виїхати до Польщі архієпископа Євгена Базяка, а в січні 1945 р. репресивні органи заарештували й ув'язнили в Києві луцького єпископа Адольфа Шельонжека, який у 1946 р. був депортований до Польщі.

І тільки 30 червня 1967 р. примас Польщі кардинал Стефан Вишинський таємно висвятив у своїй приватній каплиці в м. Гнезно пароха Золочівської парафії РКЦ священника Яна Ценського на єпископа. Той на кілька днів прибув до Польщі з формальною метою відвідин своєї родини. Про те, що Ян Ценський з того дня був єпископом, стало відомо тільки на початку 1991 р. Так, від середини 1967 р. до початку 1991 р. владики Ян Ценський був єдиним римо-католицьким єпископом в Україні і, як зазначає о. Р. Дзвонковський, потай висвятив у сан священника кількох таємно підготовлених кандидатів на священство¹⁴.

Таємність єпископських свячень о. Яна Ценського свідчить про те, що нормальні відносини у ті роки між Кремлем і Апостольською Столицею не склалися, незважаючи на те, що в 1966–1975 рр. міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико п'ять разів мав візити у Ватикан і розмовляв з папою Павлом VI, який просив його про покращення становища і ставлення державної радянської влади до католиків у Радянському Союзі. Але А. Громико спочатку говорив, що він не компетентний у такій релігійній сфері, а згодом, у наступних із цих п'яти візитів, обіцяв, що перекаже прохання папи відповідним державним урядовцям. Також 30 січня 1967 р. голову Верховної Ради СРСР Миколу Підгорного прийняв папа Павло VI на приватній аудієнції в папській бібліотеці. Це, до речі, був перший в історії візит «голови соціалістичної держави» до Ватикану. А позаяк Апостольська Столиця не мала дипломатичних відносин із СРСР, то аудієнція відбувалася без дипломатичного протоколу, під час якої папа висвітлив М. Підгорному проблеми релігійного життя, зокрема Католицької Церкви в СРСР¹⁵.

Від 24 лютого до 1 березня 1971 р. у Москві перебував з візитом державний секретар Апостольської Столиці архієпископ А. Казаролі та його заступник єпископ

¹² Держархів Львівської обл. Ф. п. 3. Оп. 59. Спр. 196. Арк. 2.

¹³ Там само. Оп. 9. Спр. 231. Арк. 59.

¹⁴ Dzwonkowski R., SAC. Religia i Kościół katolicki w ZSRS... S. 460.

¹⁵ Ibid. S. 306–313.

А. Сільвестріні, метою яких було підписання договору про нерозповсюдження атомної зброї. Вони зустрілися із заступником міністра закордонних справ СРСР С. Козирєвим, а також з головою Ради в справах релігій при РМ СРСР В. Курєєвим, якому запропонували постулати Апостольської Столиці щодо життєдіяльності Католицької Церкви в СРСР з акцентами на справжній свободі та свободі релігій в Радянському Союзі¹⁶.

Однак цей двосторонній діалог між Апостольською Столицею і СРСР очікуваних результатів для поліпшення життєдіяльності РКЦ в Радянському Союзі не дав. Навіть навпаки, В. Курєєв вважав, що за активізацією римо-католицького духовенства і вірян прихована агентурна діяльність Ватикану, який прагне ширших свобод для католиків у СРСР. Тому В. Курєєв наполягав, щоб не тільки уповноважені Ради в справах релігій, але й інші державні та партійні органи посилили контроль за діяльністю духовенства РКЦ, його проповідями, проводили з ним відповідні розмови, щоб сформувати необхідні владі погляди на релігійну ситуацію в країні, а за потреби застосувати до них різні форми покарання. Так, у 1971–1972 рр. карними органами за так звану надмірну активність були заарештовані і засуджені чотири священники РКЦ з Латвії та Литви, а 22 липня 1974 р. у Стрию заарештували священника місцевої парафії (служив тут від 1971 р.) при костелі Різдва Матері Божої о. Бернарда Міцкевича за працю серед греко-католиків та катехизацію дітей і молоді. За це його засудили на 5 років, а після відбуття покарання у в'язниці м. Дрогобича 5 листопада 1976 р. заборонили повертатися до Стрия¹⁷.

У 1972 р., за даними В. Курєєва, в СРСР діяло 1 015 зареєстрованих громад РКЦ, 1 060 священників і понад 6 тисяч костельного активу, понад 80 % усіх цих громад були в Литві, решта – в Білорусі та в Закарпатській, Хмельницькій, Житомирській і Львівській областях України. За цією загальносоюзною статистикою парафій і духовенства РКЦ, 97 парафій і костелів та 45 священників діяли в Україні¹⁸, тобто менше, відповідно – 10 і 5 відсотків.

У Тернопільській обл., як висвітлено вище, на початку 1969 р. й надалі ще діяло 6 зареєстрованих громад у м. Кременець, м. Борщів, смт Підволочиськ, с. Галушинці Підволочиського р-ну, с. Лосяч Борщівського р-ну і с. Ридодуби Чортківського р-ну із загальною чисельністю близько однієї тисячі вірян, ще майже 500 римо-католиків із Хмельницької і Рівненської областей регулярно відвідували богослужіння у костелах Кременця, Борщова і Галушинець, а також віряни підпільної УГКЦ¹⁹. Їм духовну обслугу надавав єдиний зареєстрований священник, парох кременецької громади Якуб Мацишин, який регулярно проводив літургії у костелі св. Станіслава, періодично (один-два рази на місяць) – в костелах Борщова і с. Галушинці. У костелах с. Лосяч і с. Ридодуби віряни часто молилися без священника, а громада РКЦ Підволочиська, оскільки на початку 1965 р. влада зняла їхній костел з реєстрації, відвідувала богослужіння в костелі Різдва Івана Хрестителя

¹⁶ Dzwonkowski R., SAC. Religia i Kościoł katolicki w ZSRS... S. 309.

¹⁷ Ibid. S. 463.

¹⁸ Ibid. S. 462.

¹⁹ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.). Тернопіль, 2003. С. 317.

с. Галушинці. Підволочиський костел рішенням Тернопільського облвиконкому та з дозволу Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР (протокол Ради №1 від 20 січня 1965 р.) державна влада зняла з реєстрації, мотивуючи тим, що споруда перебуває в аварійному стані, а згодом костел зруйнувала (було підкладено у фундамент його стін вибухівку), на його місці побудували районний будинок культури²⁰.

Із цієї причини близько 50 вірян, залишившись без храму, почали відвідувати костел у с. Галушинці й поступово втрачали інтерес до формально-документальних справ своєї громади. Цим скористалася місцева влада, мотивуючи ідею зняття з реєстрації вже релігійної громади тим, що її «двадцятка» та ревізійна комісія розпалися. Із подачі Підволочиської районної ради цю ідею і прохання підтримав Тернопільський облвиконком і своїм рішенням №01-240 від 20 травня 1969 р. попросив Раду у справах релігій при РМ СРСР зняти з реєстрації релігійну громаду РКЦ у Підволочиську²¹. Незабаром Рада в справах релігій це прохання задовольнила. Отож наприкінці 1969 р. в Тернопільській обл. діяло тільки 5 зареєстрованих громад і костелів. Але обласний уповноважений і надалі вишукував будь-яку нагоду, щоб зменшити кількість католицьких громад латинського обряду в області і так показати ефективність боротьби з релігійністю. У 1974 р., подібно за методикою зняття з реєстрації громади і костелу в Підволочиську, він, мотивуючи тим, що громади с. Лосяч і с. Ридодуби не мають постійного пароха та формально ставляться до документації своїх парафій, зняв з реєстрації спочатку громаду і костел у с. Лосяч та подав документи щодо такого ж зняття громади і костелу в с. Ридодуби у Раду в справах релігій при РМ СРСР, яка у 1975 р. затвердить його прохання. Тож наприкінці 1974 р. в області, по суті, діяли тільки три громади РКЦ із такою чисельністю вірян: в Кременці – близько 170 та ще майже 30 римо-католиків із сіл Кременецького і Шумського районів; у Борщові – також близько 170 та понад 80 римо-католиків із сіл Борщівського р-ну; в Галушинцях – близько 200 і майже 100 римо-католиків із сіл Підволочиського р-ну²², разом – 750 осіб. Але крім вірян, знятих з реєстрації громад, також потрібно враховувати те, що в середині 1970-х років в області проживало близько 9 тис. осіб польської національності, ідентичність котрих, власне, й підтримувалася костелом, і навіть якщо половина із них у ті роки дещо асимілювалася в українському суспільстві, то інша половина, хай і не належала до активних вірян, до пасивних, ймовірно, таки належала, то можна припустити, що їхня кількість становила близько 5 тис. осіб на Тернопільщині. Також варто враховувати, що радянізація і атеїзація суспільства поступово відвертала молодь від релігії, тому на середину 1970-х років реально виросло нове повоєнне покоління, яке державна влада своєю розширеною комуністичною ідеологією, ще починаючи із дитсадка і школи, спрямовувала в суспільну орбіту так званого будівника комунізму і світлого майбутнього. Здійснював богослужіння, св. таїнства й обряди для римо-католиків області та приїжджих із Хмельницької і Рівненської областей тільки один священник – о. Якуб Мацишин, який був поважного віку і

²⁰ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. р. 3241. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 148.

²¹ Там само. Арк. 149.

²² Держархів Львівської обл. Ф. р. 3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 41. Арк. 21.

хворів. Тому в січні 1974 р. обласний уповноважений зареєстрував на періодичне служіння в костелі Різдва Івана Хрестителя с. Галушинці о. Броніслава Мірецького, який був знятий з реєстрації ще 11 лютого 1958 р. за відправи у незареєстрованих костелах і каплицях колишнього Скалатського деканату²³. А після смерті о. Якуба Мацишина у другій половині того ж 1974 р. обласний уповноважений зареєстрував на постійне служіння у костелі св. Станіслава м. Кременця з правом періодичних відправ у костелі Пресвятої Трійці м. Борщова о. Маркіяна Трофим'яка²⁴, випускника Ризької католицької семінарії, уродження смт Козова.

Хоча 80 % «двадцятки» і виконавчих органів цих римо-католицьких громад становили віряни пенсійного віку, які були лояльні до законодавства про культ та радянської влади, все ж вони зуміли активізувати громади до відвідування богослужінь та здійснення св. таїнств, зрозуміло, що за настановами своїх священників. Наприклад, прибутки цих трьох костелів у 1974 р. (порівняно з 1973 р.) зросли майже на 500 крб і становили 6 720 крб²⁵. Основним джерелом цих прибутків (90 %) були добровільні пожертви вірян.

На активізацію вірян РКЦ в Тернопільщині вплинула й Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася в Гельсінкі у 1975 р., зокрема її Прикінцевий акт, що надихнув римо-католиків із сіл Білобожниця і Ридодуби на активні дії за відновлення реєстрації їхніх громад і костелу в Ридодубах, та відповідні спецслужби локалізували ці дії²⁶, але остаточно не загасили.

У другій половині 1970-х років три зареєстровані громади РКЦ (у Кременці, Борщові й Галушинцях) і надалі обслуговували два парохі: о. Маркіян Трофим'як і о. Броніслав Мірецький, але, як зазначив обласний уповноважений, «між собою Мірецький і Трофим'як зв'язків не підтримували»²⁷, що, на нашу думку, є дещо дивним, та якщо твердження уповноваженого правдиве, то, можливо, причиною була велика різниця у віці (майже 50-річна) між цими парохами, а також різне практичне трактування і виконання конституцій, декретів та декларацій Другого Ватиканського собору, зокрема «Конституції про святу літургію» і її норму щодо мови літургії²⁸. Бо, на відміну від о. Мірецького, який проводив богослужіння тільки латинською мовою, о. Трофим'як дотримувався нововведень Другого Ватиканського собору, наприклад, норми про мову літургії, і відправляв богослужіння польською, що сприяло не лише консолідації польської національної меншини в області, але й її активізації. Як наслідок, у 1979–1980 рр. громади римо-католиків сіл Ридодуби і Косів Чортківського р-ну та с. Тарноруда Підволочиського р-ну подали обласному уповноваженому Ради в справах релігій заяви з проханням про відновлення діяльності знятих з реєстрації костелів і їхню реєстрацію. Оскільки обласний уповноважений не зважав на такі прохання, віряни для здійснення

²³ Держархів Тернопільської обл. Ф. р. 1. Оп. 1. Спр. 3125. Арк. 122.

²⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. р. 3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 41. Арк. 22.

²⁵ Там само.

²⁶ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква... С. 321.

²⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. р. 3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 58. Арк. 21.

²⁸ Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965)... С. 24.

богослужінь самовільно відкривали костели, зняті з реєстрації і ще не облаштовані під господарські приміщення, як-от в Ридодубах, і проводили в них необхідні богослужіння, переважно самостійно, без священника. Такі несанкціоновані акції загалом стосувалися вірян латинського обряду. Але в зареєстрованих костелах на недільних літургіях постійно були присутні й греко-католики катакомбної ГКЦ і разом з ними майже завжди греко-католицький священник, який з дозволу пароха костелу уділяв їм св. тайн сповіді та причастя. Так було, по суті, у всіх зареєстрованих костелах Тернопільщини і Львівщини, наприклад, у костелах Золочева чи Борщова недільні літургії відвідувало близько 50 греко-католиків²⁹ у кожному. І в разі їхньої фіксації пароха костелу органи державної влади карали адміністративним штрафом, або тимчасовим зняттям з реєстрації, або, як о. Бернарда Міцкевича, пароха зі Стрия, – кількарічним ув'язненням. Під покарання потрапляли й греко-католицькі священники та активні віряни ГКЦ за несанкціоновані дії. Через такі відправи для греко-католиків у костелі Успіння Пресвятої Діви Марії м. Золочева та за організацію і проведення освячення для них паски 7 травня 1983 р. був притягнутий до адміністративної відповідальності (грошового штрафу) парох і водночас таємний єпископ РКЦ в Україні Ян Ценський³⁰.

Від початку 1980-х років спостерігається активізація вірян ГКЦ, РКЦ і РПЦ Львівщини й Тернопільщини щодо відновлення і реєстрації їхніх громад та повернення їм храмів для легального користування. З цією метою громади надсилали листи в різні інстанції. Тільки за два місяці 1981 р. у різні державні установи було відіслано близько 80 таких листів-вимог від вірян РПЦ і РКЦ Львівщини, а також із дев'яти населених пунктів семи районів цієї області від вірян підпільної ГКЦ, які адресували свої вимоги навіть XXVI з'їзду КПРС³¹. Із Тернопільщини, наприклад, у лютому 1984 р. такі листи і делегації вірян були направлені від римо-католиків сіл Полупанівка і Старий Скалат Підволочиського р-ну, що змусило райвиконком негайно освоювати під народно-господарські потреби порожні на той час костели цих громад і в такий спосіб нейтралізувати їхнє прагнення відновити легальну діяльність костелів³². Але це не зупинило римо-католиків с. Полупанівка, які й надалі продовжували боротьбу з атеїстичною владою за реєстрацію своєї релігійної громади і впродовж 1986 р. спрямували в різні державні установи шість заяв, проте позитивного результату так і не отримали, як і віряни вищезазначених громад Львівщини.

Порівняно із зачиненими костелами Полупанівки і Старого Скалату значно сумніша доля спіткала неоготичний, збудований у XIX ст. парафіяльний костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в смт Шумське (від 1990 р. – м. Шумськ). Це був величний костел, окраса Шумська, у якому перед Другою світовою війною парафія католиків латинського обряду налічувала майже 3,5 тисячі вірян. Отож 26 квітня 1985 р. рішенням партійно-державної влади костел підірвали сапери однієї з військових частин львівського гарнізону, рештками від

²⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. р. 3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 91. Арк. 10.

³⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. п. 3. Оп. 50. Спр. 91. Арк. 10, 13.

³¹ Там само. Оп. 47. Спр. 44. Арк. 114.

³² Держархів Тернопільської обл. Ф. р. 3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 107. Арк. 14.

нього засипали околичні рови, а цеглу і дошки розібрали для своїх господарств місцеві мешканці. Щоб зняти суспільну напругу, влада вирішила на місці костелу зробити парк відпочинку та розваг, посадити дерева, розставити лавки, та люди обминали це місце. Перед зруйнуванням костелу місцева свідомо інтелігенція і католики переконували органи влади, що це пам'ятка культури, перлина архітектури, але обласні й районні державні функціонери відповідали, що це – лише склад, господарське приміщення і не більше³³. Зруйнування храму – один з найбільших варварських методів політики атеїзації радянської влади, але навіть таким дикунським способом віру людей в Бога не знищити. Кілька десятків католиків Шумська й надалі відвідували костел у Кременці. До речі, костел у Шумську діяв навіть після переселення в 1945–1946 рр. поляків у Польщу, тому що не всі виїхали. На 1 жовтня 1947 р. шумська парафія РКЦ налічувала 260 вірян, від червня 1947 р. її обслуговував парох громади м. Дубно о. Маркел Високінський. Це була одна з 11 чинних римо-католицьких громад Тернопільщини станом на 1948 рік³⁴. Але 1949 р. під тиском влади у католицьких громадах стався як розпад, так і злиття, тому шумська громада належала до кременецької, яку також обслуговував о. Високінський. Позаяк він був з іншої області (м. Дубно Рівненської обл.), то уповноважений Ради у справах релігійних культів у Тернопільській обл. І. Чирва заборонив йому обслуговувати громади Кременця і Шумська, з цього випливає, що й костел у Шумську 1949–1950 рр. був уповноваженим знятий з реєстрації, а громада, по суті, стала нелегальною³⁵. Тож офіційно костел у Шумську не діяв майже 35 років. Що характерно, це був останній католицький храм в Україні, знищений за розпорядженням радянської влади. Через 20 років католики і не-католики Шумська й околиць його відбудували.

На 1 січня 1985 р., за архівними даними, в Тернопільській обл. й надалі діяли три зареєстровані громади і три костели: у Кременці (св. Станіслава, належала до Луцької єпархії), Борщові – Пресвятої Трійці та Галушинцях – Різдва Івана Хрестителя – належали до Львівської архієпархії. Перші дві громади, як було зазначено вище, обслуговував о. Маркіян Трофим'як, а третю – о. Броніслав Мірецький. На щонедільних богослужіннях у цих костелах були загально присутніми понад 650 вірян з Тернопільщини та ще понад 200 – із сусідніх областей: Волинської, Рівненської, Хмельницької. Якщо у 1984 р. ці два священники провели 13 св. тайн хрещення, 1 св. тайну шлюбу і 16 обрядів похоронів³⁶, то в 1986 р., відповідно, – 17, 14, 22³⁷. Щорічні грошові надходження становили близько 10 тис. крб.

Наприкінці 1980-х років ці три громади обслуговував о. Маркіян Трофим'як і о. Броніслав Мірецький, а після його смерті у 1986 р. сюди прибув диякон Мар'ян Яворський – випускник Ризької духовної семінарії РКЦ, який проходив тут

³³ Серветник Т. Костел у Шумську зруйнували, але віру не знищили. *Волення з Волині*. 2005. Вересень–Жовтень. Ч. 5 (66). С. 6–7.

³⁴ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква... С. 94–96.

³⁵ Там само. С. 200.

³⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. р. 3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 107. Арк. 15.

³⁷ Там само. Спр. 121. Арк. 8.

практику, після якої мав залишитися парохом однієї з цих парафій³⁸. Висвячений на священника у 1987 р.

Загалом в СРСР було зареєстровано 1 099 священників РКЦ, а 14 березня 1987 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову-рішення, на підставі якої 150 осіб духовенства і релігійних діячів різних визнань було звільнено з в'язниць і таборів. Сумарно у 1939–1987 рр. в СРСР репресували близько однієї тисячі католицьких священників різних обрядів, серед них близько 500 священників латинського обряду польської національності. Так це рішення Президії ВР СРСР закінчило тривалий 70-літній період боротьби з релігією, зокрема з Католицькою Церквою в СРСР³⁹. Отож у зв'язку з демократизацією радянського суспільства у так званий горбачовський період державна влада дозволила поступову реєстрацію релігійних громад. Уже на 1 жовтня 1989 р. в Тернопільській обл. було зареєстровано ще дві громади РКЦ⁴⁰, і цей процес набрав динаміки.

Натомість у Львівській обл. на початку другої половини 1980-х років із 13-ти зареєстрованих громад РКЦ і чинних костелів обласний уповноважений впродовж 1970-х років зняв з реєстрації релігійні громади РКЦ сіл Дунаїв, Пнікутів, Поморян і м. Городка, а їхні костели закриті для богослужінь. Методи зняття з реєстрації громад РКЦ були такі ж, як у Тернопільській обл. Загалом без постійної духовної обслуги залишалося понад 100 вірян. Тому уповноважений зміг похвалитися своєму київському керівництву, що бореться з релігією реально і практично. Те, що римо-католики цих громад уже змушені були відвідувати літургії за десятки кілометрів від своїх населених пунктів у дев'яти ще відкритих костелах, звісно, його не хвилювало, як і те, що такі його методи боротьби з католицизмом відкладали у свідомості парафіян негацію до радянської влади. А їхні спроби у вигляді численних заяв і усних прохань до різних партійних і державних органів щодо відновлення діяльності знятих з реєстрації громад і костелів залишалися безрезультатними.

За архівними даними, 1986 р. у Львівській обл. проживало майже 18 тисяч осіб польської національності, із них найбільша концентрація була: у Львові – 12 тис., Самборі – 1 536, у Золочові і Мостиськах – по 1 тис. у кожному, Дрогобичі – 899, Бориславі – 705, Стрию – 582 особи⁴¹. Чи всі з них були вірянами Католицької Церкви, скільки з них були активними, а скільки – пасивними, чи скільки з них не мали віри – аспекти, які потребують окремого дослідження, та все ж можна припустити, що значна більшість парафіян завдяки костелу зберігала свою польськість, зв'язки з Польщею, щоб не асимілюватися в суспільстві проживання.

Отож 1986 р. у Львівській обл. діяли такі зареєстровані громади, костели та священники:

м. Львів, катедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії, священники о. Рафаїл Владислав Керницький і о. Людвік Камілевський; крім католиків Львова,

³⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. р. 3241. Оп. 2. Спр. 128. Арк. 10.

³⁹ Dzwonkowski R., SAC. Religia i Kościół katolicki w ZSRS... S. 326–327.

⁴⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. п. 1. Оп. 39. Спр. 46. Арк. 11.

⁴¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. п. 3. Оп. 62. Спр. 126. Арк. 8.

богослужіння у костелі відвідували віряни з Буського, Городоцького, Пустомитівського, Нестеровського (тепер – Жовківського), Самбірського районів Львівщини;

м. Львів, костел Св. Антонія Падевського, служив священник о. Казимир Мончинський; крім львів'ян, костел відвідували віряни із сусідніх районів міста;

м. Золочів, костел Успіння Пресвятої Діви Марії, о. парохом був таємний єпископ Ян Ценський та вікарний священник о. Роман-Людвік Марко; костел відвідували католики Золочева, смт Поморяни, сіл Зозулі, Новосілки – всього із 26-ти сіл Золочівського р-ну, а також із населених пунктів Бродівського р-ну;

сmt Щирець Пустомитівського р-ну, костел Св. Станіслава єп. м., настоятелем костельної громади був о. Август Медніс; костел відвідували віряни смт Пустомити, смт Щирець, сіл Піски, Лани, Семенівка, Никонковичі, Наварія Пустомитівського р-ну, а також м. Комарне Городоцького р-ну;

м. Стрий, костел Різдва Матері Божої, настоятелем костелу був о. Август Медніс; літургії в костелі відвідували римо-католики Стрийського р-ну, а також із міст Дрогобич, Жидачів, Сколе та з Івано-Франківської обл.;

м. Мостиська, костел Різдва Івана Хрестителя, настоятелем костелу був о. Йосиф Легович; богослужіння відвідували католики м. Мостиська, сіл Мостиського і Яворівського р-нів;

м. Самбір, костел Усікновення голови Івана Хрестителя, настоятелем був о. Казимир Мончинський; літургії відвідували католики міст Самбір і Рудки, смт Дубляни, сіл Бісковичі, Стрілковичі, Чуква, Хлопчиці, Лановичі, Долобів, Підгайчики Самбірського р-ну, а також із міст Дрогобич і Трускавець;

с. Нове Місто Старосамбірського р-ну, костел Св. Мартина, настоятелем був о. Ян Шетеля; літургії відвідували римо-католики Старосамбірського р-ну;

м. Добромиль, костел Преображення Господнього, настоятелем був о. Ян Шетеля; богослужіння відвідували католики м. Добромиль, с. Рожеве, смт Стара Сіль та інших населених пунктів Старосамбірського р-ну⁴².

Троє з восьми священників – о. Р Керницький, о. єп. Я. Ценський і о. Ян Шетеля отримали теологічну освіту і священничі свячення ще в міжвоєнний період, у роки Другої Речі Посполитої, а решту п'ять: о. Л. Камілевський, о. К. Мончинський, о. Р.-Л. Марко, о. А. Медніс і о. Й. Легович закінчили Ризьку духовну семінарію у Латвійській РСР і загалом отримали священничі свячення у 1970-х роках.

Ієрейські свячення вони отримували від єпископів Петеріса Стродса, Юліанса Ваїводса, Валеріанса Зондакса. Перший з них до початку 1960-х років був апостольським адміністратором Ризької митрополії, а після нього, 18 листопада 1964 р., під час другої сесії II Ватиканського собору, за спеціальним рішенням папи Павла VI ксьондз Ю. Ваїводс отримав сан єпископа з призначенням на апостольського адміністратора Ризької архієпархії і Лієпавської єпархії з дорученням опікуватися католиками України, Білорусі, Росії, Казахстану та інших республік СРСР, позбавлених ієрархії РКЦ. 3 січня 1984 р. папа Іван Павло II підніс його до сану кардинала, тож Ю. Ваїводс – перший, хто мав таку гідність у Латвії. Натомість ксьондз В. Зондакс отримав сан єпископа 12 листопада 1972 р. і був єпископом-помічником в Ризькій архідієцезії і Лієпавській дієцезії до своєї смерті у 1982 р., його замінив

⁴² Держархів Тернопільської обл. Ф. п. 3. Оп. 62. Спр. 126. Арк. 8–17.

висвячений на єпископа ксьондз Яніс Цакуль⁴³. Характерно, що членами парафіяльних рад, їхніх виконкомів і ревізійної комісії здебільшого були віряни віком 50 років і старші, натомість міністрантами були не діти шкільного віку, а молодь⁴⁴.

Священники цих дев'яти римо-католицьких громад проводили літургії, здійснювали необхідні святі таїнства й обряди, участь у яких брали не тільки місцеві віряни, багато приїжджало з інших областей, окрім того, збільшилася кількість дітей і молоді під час богослужінь. Також ці священники звично приділяли значну увагу підготовці проповідей, додатково використовуючи для цього папські послання та енцикліки папи Івана Павла II, розширюючи і популяризуючи релігійні морально-етичні положення католицизму, закликаючи до духовного самовдосконалення, поглиблення внутрішньої віри кожного. Часто богослужіння відвідували і віряни з Польщі, які приїздили в ці області як туристи чи у приватних справах, наприклад, до своїх родичів, які не виїхали в ПНР у 1945–1946 рр., чи у свої родинні села і міста. У зв'язку з цим проходив обмін інформацією про життя, зокрема релігійне, у Польщі і в Україні, ознайомлення українських одновірців з діяльністю Апостольської Столиці, візитами папи Івана Павла II у Польщу, що сприяло активізації РКЦ в західноукраїнських областях⁴⁵.

До речі, висвітленню візитів папи Івана Павла II у Польщу, а на середину 1987 р. їх уже відбулося три: 2–10 червня 1979 р., 16–22 червня 1983 р., 8–14 червня 1987 р., сприяли радіо і телебачення ПНР, передачі яких добре було чути і бачити в західноукраїнських областях, особливо – у прикордонних із Польщею. У деяких костелах ксьондзи і парафіяльний актив навіть виготовляли інформаційні стенди, які також висвітлювали перебування папи Івана Павла II в Польщі. Все це підсилювало активність римо-католицьких громад у галицьких областях. Щоб нейтралізувати ці процеси та виконати постанову ЦК Компартії України «Про заходи протидії закордонній буржуазно-клерикальній пропаганді», обкоми КП України, зокрема й Львівський, склали робочий план для реалізації. Так, в міськкоми і райкоми області надіслали відповідну так звану «орієнтовку» «Про нові явища у “східній політиці” Ватикану і заходи щодо їх реалізації» для використання у практичній роботі, а також у прикордонні райони Львівщини скерували групи ідеологічного активу, до складу яких увійшли відповідальні працівники обкому КПУ, вчені, лектори товариства «Знання». Крім того, партійні й адміністративні органи посилили контрпропагандистські заходи, внаслідок чого було припинено декілька спроб колективного прослуховування таких радіопередач, перехоплено посилки для католиків області із текстами, які із захватом розповідали про третій візит Івана Павла II до Польщі та закликали до розповсюдження католицизму⁴⁶. Але вищезгаданим рішенням Президії ВР СРСР від 14 березня 1987 р. репресії проти духовенства і вірян РКЦ було припинено, та, як свідчать наведені приклади з архівних джерел, репресії агітаційно-пропагандистські і пов'язані із ними практичні

⁴³ Dzwonkowski R., SAC. Religia i Kościół katolicki w ZSRS... S. 367–369.

⁴⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. п. 3. Оп. 62. Спр. 126. Арк. 5, 8–17.

⁴⁵ Там само. Арк. 5–7.

⁴⁶ Там само. Арк. 2–3.

дії органів державної влади не припинилися. Утім, відповідні органи державної влади почали здійснювати реєстрацію римо-католицьких громад. А вже наступного року стала згасати масова атеїстична боротьба з релігією. Наприклад, напередодні Різдвяних свят завідувач ідеологічного відділу Львівського обкому КПУ В. Григоренко 16 грудня 1988 р. розіслав міськкомам, райкомам партії, ідеологічному активу, засобам масової інформації відповідну записку, у якій рекомендував їм додаткове роз'яснення до законодавства про культ, бо через демократизацію радянського суспільства змінювалися підходи у ставленні держави до релігії. Зокрема, щоб зазначені установи, забезпечуючи необхідний громадський порядок під час Різдвяних свят, «звернули увагу оперативних груп міськкомів, райкомів партії на недопущення необґрунтованого адміністрування, яке може образити релігійні почуття віруючих, викликати конфліктні ситуації, небажані судження, не практикувати чергування активу біля церковних [костельних – Я. С.] споруд. Перенести на пізніші терміни великі атеїстичні заходи»⁴⁷. Отож, з одного боку, накреслилися процеси лояльності і толерантності до релігії, а з іншого – процеси атеїзації ще зовсім не стерлися. Але в реальності 1989 рік поставив крапку у боротьбі радянського режиму з релігією та різними методами атеїзації і репресій проти духовенства й вірян. Свобода слова, свобода віросповідання насправді входила в суспільну сферу.

Так, вже на першій сесії демократичного скликання Львівської обласної ради 28 квітня 1990 р. було прийнято рішення «Про святкування національних та основних релігійних свят на території Львівської області», за яким в області було встановлено такі святкові дні: 7, 8, 9 січня – Різдво Христове; 22 січня – День незалежності і соборності України; Великдень – крім неділі, понеділок і вівторок; 1 листопада – День державності на західноукраїнських землях. Водночас цим рішенням всі радянські свята (1, 2 травня, 9 травня, 7, 8 листопада) були скасовані й оголошені робочими днями⁴⁸.

Національне відродження в Україні у 1988–1991 рр., процеси перебудови та гласності, згасання диктатури комуністичного режиму та атеїзації радянського суспільства дали поштовх до свободи віровизнання і релігійної толеранції. Отож у 1989–1990 рр. почалася реєстрація громад різних релігій та конфесій, серед них і римо-католиків польської національності чи зі змішаних польсько-українських родин, особливо у регіонах їхнього чисельного проживання: у Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській, Закарпатській областях та в галицьких – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській. Якщо у 1988 р. РКЦ в Україні налічувала 102 зареєстровані парафії, то на початку 1989 р. їх вже було 114, а на 1 жовтня 1990 р. – 274. Через три місяці, на перше січня 1991 р., кількість зареєстрованих громад РКЦ в Україні вже становила 313. І зрештою, враховуючи хронологічні межі нашого дослідження та спираючись на дані Державного комітету України в справах релігій, на 1 січня 1992 р. кількість зареєстрованих римо-католицьких громад в Україні становила 452⁴⁹. Найбільше їх було в таких областях: Хмельницькій – 74, Вінницькій – 63,

⁴⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. п. 3. Оп. 62. Спр. 327. Арк. 102.

⁴⁸ Там само. Спр. 768. Арк. 156.

⁴⁹ Стоцький Я. Релігійна ситуація в Україні і проблеми і тенденції розвитку (1988–1998 рр.). Тернопіль, 1999. С. 50, 53, 56, 61.

Закарпатській – 60, Житомирській – 46. У галицьких областях, які є об'єктом нашого дослідження, на цю дату кількість зареєстрованих громад РКЦ була такою: у Львівській обл. – 92, Тернопільській – 60, Івано-Франківській – 13⁵⁰. Отож сумарно їх налічувалося 165, що становило понад одну третину від загальної кількості в Україні. Із цієї порівняльної статистики випливає, що за три останні роки кількість громад РКЦ збільшилася на 350, а щодо галицького регіону, то можна помітити відродження римо-католицизму в Івано-Франківській обл. через 30 років – після зняття у 1960 р. з реєстрації останньої громади РКЦ у м. Станіславі. Компаративістика наведеної вище статистики свідчить про активну динаміку римо-католиків щодо реєстрації і легальної діяльності своїх громад і костелів як в Україні, так і в галицьких областях. Але зазначимо: якщо із реєстрацією релігійних громад не виникало труднощів, то з поверненням храмів у користування парафій існували непоодинокі проблеми. Для 1990–1991 рр. характерні міжконфесійні конфлікти, а також конфлікти між державою і конфесіями, власне, за храми і храмове майно. Законодавство про релігійні культи цю проблему не передбачило, так само й новий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. На ті роки зареєстрованим громадам РКЦ державна влада (райвиконкоми, облвиконкоми, апарат уповноваженого Ради у справах релігій) ще не повернула в користування щонайменше одну третину костелів від кількості парафій. Це утруднювало гармонійну діяльність парафій, як і неповна стабільна забезпеченість громад духовенством РКЦ. Таку проблему Католицької Церкви в Україні взялася вирішувати РКЦ з Польщі. Тому від 1990 р. спостерігається приїзд в Україну духовенства з ПНР, яке намагалося забезпечити ці парафії сталою духовною опікою.

Важливим імпульсом структурного ренесансу РКЦ в Україні стала подія 16 січня 1991 р., коли папа Іван Павло II призначив Львівським митрополитом архієпископа Мар'яна Яворського та його єпископів-помічників о. Рафаїла Керницького і о. Маркіяна Трофим'яка; єпископом Житомирської єпархії став о. Ян Пурвінський, а Кам'янецької дієцезії – о. Ян Ольшанський. 12 березня 1991 р. у Львівській митрополичій катедрі Успіння Пресвятої Діви Марії відбулися архієрейські свячення цих номінантів. Почалося організаційно-структурне відновлення Католицької Церкви в Україні. Так, у юрисдикцію Львівської архідієцезії увійшли римо-католицькі громади Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької областей. З проголошенням незалежності України почали налагоджуватися й міждержавні відносини між Ватиканом і Україною. 8 лютого 1992 р. між двома державами було встановлено дипломатичні відносини. Тож майже 220 тис. поляків в Україні (за переписом 1989 р.) відроджували тут не тільки римо-католицизм, а саме завдяки Костелу утворювали національно-культурні товариства, польські школи, зміцнювали зв'язки з Польщею. Так, настали роки гармонійної синтезації національно-культурного, освітнього і духовно-релігійного ренесансу полонії в Україні, стрижнем якого став Римо-Католицький Костел, пройшовши тернистий шлях репресій комуністичного режиму, але не зламався, вистояв і, по суті, переміг.

Висновки. Органи державної влади 1965–1988 рр. використовували всілякі причини, а відповідно й різні репресивні методи для того, щоб ліквідувати

⁵⁰ Стоцький Я. Релігійна ситуація в Україні.... С. 61.

діяльність Римо-Католицької Церкви як у СРСР і УРСР, так і, зокрема, в галицьких областях України. Якщо на початку 1965 р. у Львівській обл. діяло 13 зареєстрованих громад РКЦ, а в Тернопільській – 6 та стільки ж костелів, тобто разом було 19 зареєстрованих громад і 19 костелів, також служило 9 священників, то, використовуючи репресивний тиск на РКЦ у цих областях упродовж наступних років, місцеві облвиконкоми й уповноважені Ради у справах релігій при РМ СРСР зняли з реєстрації 7 громад РКЦ: 4 – у Львівській обл., 3 – у Тернопільській, та закрили стільки ж костелів на 1988 р. Зазначимо, що з 1960 р. в теперішній Івано-Франківській обл. державна влада заборонила діяльність РКЦ. Але в останні роки горбачовської перебудови і гласності в радянському суспільстві почалися процеси згасання політики атеїзації, відновлення і нормалізація відносин між СРСР та Ватиканом. Це загалом привело до толерантного ставлення комуністичної влади до релігій, до свободи віросповідання, тому почалися процеси релігійного відродження, реєстрації релігійних громад різних церков і деномінацій, їхня організаційно-структурна перебудова. Якщо в 1988 р. у Львівській обл. налічувалося 9 зареєстрованих громад РКЦ, а в Тернопільській – 3, то наприкінці 1991 р. їх уже було, відповідно, 92 і 60, окрім того, відродилася діяльність РКЦ в Івано-Франківській обл., де від 1960 р. не діяла жодна громада РКЦ, але наприкінці того ж 1991 р. їх тут було 13, що сумарно становило понад одну третину від загальної кількості громад РКЦ в Україні. Так, зміни у державних процесах в СРСР і в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1991 р. сприяли відродженню релігійного життя, зокрема й ренесансу Римо-Католицької Церкви.

REFERENCES

- Dzwonkowski, R., SAC. (2010). *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL [in Polish].
- Petrovych, M. (Ed.). (2014). *Dokumenty Druhoho Vatykanskoho Soboru (1962–1965): Konstytutsii, dekreti, deklaratsii. Komentari* (R. Paranko, Trans.). Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- Servetnyk, T. (2005, Veresen-Zhovten). *Kostel u Shumsku zruinuvaly, ale viru ne znyshchyly. Volannia z Volyni*, 5 (66), 6–9 [in Ukrainian].
- Stotskyi, Ya. (1999). *Relihiina situatsiia v Ukraini: problemy i tendentsii rozvytku (1988–1998 rr.)*. Ternopil: Aston [in Ukrainian].
- Stotskyi, Ya. (2003). *Ukrayinska Hreko-Katolytska Tserkva i relihiine stanovyshche Ternopilshchyny (1946–1989 rr.)*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
- Stotskyi, Ya. (2008). *Derzhava i relihii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky 1944–1964 rokiv*. Kyiv: FADA, LTD [in Ukrainian].

Yaroslav STOTSKYI*Doctor of Historical Sciences**Professor at the Department of Psychology at**Ternopil Ivan Puliui National Technical University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0429-8740>**e-mail: jarstotskyj@ukr.net***ATTITUDE OF STATE AUTHORITIES TO THE ROMAN CATHOLIC CHURCH (RCC) IN THE HALYCHYNA REGIONS OF UKRAINE DURING 1965–1991**

The article deals with various methods of the fight of the Soviet authorities against the Roman Catholic Church in Halychyna regions, namely – Lviv and Ternopil, from 1965 to 1988. It included, for instance, the arrest and imprisonment of some priests, the removal of priests for several months from conducting services for violating the current legislation on cults, deregistration of religious communities under various excuses, and closing existing churches: deregistration, and even their destruction.

Also, based on archival sources, the article comparatively highlights the number of the RCC clergy in these areas, their transformations, worship (the number of sacred sacraments and rites), the number of active and passive believers in Roman Catholic parishes, their geography, ways of the struggle of the laity of the RCC with various state authorities for the restoration of deregistered parishes and churches, despite the mass atheistic propaganda of society by the communist authorities.

It has been analyzed how the gradual process of revival of Roman Catholicism in Ukraine and, in particular, in Lviv, Ternopil and Ivano-Frankivsk regions with legal registration of communities and churches of the RCC began in the late 1980s in the Gorbachev era, which testified, on the one hand, to the collapse atheistic and partly repressive struggle of the communist government with community, religion, and on the other – the real penetration of religion freedom into public life.

Keywords: Roman Catholic Church, priests, communities, parishes, churches, state power, commissioner, methods, region.

УДК 94:[331.556.4:314.15](=161.2:100)"19/20"

DOI: 10.33402/ur.2022-15-126-149

Роксолана МАКСИМ'ЯК

магістр історії, спеціаліст відділу інформації

Львівського національного університету

імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6153-5533>

e-mail: maksymyak94@gmail.com

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІМЕЙ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Розглянуто повсякденне життя сімей трудових мігрантів у незалежній Україні в контексті його змін через вихід особи з зони звичного (дис)комfortу, життя сімей на дві країни, сприймання нових соціокультурних впливів. Досліджено такі основні моменти, як причини міграції, прийняття рішення про виїзд на роботу за кордон, ставлення до цього факту інших членів родини, пристосування до життя нарізно і формування нових побутових реалій мігранта і його сім'ї, що залишилася в Україні, підтримка контактів, сприймання і співпереживання, досвід «життя самотійно» і «життя без близької людини».

Сформовано цілісний образ повсякденного життя сімей українських трудових мігрантів, виявлено проблеми, які перед ними постають, і шляхи їхнього подолання, простежено вплив нового соціокультурного середовища на збереження чи зміну ментальності й ідентичності людини, особливості формування сімейних взаємин в умовах життя на віддалі та сучасні засоби комунікації. У дослідженні для всебічного розгляду мікропроблеми міграційних соціальних явищ використано такий комплекс методів: репрезентативні опитування мігрантів, аналіз баз даних зі статистичною інформацією, анкетування.

Стверджено, що життєва історія кожного трудового мігранта і його сім'ї є унікальною і своєрідною, адже хтось залишається поза межами Батьківщини і намагається створити там частинку «рідної України», а хтось і за десять років проживання на чужині повертається додому, де вже все одно не може відчувати себе «своїм», конструюючи сімейний добробут і майстерно приховуючи пережиті драми від зайвих очей.

Ключові слова: трудовий мігрант, трудова міграція, збереження/зміни ментальності та ідентичності в міграції, четверта хвиля трудової міграції, інтеграція в місцеве суспільство, проблема відчуження.

Міграція має давню історію, адже пошуки кращого життя можуть кликати людей в мандри. До світових міграційних процесів залучений кожний куточок світу. Україна не виняток, адже переживає четверту хвилю трудової

міграції – «заробітчанську». Її передумовами стала, з одного боку, соціально-економічна ситуація в Україні, а з іншого – відкриття кордонів, завдяки якому виїзд на заробітки перетворився на буденне явище. Сьогоднішня міграція є новим соціальним процесом, що відрізняється від практики попередніх століть. Принципових відмінностей чимало: від причин і способу організації виїзду до змін у самоідентифікації українців за кордоном. Четверта хвиля міграції є найчисельнішою та, на відміну від попередніх, охоплює всі регіони України. Питання трудової міграції для України є проблемою державного рівня. Теми українських заробітчан та умови їхнього перебування за кордоном привертають увагу всього суспільства, їх активно обговорюють у публічному просторі.

Тривале перебування за межами батьківщини, часткова чи повна інтеграція в суспільство-реципієнта позначаються на світогляді заробітчан. Трудовому мігрантові, який опиняється в новій культурі, доводиться відмовитися від звичного способу життя, вивчити іноземну мову, прийняти чужі звичаї. Досліджуючи можливості репрезентації українських традицій в іншому культурному середовищі, можна простежити шляхи і ступінь збереження української ідентичності заробітчан. Неоднозначним наслідком зовнішньої міграції стала поява нового соціального феномену – дистантних сімей. Їхні історії, звання до життя нарізно, підтримка на відстані та колізії у взаєминах, явище «соціального сирітства» можна й потрібно вивчати також засобами історичної науки.

На сьогодні ще немає комплексних досліджень про повсякденне життя заробітчан за кордоном, їхню адаптацію і процес інтеграції в «інше» суспільство. Частково ці питання вивчали С. Одинець¹, І. Макаров² та П. Гаврилишин³. Дослідження доповнюють архівні матеріали, статистичні дані, матеріали періодичних видань, інтернет-порталів, соціальних мереж, візуальні джерела. Важливими є матеріали усної історії, записані за спеціально розробленою програмою соціологічного розширеного інтерв'ю, що передбачало довільну розповідь респондента та відповіді на низку уточнювальних питань. Оповідач, зазвичай аналізуючи, переказує свій досвід. Так, у розмові виникають проблеми, які ще не піднімалися ні в публіцистиці, ні в науковій літературі. У роботі використано відеоматеріали, зокрема фільм «Жінка-банкомат» на замовлення телеканалу «1+1», проєкт «Наші» на замовлення «Інтера»⁴.

Чисельність, соціальний та гендерний аспект. Географія розселення. Офіційна статистика не дає змоги докладно відобразити масштаби трудової міграції та визначити кількість заробітчан. Далеко не всіх, хто від'їжджає (перетинає кордон, наприклад, за туристичними візами), фіксують вітчизняні органи статистики. За

¹ Одинець С. Українські мігрантки в Італії: соціально-демографічний портрет й основні фактори міграційного процесу у перспективі останнього десятиліття. *Народознавчі зошити*. 2013. № 4. С. 600–607.

² Макаров І. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження. Львів, 2009. 248 с.

³ Гаврилишин П. М. Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011). Брустурів: Дискурс. 300 с.

⁴ Жінка-банкомат. ІІІ «1+1» на замовлення ТОВ «Телерадіокомпанія «Студія «1+1». 2013. Відеоматеріали. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CvfCwsRjPJ8>

підрахунками українських експертів, за межами країни в 2000-х роках одночасно працювало від 2 до 7 млн українських громадян. А за даними Українського соціального форуму, кількість українських робітників за кордоном становить 4,5 млн, за даними Міністерства праці та соціальної політики України – 2 млн, колишня уповноважена Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачова вважає, що на заробітки за кордон виїхало до 7 млн громадян⁵. Найближчими до реальності можна вважати дані А. Гайдуцького – 4,93 млн осіб у 2007 р., з яких 2 млн перебувало в Росії, 1 млн – у Польщі, 500 тис. – в Італії, 350 тис. – у Греції, 200 тис. – в Португалії, 130 тис. – в Іспанії тощо.⁶ За даними МЗС на 2016 р., легально за кордоном перебувало 5 202 971, а нелегально – 1 581 947 громадян України⁷. Чимало мігрантів працюють за кордоном без належних дозволів. За даними Держкомстату 2008 р., 35,1 % заробітчани мали дозвіл на проживання та роботу, 39,3 % – тимчасову реєстрацію, жодного офіційного статусу не мали 25,6 % мігрантів⁸.

Дві третини трудових мігрантів становлять чоловіки. Частка трудових мігрантів серед українських чоловіків у віці 15–70 р. – 4,8 %, тоді як жінок – 2,2 %. Це пояснюють неprestижними секторами зайнятості та гнучкістю жіночої праці. Втім, є відмінності між країнами призначення за гендерним складом мігрантів. 57 % трудових мігрантів належать до вікової категорії 30–49 р., середній вік – 37 р. Чоловіки і жінки активніше долучаються до міграційних процесів після досягнення 25 і 30 р. відповідно⁹. За частотою трудових поїздок, способами їхнього здійснення, тривалістю перебування за кордоном є значні гендерні відмінності. Жінки їздять за межі України рідше, ніж чоловіки, і перебувають там зазвичай довше¹⁰. Гендерні відмінності трудової міграції простежуються й у сімейних відносинах. За даними К. Левченко, різняться і сімейний стан чоловіків та жінок¹¹. У шлюбі перебувало більшість мігранток (51,3 %), проте відсоток тих, хто ніколи не перебував у шлюбі, вищий серед чоловіків (29,7 %).

Більшість трудових мігрантів є мешканцями міст. Показник мігрантів із сіл коливається в межах 10 %, найбільшим він є в західних областях – 12,9 % від

⁵ Кулик В. Внутрішні та зовнішні виміри регулювання міграційних процесів *Гідна праця та трудова міграція в Україні*: матеріали Міжнародного експертного круглого столу. Київ: Друкарня ТОВ «ПЦ «Скайтек», 2009. С. 26.

⁶ Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність. *Дзеркало тижня*. 2007. 21 квітня. С. 8.

⁷ Міграційний профіль України 2013. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/mig_prifil/mig_prifil_2016.pdf

⁸ Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

⁹ Рибаків Т. О. Стан та перспективи трудової міграції між Україною та Європейським Союзом в умовах Євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. Ужгород, 2016. Вип. 7 (3). С. 46.

¹⁰ Герасименко Г. Позняк О. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2006. № 1. С. 51.

¹¹ Мидловець У. С. Жінки та міграція / ред. К. Левченко. Харків: Права людини. 2010. С. 19.

загальної кількості економічно активного населення¹². Рівень освіти трудових мігрантів на початку 1990-х років був високим, тому що першими виїхали особи, які мали вищу освіту. Натомість на зламі тисячоліть, коли трудова міграція охопила ширші верстви населення, відбулося зниження освітнього рівня мігрантів. За даними Держкомстату на 2008 р., повну вищу освіту мали 18,8 % трудових мігрантів¹³. Більшість трудових мігрантів (59 %) мали повну загальну середню освіту, ще 9,8 % – базову загальну середню або початкову загальну освіту¹⁴.

На міграційну поведінку населення вплинули події Євромайдану та російсько-української війни. Міграційні переміщення закономірно посилювалися. За офіційними даними, з 2014 р. тенденції на виїзд з країни постійно зростали. У 2014 р. 85,5 % українців вважали, що знайти пристойну роботу, яка відповідала б їхньому рівню кваліфікації і забезпечувала достатній заробіток, у місці їхнього проживання вкрай складно (у 2008 р. так вважали 74 % респондентів)¹⁵; 60 % опитаних стверджували, що важко знайти не лише пристойну, а й будь-яку роботу (у 2008 р. таких було 38 %).

Географія розселення трудових мігрантів змінилася. Першими виїжджали на заробітки мешканці прикордоння. У 1990-х роках українці часто їхали на сезонні роботи до Польщі, Росії, Чехії. Для заробітків почали відкриватися такі країни, як Італія, Португалія, Греція. Із Західної України частіше виїжджають у країни ЄС (Польща, Італія, Іспанія), зі Східної – в Росію. Освоївшись, першопрохідці запрошували друзів і знайомих. На початку 2000-х років в Італію виїхало **понад 100 тис. українських мігрантів**. Те ж відбулося в Португалії, Іспанії та Греції, щоправда, у менших кількостях¹⁶.

Причини й мотиви трудової міграції. Заробітчани трактують трудову міграцію як дієвий спосіб реалізації власних соціальних інтересів. Рушієм закордонного турне стає бажання допомагати рідним в Україні, комфортно жити, натомість цікавість пізнати щось нове (місцеві традиції, мову) перебуває на останньому місці¹⁷. Для окремих осіб трудова міграція є заздалегідь спланованим кроком, а для інших настає через певні обставини. Заглиблення в проблеми, які можуть виникнути за відсутності людини поряд з рідними, не є на початках важливим.

¹² Касьянова М., Ширма О. Особливості трудової міграції населення України (1991–2011). *Схід*. 2013. Травень–червень. № 3. С. 106.

¹³ Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи регулювання. Київ: НІСД, 2011. С. 7.

¹⁴ Зовнішня трудова міграція / за ред. В. Г. Чебанова. Київ, 2009. С. 31.

¹⁵ Малиновська О. Трудова міграція населення України: чого чекати в найближчому майбутньому? *Міграція. Всеукраїнська інформаційно-аналітична щомісячна газета*. 2015. 29 квітня URL: <http://migraciya.com.ua/news/migrant-workers/ua-labour-migration-ukraine-what-to-expect-in-the-near-future-part-1/>

¹⁶ Федина М. Світлана Одиноць: «Нині ми стоїмо на порозі нової хвилі міграції. І це добре». URL: http://tvoemisto.tv/news/svitlana_odynets_nyni_my_stoimo_na_porozi_novoi_migratsii_i_tse_dobre_79606.html

¹⁷ Кулик В. Внутрішні та зовнішні виміри регулювання міграційних процесів. *Гідна праця та трудова міграція в Україні*: матеріали Міжнародного експертного круглого столу. Київ: Друкарня ТОВ «ПЦ «Скайтек», 2009. С. 25–34.

Поштовхом до міграції на початку 1990-х років стала економічна нестабільність після розпаду СРСР, масові скорочення працездатних осіб і закриття заводів¹⁸, зокрема у 1997 р. «Львівголубуду» й «Львівтеплокомуненерго»¹⁹. У системі побутового обслуговування фінансові результати погіршувались, підприємства ставали неприбутковими (понад 73 %) ²⁰. Безробіття в містах означало позбавлення мінімальних засобів існування. Складне економічне становище підтверджується численними страйками і величезною заборгованістю з виплат зарплати, пенсії, стипендій, соціальної допомоги, зростанням цін. До прикладу, шахтарі Червонограда в 1997 р. страйкували з вимогою ліквідації заборгованості в 600 тис. грн²¹. У статусі безробітних лише у Львівській обл. перебувало 46,9 тис. осіб²². Більшість трудових мігрантів почала їздити за кордон саме через скрутне фінансове становище сім'ї²³. Чимало з них не бачили перспектив покращення життя на Батьківщині: «наш уряд дозволив, щоб мільйони українців були змушені їхати за кордон, щоб вижити»²⁴. Частина заробітчан розчарувалась у системі й не бачила можливостей кар'єрного росту: «за місцем моєї роботи не бачила перспективи. Несправедливість і фальш у громадсько-суспільних стосунках. Економічні проблеми»²⁵.

Нерідко на рішення переїхати впливають сімейні обставини і можливість потрапити під опіку до родичів, які вже облаштувались і можуть допомогти²⁶. Тому одним з мотивів трудової міграції, особливо останнім часом, стає імміграційний досвід української спільноти. У такій ситуації прийняття рішення дається легше через самозаспокоєння: «пожаліюсь – допоможуть, ми ж одна кров». Рішення про виїзд могло бути прийнятим від якогось поштовху: «В один день я проснулася рано і вирішила, що я мушу їхати. Куду їхати? Випадково стрічаю кума жінку. Вона каже, що всі їдуть в Італію. Каже, хочеш, я тобі допоможу з документами.

¹⁸ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. Р-221. Оп. 4. Спр. 537. Арк. 203, 205. (Загальний відділ. Сектор протоколу. Розпорядження голови облдержадміністрації та додатки до них № 1–22).

¹⁹ Там само. Спр. 162. Арк. 96. (Кошторис і штатний розпис облвиконкому за 1997 р.).

²⁰ Там само. Ф. Р-221. Оп. 3. Спр. 1317. Арк. 51–53. (Кошторис і штатний розпис облвиконкому за 1992 р. № 1–28).

²¹ Там само. Спр. 452. Арк. 43. (Львівська обласна державна адміністрація. Організаційне відділення. Документи про роботу відділу (плани, інформація, довідки та ін.)).

²² Там само. Спр. 452. Арк. 90. (Львівська обласна державна адміністрація. Організаційне відділення. Документи про роботу відділу (плани, інформація, довідки та ін.)).

²³ Там само. Спр. 537. Арк. 67–69, 110, 122, 203. (Загальний відділ. Сектор протоколу. Розпорядження голови облдержадміністрації та додатки до них № 1–22).

²⁴ Матеріали анкетування 40 трудових мігрантів, проведеного в 2015 р. на тему: «Життя поза межами Батьківщини». *Особистий архів автора*.

²⁵ Там само.

²⁶ Інтерв'ю з Марією Пригода, 1994 р. н., записане в м. Львові через Skype 24 березня 2016 р. *Особистий архів автора*; Інтерв'ю з пані Оленою, [особисті дані зашифровано за бажанням респондента], записане в м. Львові через Skype 16 жовтня 2016 р. *Особистий архів автора*; Інтерв'ю з пані Наталею, [особисті дані зашифровано за бажанням респондента], записане в м. Львові через Skype 13 жовтня 2016 р. *Особистий архів автора*.

І за тиждень часу я зробила візу, я зробила все, але до останнього дня нікому не казала, що поїду. Того, що перше боялася втратити роботу, бо не знала, як воно буде. А по-друге... ну, мабуть, боязню, тому що так далеко ніхто ніколи не їхав»²⁷.

Настрої молоді щодо трудової міграції є різними, але багато хто розглядає таку ймовірність: «я молодий і прагну отримати нові враження і знайомства»²⁸. За даними опитування компанії HeadHunter, основними причинами виїзду молодь вважає відсутність хорошого майбутнього для себе і своєї сім'ї в Україні (71 %), низький рівень оплати праці (44 %), відсутність умов для професійної реалізації (41 %), нестабільну політичну ситуацію (34 %) ²⁹. Зростає й кількість охочих навчатися в Європі. На думку директора Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою І. Ключковської, освіта в Європі є лише приводом для того, щоб залишити Україну³⁰.

Основними причинами трудової міграції українців є економічні негаразди, бажання реалізуватись чи віднайти себе в іншому середовищі або ж родинні обставини. З 2000-х років трудова міграція стає «суспільною модою», пов'язаною не стільки зі скрутним матеріальним становищем, скільки з бажанням наслідувати стереотип кращого життя.

Права та соціальні гарантії. Працевлаштування і взаємини з працевлаштувачем. На початку четвертої хвилі трудової міграції ніхто в Україні не мав досвіду управління міграційними процесами. Не існувало й законодавства для захисту українських громадян за кордоном. На початку 2000-х років ці проблеми почали обговорювати і шукати шляхи їхнього вирішення. На сьогодні підписано низку двосторонніх угод про врегулювання трудової міграції. Згідно з ними заробітчани користуються трудовими правами нарівні з громадянами країни перебування, їм гарантують медичне обслуговування і соціальні виплати в разі виробничих травм чи смерті³¹.

Питання трудової діяльності іноземців, соціального захисту працівників-мігрантів, умов їхньої праці в країнах Євросоюзу регламентується спеціальними законодавчими актами в Італії, Іспанії, Німеччині, Польщі³². З 2005 р. при посольствах України почали відкривати Центри захисту прав українців за кордоном, що мали вирішити питання захисту громадян (організацію роботи, працевлаштування за кордоном і проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи із заробітчанами)³³.

²⁷ Проект НАШИ (Часть 1). *Теленограма каналу «Інтер»*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=io3VoJcZaTA>

²⁸ Матеріали анкетування 40 трудових мігрантів...

²⁹ Гіркі історії тернопільських заробітчан. URL: <http://www.0352.ua/news/220295>

³⁰ Українці на навчання за кордон: залюбки і часто назавжди. URL: <http://www.dw.com/uk/українці-на-навчання-за-кордон-залюбки-і-часто-назавжди/a-17438958>

³¹ На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження / І. Макаров, Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селешук та ін.; за ред. І. Макарова. Львів. 2009. С. 77.

³² Філіпова Н. В. Соціальний захист трудових мігрантів у країнах ЄС та в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. праць. Харків: Вид-во. ХарPI НАДУ «Магістр». 2013. № 1 (43). С. 379.

³³ Стан сучасної української трудової міграції. Івано-Франківськ, 2007. С. 16.

За проектом Закону України «Про зовнішню трудову міграцію» у III розділі (ст. 8) обґрунтовано права й соціальні гарантії трудових мігрантів³⁴. На сьогодні Україна уклала міжнародні договори з питань пенсійного забезпечення з 21 країною. Угоди діляться на дві групи: ті, в яких застосовано територіальний принцип соціального забезпечення (з 14 країнами), та угоди за принципом пропорційності (з 7 країнами)³⁵.

За кордоном перебуває багато нелегальних заробітчан. Нерідко вони потрапляють у скрутне становище, що може закінчуватися проблемами і для роботодавця, і для «нелегала». Через неправильну поведінку в громадському місці/на роботі та скаргу від громадян країни можна потрапити під депортацію терміном від п'яти років³⁶: «авантюристи, які погоджуються на умови, подібні до ярма, бо живеш, як на пороховій вежі»³⁷.

Найпоширенішим є пошук роботи за кордоном за допомогою друзів, родичів чи знайомих. Інколи заробітчани звертаються до агенцій чи безпосередньо до роботодавця, останнім часом – через інтернет. Типовий виїзд за кордон на початку 2000-х років виглядав так: прийнявши рішення про міграцію, особа зверталася до посередників, контакти яких отримувала від знайомих або родичів, що вже виїхали. За певну плату посередники готували пакет документів для виїзду, а також гарантували перше місце праці за кордоном. Про дату від'їзду майбутні мігранти дізнавалися за кілька днів. У 2000-х роках багато мігрантів не були підготовлені до міграції ні юридично, ні психологічно, ні лінгвістично. Виїжджали часто по туристичній візі: «У мене була тіпа екскурсія на Австрію. Нам роздавали такі анкети і ми... пише сім днів ви в екскурсії..., куди ви будете ходити. Якщо вас зупинять по дорозі, щоб ви це запам'ятали. І кожній людині це дали нам. І зупинився автобус і все, що ми мали, викидали в ліс. Ми так як туристами їхали»³⁸.

Жінки без досвіду роботи, без документів і знання мови були змушені одночасно виконувати багато функцій у домашньому секторі, та ще й за невелику плату. Як стверджує пані Тетяна, в день вона працювала нянею в італійській родині, а вночі доглядала старого й немічного італійця (сеньйора). Така робота називається «фіса» (від італійського «fisso» – постійно), тобто на день і ніч. Психологічно і фізично вона дуже виснажлива. Українські жінки порівнюють її з панщиною: «Тут треба зранку до вечора. Я в сеньйора роблю, я ще ні разу не взяла відпустку. Я з температурою йшла. Я брала таблетки в сумочку і пішла. Ніхто не дивиться, чи ти хвора чи ні. Ти маєш працювати і все. А якщо ти будеш не приходити на роботу, то тебе ніхто не буде тримати. Бо є заміна одна, друга, третя, і ти лише маєш

³⁴ Детальніше «Про соціальні послуги» див.: Проект Закону України «Про зовнішню трудову міграцію». *Кабінет Міністрів України*. 2014. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=162116&cat_id=34946

³⁵ Інформаційна довідка щодо врегулювання пенсійних прав осіб, які працюють за межами України. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <http://www.mfa.gov.ua>

³⁶ Інтерв'ю з Лідією Козяр, 1963 р. н., записане в м. Львові через Skype 23 березня 2017 р. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського університету імені Івана Франка*.

³⁷ Матеріали анкетування 40 трудових мігрантів...

³⁸ Жінка-банкомат...

казати: “так сеньйора”»³⁹. Чоловіки зайняті здебільшого на будівництві. Така робота переважає серед тих, хто працює в Португалії, Чеській Республіці, Російській Федерації та Угорщині. Трудові мігранти в Білорусії, крім роботи на будівництві, зайняті в сільському господарстві; у Польщі – в торгівлі; в Угорщині – в готелях та ресторанах; в Італії та Іспанії – в домашньому господарстві⁴⁰.

Неврегульованість правового статусу заробітчан призводить до того, що умови праці українських мігрантів не завжди відповідають належним нормам. Через нелегальне перебування у країні-реципієнті більшість заробітчан не мають щотижневих вихідних. Заробітчани, які зайняті в торгівлі, сфері транспорту і зв'язку, переважно працюють без вихідних. Це ж стосується жінок, які доглядають хворих чи літніх осіб. Переважно робочий день українського мігранта тривав з 9 год ранку до 9 год вечора або навпаки⁴¹. У сфері будівництва робочий день ненормований і переважно триває 12–13 год на добу, інколи й більше, щоправда з перервою на обід. Молодь, яка працює за кваліфікаційним спрямуванням (педагоги, торговці, зайняті в готельно-му бізнесі), має робочий день, строго регламентований роботодавцем⁴². Взаємини роботодавця з трудовими мігрантами формуються за трьома лініями: гендер, легальний/нелегальний статус і характер роботи. Такі відносини Я. Тарковський описує, як стосунки «патрона – клієнта», оскільки вони існують між соціально нерівними фізичними особами⁴³. Жінки, що працюють у сфері доглядання, переважно проживають з людиною, яку доглядають. Тоді взаємини між мігрантом і сім'єю розмиті. Мігрантки стають частиною сімейного життя працедавців: «Мені подобалось те, що моя господиня переживала за мою сім'ю в Україні: помагала речами, продуктами, цікавилась, як почуються мої батьки... Відчувала, що господарі бояться втратити мене, казали, що я їм підходжу для роботи, а тому старались догодити»⁴⁴. З іншого боку, можна спостерігати соціальну «невидимість» мігранток у домі господарів: «Моя господиня може при мені ходити в роздягнутому вигляді: в майці і трусах»⁴⁵. Роботодавець переважно постає для мігранта в образі «чужого», який може бути доброзичливим або агресивним, усімейнення робить мігрантку частиною родини працедавця, але вона часто відчуває, що її підкреслена значущість є відносною.

Способи інтеграції в місцеве суспільство. Важливим питанням є те, як іноетнічні мігранти ставляться до того культурного середовища, в яке вони потрапляють,

³⁹ Жінка-банкомат...

⁴⁰ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової мірації в Україні / Міжнародна організація праці та бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи... С. 47.

⁴¹ Інтерв'ю з пані Марією, [особисті дані зашифровано за бажанням респондента], 1958 р. н., записане у м. Львові 22 квітня 2015 р. *Особистий архів автора*.

⁴² Інтерв'ю з Іриною Жінчин, 1991 р. н., записане у м. Львові через Skype 30 березня 2015 р. *Особистий архів автора*.

⁴³ Tarkowski J. Patroni i Klienci (Patrons and clients). *Tarkowski J. Socjologia Swiata Polityki*. Warszawa: Instytut Studiow Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1994. Vol. 2.

⁴⁴ Інтерв'ю з пані Марією.

⁴⁵ Інтерв'ю з Зоєю Богун, 1988 р. н., записане у м. Львові через Skype 26 жовтня 2016 р. *Особистий архів автора*.

і як їх сприйматиме новий соціокультурний простір. Виникають проблеми етнокультурної безпеки, пов'язані з формуванням етнічної ідентичності особистості та суспільства, з яким вона себе ототожнює⁴⁶. Збереження етнічної ідентичності допомагає подолати наслідки «культурного шоку». На новому місці іммігрант пристосовується до природних і соціальних умов, мовного середовища, культурного оточення, звичаїв⁴⁷. На цей процес впливає низка чинників, серед яких політичні, економічні та інші умови в країнах-реципієнтах, особливості переїзду, особисті характеристики мігранта, його вік, освіта, кваліфікація, ступінь зацікавленості місцевими ЗМІ, задіяність у соціальних мережах⁴⁸. Адаптація мігранта є двостороннім процесом, що супроводжується важкими переживаннями і його самого, і людей поряд із ним. Змінюється не тільки особистість мігранта, а й його нове оточення, яке змушене адаптуватися до нової людини⁴⁹.

Про роль мови людина замислюється лише тоді, коли потрапляє в іншомовне середовище. Трудовому мігранту доводиться вчити мову іншої країни, не забуваючи рідної⁵⁰. Більшість заробітчан на час виїзду за кордон, а особливо на початку 1990-х років не володіла або дуже слабо знала мову країни-реципієнта. Це викликало труднощі як у повсякденні, так і в пошуку хорошої роботи, ускладнювало процес адаптації/інтеграції. Через мовні труднощі трапляються курйозні ситуації: «Тяжко було на перший період, не знаючи мови, не знаючи міста. Так як робота постійно була, що не виходити, було мало часу на вулицю. А постійно треба було бути в приміщенні, то шукала літературу для того, щоб вчити мову. Слухала телевизор, слухала, переписала, перепитувалась, словники. Та і мова далася більш-менш. Коли мови не знаєш, дуже важко спілкуватися. Не знаєш, не можеш сказати те, що ти думаєш і що потрібно»⁵¹.

Чи зможе мігрант з України прийняти інші цінності, іншу модель поведінки в соціумі та знайти своє місце серед «чужих»? У чому виявляється конфлікт внутрішнього «я» під впливом миттєвої і тривалої адаптації до перебування в іншій країні, легальність перебування в чужому місті. Перебування в чужій країні без

⁴⁶ Блинова О. С. Психологічні чинники визначення стратегій адаптації трудових мігрантів України в країні працевлаштування. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*: зб. наук. праць; за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд.: Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко. Київ: Міленіум, 2011. Вип. 11. С. 93–102.

⁴⁷ Інтерв'ю з пані Наталею, [особисті дані зашифровано за бажанням респондента], записане у м. Львові через Skype 16 квітня 2016 р. *Особистий архів автора*; Інтерв'ю з Зоєю Богун...

⁴⁸ Richmond A. H. *Immigration and Ethnic Conflict*. London: Macmillan, 1988. P. 49–52.

⁴⁹ Палагіна Н. С. Особенности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов в преодолении жизненного кризиса: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Таганрог, 2007. 175 с.

⁵⁰ Тарасюк І. В. Мовна адаптація як різновид соціокультурної адаптації мігрантів до іншомовного середовища. *Психолінгвістика*. 2011. Вип. 7. С. 65–72.

⁵¹ Інтерв'ю з Лідією Козяр, 1963 р. н., записане у м. Львові через Skype 23 березня 2017 р. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського університету імені Івана Франка*.

дозволу на проживання провокує відчуття страху і невизначеності. Мігрант-нелегал живе у стані напівневидимості, він дезорієнтований щодо процедури отримання дозволу на проживання, не знає про служби, до яких можна звернутися. Оповідачі говорять про страх перед невідомим і незнайомим середовищем, подолання психологічного стресу від розлуки з рідними та зміни якості життя⁵². Думки мігрантів часто заповнені переживаннями, як складеться ситуація за кордоном, чи знайдуть вони роботу, чи їх не обдурили, як житимуть діти без батьків⁵³.

Для багатьох українців життя за межами своєї країни завжди здавалося чимось кращим: «Звикнутись з новим середовищем чи адаптуватись залежало від того, чи була в мене робота чи ні. Коли в мене не було ні роботи, ні нічого, я просила допомоги у знайомих заробітчанин, і всі мені відмовляли. Тому що тут кожен сам за себе. І тоді я вже не звертала уваги ні на красу міста, ні на людей, було дуже важко. Я просто блукала по вулицях і думала, як далі жити. Думала, чи мені варто повертатись додому і що буде тоді, коли я повернусь. А якщо я залишусь, то де шукати роботи і де шукати допомоги? Вже потім, коли все трохи наладилося з житлом, з роботою, я підвчила мову. То вже було після року життя. І мені вже дійсно почало подобатись тут жити. Але було єдине, що мене дуже гризло всередині – дуже я сумувала за дитиною. Я розуміла, що ті гроші, які надсилаю, не замінять ні маму, ні мою ласку, ні мою присутність, ні нічого»⁵⁴.

Перше враження від нової країни в багатьох мігрантів залежало від емоційного хвилювання через зміну місця проживання чи розлуки з дітьми і близькими. На інших значний вплив справило нове середовище, стан міста чи країни, оточення людей і їхні реакції на «новоприбулих», архітектура споруд і вигляд вулиць тощо («Простір у столиці [Римі. – Р. М.]: бульвари, широкі майдани, то було неймовірно красиво після наших голодних 90-х років»⁵⁵). Спершу заробітчани намагалися закріпитися на першому місці, а згодом шукали вигідніших пропозицій. Якщо проблеми з облаштуванням довго не вирішувалися, виникали образи, що обжиті родичі (якщо такі були) не хочуть посприяти, звинувачення в черствості чи захланності. Інша картинка створювалася для рідних в Україні. Це – добре працевлаштування, достойні умови праці, що далеко не завжди відповідало реаліям. Виникав внутрішній конфлікт між щоденною реальністю й тим, які повідомлення про робочий день чи тиждень надсилали в Україну.

Найважчими, як стверджують заробітчани, є перші пів року. Після цього з'являється часткове розуміння місцевих відносин, зазвичай вже є добре оплачувана і постійна робота, коло спілкування виходить далеко за межі «роботодавець-мігрант». Тоді зникає невпевненість у майбутньому, переживання відходять на другий план і починається «нове заробітчанське життя», яке має тенденцію до перетворення у звичайну буденність. Попри всі умови та комфорт в новій країні, далеко не кожен мігрант відчуває себе потрібним і захищеним. Чуже суспільство,

⁵² Філіпова Н. В. Соціальний захист трудових мігрантів... С. 381.

⁵³ Жінка-банкомат...

⁵⁴ Інтерв'ю з Зоєю Богун...

⁵⁵ Матеріали анкетування 40 трудових мігрантів...

чужа країна та мова викликають внутрішній дисонанс: «Ні, мені не комфортно. Не так ядро і солодко, як воно здається... Ким би ти тут не був, які би ти документи тут не мав, які би ти податки в казну не платив, ти все одно будеш, або попадеш в таку ситуацію, коли тобі нагадають про те, що ти все-таки лишній, що ти все-таки емігрант, що ти не є місцевий житель. Як би там не було, тобі все одно час від часу про це нагадують. Не так солодко живеться нам, трудовим мігрантам, як здається людям на Україні: "От, вам так добре, там гроші з неба падають, ви такі щасливі". Ні, тяжко пояснити це, але хто був, той це розуміє»⁵⁶. Незважаючи на комфорт європейського життя, багато заробітчан хочуть повернутися на батьківщину і позбутися статусу «трудового мігранта».

Організація побуту. Основою життя трудового мігранта є здобуття засобів для покращення матеріального рівня родини. Головними проблемами українських заробітчан, згідно з соціологічним опитуванням 2003 р., були: пошук роботи (67,3 %), мовний бар'єр (56,8 %), нелегальний статус (16,6 %), морально-психологічні проблеми (16,5 %), важкі умови праці (15,2 %), продаж робіт і непорядність співвітчизників (11,2 %), житлові умови (10,6 %). Лише 0,8 % респондентів не мали жодних проблем⁵⁷.

Однією з перших проблем є пошук житла. Якщо виїзд організовувала фірма чи агенція, то проблем із цим здебільшого не виникало: «Житло мені надала Мальтійська Служба Допомоги, з якою я працюю у школі. Тому мені шукати житло не було потреби»⁵⁸. Натомість виїзд з країни через «десятих знайомих» може мати негативні наслідки для мігрантів: «Коли ж урешті-решт ми переступили поріг цього помешкання, то від побаченого підкосилися ноги. Тут, таки в коридорі, на ліжку лежали чоловік та жінка. Картина була неприглядна. Ми обминули цю пару і ввійшли до кімнати, на яку нам вказали. Вона й повинна була стати нашим тимчасовим пристанищем. На підлозі валялися два матраци, а ось вікно було зачинене наглухо»⁵⁹. Домогосподаркам чи опікункам переважно надають помешкання в роботодавця. Попри очевидну матеріальну вигідність такої ситуації, вона має і мінуси: мігрант може втратити навички самостійного життя, менше комунікує в соціумі, що часто призводить до депресії та розчарування⁶⁰.

Більшість заробітчан орендує квартири в бідних і переважно неблагополучних районах міст за невелику плату. Облаштування побутових умов залежить від доходів. До прикладу, пан Юрій, який проживає в Польщі, подає такі сучасні розцінки на житло

⁵⁶ Інтерв'ю з Павлом Заруцьким, 1970 р. н., записане у м. Новий Розділ, Львівська обл. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського університету імені Івана Франка.*

⁵⁷ Городецький О., Шегда Н. Результати соціологічного дослідження «Стан сучасної української еміграції в Італії (травень – червень 2003 р.)». *До Світла*. 2003. № 8 (21). С. 13–17.

⁵⁸ Інтерв'ю з Іриною Жінчин...

⁵⁹ Українці в Іспанії. Сторінка асоціації «Українська громада в Іспанії за права, честь і гідність українців». Люба Вега: Ось такі заробітки! / записав Л. Калинець. 2 листопада 2013 р. URL: <http://ucranianosnmadrid.com/blog/15-richchyu-zarobitchanskoji-epopeji-v-ispniji-prysvyachujetsya-lyuba-veha-os-taki-zarobitky>

⁶⁰ Інтерв'ю з пані Марією...

серед трудових мігрантів у Варшаві: «Ліжко-місце» можна орендувати за 350–400 злотих / місяць; кімната в гуртожитку – 500–950 злотих/місяць; однокімнатна квартира – 1 000–1 500 злотих/місяць⁶¹. Українські заробітчани в Неаполі (Італія), стверджують, що квартиру можна зняти від 300 євро/місяць, переважно в багатоповерхівках, які нагадують українські гуртожитки. Самі мігранти таке житло називають «палацом»⁶²: «У квартирі в мене є три кімнати, кухня і ванна. Але я не сама проживаю. В мене в квартирі...Є всі умови. Є всі меблі. В мене є шафа, в яку я можу покласти всі свої речі. Основне моє улюблене місце дома – то є кухня. Вона мені подобається. Є плитка електрична, є духовка, холодильник, є все, що потрібно. Мені тут комфортно»⁶³.

Заробітчани, які проживають з роботодавцями, харчуються разом із ними їхніми ж продуктами. Ті, хто знімає квартиру, зазвичай готують собі їжу: «Готувати звичайно, що маю можливість і готую... Готую собі переважно гречку. Тут є російський магазин не далеко. Гречка тут в супермаркетах не продається, бо тут її ніхто не купує. Надто складного я нічого не готую, я їм переважно щось таке з здорової кухні. Я їм салат, купую зелений такий, до нього помідори, редиска. Готую собі рибу. Рибу свіжу тут важко купити, продають лише переважно заморожену. Готую ще макарони. Також багато купую замороженої їжі чи різні заморожені товари – піцца, овочі заморожені, броколі, зелений горошок»⁶⁴. Заробітчани харчуються переважно тим, що можна швидко і легко приготувати, адже робота забирає в них багато часу: «макарон із салом, салат з помідорів», «українські страви, щоправда з використанням італійських продуктів», «різото й вареники, часом навіть холодець варю», «макарони, супи, оладі, смажу картоплю, рис, гречку, борщ, вареники – загалом українські страви»⁶⁵. Чоловіки стараються якнайменше витратити на одяг, а коли доводиться щось придбати, то йдуть переважно до «секондхендів» чи недорогих магазинів⁶⁶. Жінки теж зазвичай не витрачають великих коштів на оновлення гардеробу за кордоном. Більшість із них привозить речі щоденного вжитку з собою⁶⁷. Частка коштів, які витрачаються за кордоном, залежить від вартості життя та від характеру міграції. У разі тимчасових міграцій до сусідніх країн, коли центр життєвих інтересів мігранта залишається в Україні, працівник мотивований до найповнішого надсилання заробітків додому. За тривалої міграції витрати на облаштування за кордоном зростають.

Реакція на виїзд. Проблема відчуження. Одним із негативних наслідків трудової міграції стало соціальне сирітство⁶⁸. Міграція нерідко призводить до розладу в родинних взаєминах, занепаду сім'ї як соціального інституту й родинного

⁶¹ Інтерв'ю з Юрієм Ш. записане через Інтернет 18 квітня 2015 р.

⁶² Жінка-банкомат...

⁶³ Інтерв'ю з Іриною Жінчин...

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Матеріали анкетування 40 трудових мігрантів...

⁶⁶ Інтерв'ю з Юрієм Ш. записане через Інтернет 18 квітня 2015 р.

⁶⁷ Інтерв'ю з Іриною Жінчин...

⁶⁸ Чернета С. Ю. Соціальне сирітство як соціально-правова проблема. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4343/1/social%20orphan.pdf>

виховання⁶⁹. Відбувається утворення неповних, дистантних сімей. Поняття «соціальне сирітство» вперше зустрічається в Національній програмі «Діти України», що була затверджена Указом президента України. В її вступі зазначено, що проблема соціального сирітства загострюється⁷⁰. Дистантною, за визначенням Ф. Мустаєвої, є така сім'я, в якій життя й діяльність кожного з подружжя через специфіку роботи проходить окремо⁷¹. Дослідник Н. Антоняк зазначає, що після від'їзду одного чи обох батьків за кордон у дітей часто виникає депресія, небажання спілкуватися з рідними і друзями, дитина стає дратівливою, тривожною, агресивною, перестає довіряти близьким, відчуває, ніби навколишній світ чужий.

Рішення одного з членів родини стати трудовим мігрантом інші здебільшого сприймають негативно. Батьки болісно переживають розлуку з дітьми, але пояснюють це вимушеністю і складними життєвими обставинами. Перші місяці адаптації важкі як для тих, хто поїхав, так і для тих, хто залишився. У дітей відсутність батьків асоціюється переважно з «болем», «горем», «сумом»⁷², «відсутністю підтримки» тощо. Розлука в сім'ї є складним етапом перевірки взаємин на міцність: «Пам'ятаю, дуже добре пам'ятаю цей момент. Перед тим він [батько. – Р. М.] подзвонив до мами і сказав, що в нього є новина для нас. І ми вже всі чекали, думали, ну що то таке. І коли він приходить, вечером з роботи, і каже, що йому поступила пропозиція, щоб працювати за кордоном, то пам'ятаю, ми такі були шоковані. Мама дуже була обурена, ну ми так само, як тато поїде? Як ми будемо без тата? Ми собі просто такого не могли уявити, він весь час, навіть на тиждень не виїжджав так далеко. Це просто було шоком для нас, і ми не могли того ніяк сприйняти»⁷³.

Часто діти мали надію, що переконують батьків відмовитися від задуманого: «Моя мама хотіла їхати в Італію, це було щось страшне для мене, коли я про це почула. Моя мама сказала, а що робити, тут роботи ніякої нема, такої щоб я вас забезпечила, а ти ростеш, так вона говорила до мене. Я настільки була перестрашена, я тоді так сильно сумувала, думаю, Боже, як це моя мама поїде, я їй всіма способами говорила мама ні, я тут сама з ніким не залишуся, ти в мене одна і я не хочу, щоб ти покидала мене. І моя мама не поїхала, я її відмовила, всілякими способами, я плакала, і мама мені говорила, коли я вже підросла, що я прокидалася вночі, і з плачем кричала мама не їдь»⁷⁴.

⁶⁹ Ішук С. Соціальні наслідки сучасної трудової міграції. *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства*. Зб. наук. ст. і вист. за матер. круглих столів. Львів, 2010. С. 81.

⁷⁰ Чернета С. Ю. Соціальне сирітство як соціально-правова проблема...

⁷¹ Раєвська Я. М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільськ, 2011. Вип. 13. С. 283.

⁷² Матеріали анкетування 40 трудових мігрантів...; Матеріали анкетування 30 дітей трудових мігрантів...

⁷³ Інтерв'ю з Оксаною Копран, 1995 р. н., записане у м. Львові 19 березня 2017 р. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського університету імені Івана Франка*.

⁷⁴ Інтерв'ю зі Світланою Оджа, 1996 р. н., записане у м. Львові 27 березня 2017 р. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського університету імені Івана Франка*.

Найчастіше мама, яка їде за кордон, залишає дітей на батька або ж старших родичів, які не можуть повноцінно займатися вихованням. Через це відбувається відчуження спершу дітей від батька чи опікунів, а згодом – і від матері, яка перебуває за кордоном, бо діти втрачають із нею постійний контакт⁷⁵. Одним із поширених аргументів батьків, які від'їжджають в іншу країну, є такий: «Діти, я їду заради вас, якщо ви мене підведете, я вам цього не прощу!»⁷⁶. Однак після від'їзду батьки вже не можуть вплинути на виховання дитини так, як раніше. Інколи реакцією на власну неспроможність забезпечити сприятливе середовище для виховання дитини стає роздратованість і переважно негативна увага до неї (погрози, постійна критика і лайка) або ж повна відчуженість, нехтування інтересами й духовними потребами дитини.

Чинником, який може спричинити відчуження між мігрантками та їхніми дітьми, є початок нового подружнього зв'язку за кордоном, яке діти зазвичай сприймають категорично негативно: «Потім ми дізнались, що, якби, мама там собі знайшла якогось чоловіка. Це ми дізнались через нашу тьотку, ну тому що мама нам так прямо не хотіла сказати, бо вона не знала як. І цяця нам почала потрошки, якби, роз'яснити, що ваша мама там найшла когось, ну це в той момент був, напевно, шок для нас двох з сестрою, бо ми пережили, ну, по-перше, розвод, якби, батьків, але так трошки травма така була, а потім ми вже дізнались, що вона собі іншого мужчину знайшла... Я навіть з нею говорити не хотіла, я не могла зрозуміти, нашо їй той мужчина, якби, як в неї є ми, тобто вона ж приїде до нас назад, буде з нами жити»⁷⁷.

У сім'ї, трудовим мігрантом якої є батько, відбувається відчуження між чоловіком та дружиною. Виїзд батька на заробітки діти приймають краще, адже він постає як основний здобувач для сім'ї, той, хто повертається додому з подарунками. Однак саме це спричиняє загострення взаємин між жінкою і чоловіком, який ніби перекупує любов дітей. Тоді мати постає суворою, а тато – турботливим: «У нас мама дуже сувора, а татко суперовий! Коли він приїздить з Чехії, у нас вдома справжній кайф – можна робити все, що заманеться»⁷⁸. У дистантних сім'ях функція виховання дітей зводиться до їхнього матеріального забезпечення. Переважно за кілька років після від'їзду батьків відбувається взаємне відчуження, а діти поступово перестають потребувати батьківської опіки і любові.

«Комфортне життя» дитини без батьків. Особливості та форми спілкування з близькими. Виїзд батьків за кордон діти часто сприймають як те, що їх

⁷⁵ Шпільчак Л. Морально-етичні проблеми розвитку виховання дітей із дистантних сімей, утворених внаслідок трудової міграції батьків. *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства. Зб. наук. ст. і вист. за матер. круглих столів*. Львів, 2010. С. 104.

⁷⁶ Ротаєнко В. Соціальне сирітство як наслідок трудової міграції: проблема та сучасні реалії. *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства. Зб. наук. ст. і вист. за матер. круглих столів*. Львів, 2010. С. 107.

⁷⁷ Інтерв'ю з Надією Вушко, 1996 р. н., записане у м. Львові 22 лютого 2017 р. *Архів Центру усної історії та біографістики при кафедрі новітньої історії України ім. М. Грушевського Львівського університету імені Івана Франка*.

⁷⁸ Кичак О. Ю. Взаємовідносини матері з дітьми у заробітчанських сім'ях Закарпаття на початку ХХІ століття (на основі результатів польових досліджень). *Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2013. Вип. 2 (31). С. 129.

принесли в жертву матеріальному благополуччю. Хоча вони зростають у достатку, але нерідко й з комплексом неповноцінності⁷⁹. Гроші, які заробітчани передають дітям, останні часто використовують бездумно. Одним із наслідків трудової міграції стало поширення серед молоді споживацьких настроїв. Звикнувши до фіксованої грошової суми, діти починають сприймати її як належне, втрачають мотивацію до навчання чи роботи. Так утворилася доволі велика група утриманців, які живуть за надіслані гроші. Частина дітей заробітчан, орієнтуючись на досвід батьків, які не знайшли можливості реалізуватися в Україні, не бачить перспективи й для себе. Водночас переживання за батьків аж до страху їхньої втрати нікуди не зникає. Щодо виявів девіантної поведінки та правопорушень з боку дітей мігрантів, то найчастіше вони є такими: прогулювання уроків, погіршення успішності; дрібні правопорушення (хуліганство, бійки); злочинні дії, крадіжки⁸⁰. Причинами такої поведінки є послаблення чи відсутність контролю та нагляду з боку дорослих, відчуття всездозволеності, бажання бути дорослими і хибне уявлення про доросле життя.

Брак повноцінної сім'ї діти намагаються компенсувати входженням у менші соціальні групи: клас, товариське середовище, секції, гуртки тощо. Через брак емоційної підтримки батьків нерідко адаптація до цих середовищ супроводжується труднощами, а образи й невдачі не компенсуються батьківською увагою: «Спочатку було дуже важко кожному з нас. Мама залишила нас з татом, коли нам з сестрою було менше 10 років. Найважче було під час навчального року. Зранку треба було заплести косички, потім допомогти один одному виконати домашні завдання. А ще треба було зварити їсти, щоб не сидіти після школи голодному. Та найгірше було те, що не було маминої ласки та підтримки. Бракує нам її сьогодні... Ми вже стали старші, нам легше звикнути до багатьох речей. Але того болю, що залишається з нами, тої туги за словом "мама" ніхто і ніколи не зможе зрозуміти» (Уляна Басараба, 16 р., м. Зборів, Тернопільська обл.)⁸¹. Виїзд батьків змінює коло домашніх обов'язків дітей. Часто їм доводиться робити те, що раніше виконували батьки: «Ми з татом навчилися жити без матері. Та хіба це життя? Самі їсти варимо, переємо. Городини обробляємо, а влітку готуємо на зиму салати, компоти. Ніби й не бідуємо, та все те без радості, в душі порожнеча» (Андрій Коцмира, 14 р., с. Винятинці, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.)⁸².

Однією з форм заповнення відсутності є контакти через телефон, листування, мобільний зв'язок, скайп. Листування було поширене на початку трудової міграції у 1990-х роках, коли мобільний зв'язок був малодоступний. У листах заробітчани ділилися почуттями, спостереженнями, планами; часто писали ніжні слова, надсилали поради, обійми й поцілунки, щоб створити відчуття присутності, близькості: «Привіт мої любі! Я дуже сумую за вами! Я вас дуже люблю! Більш за все на світі! Я

⁷⁹ Ваврик А. Й. Соціальні та психологічні особливості життєдіяльності дітей із дистантних сімей трудових мігрантів. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/7230/1/Соц%20альн%20та%20психолог%20%20особливост%20д%20тей%20.pdf>

⁸⁰ Шибаніц В. Проблеми соціалізації дітей трудових мігрантів. *Новітня еміграція...* С. 183.

⁸¹ Діти емігрантів про себе. Сповіді. Думки. Судження. Біль / заг. ред., упоряд.: І. Калинець, Н. Гумницька. Львів: Артос, 2009. С. 14.

⁸² Там само. С. 67.

цілую і обнімаю вас! Я тут [у Португалії – *Р.М.*] не затримаюсь на довго! Ще трішки почекайте»⁸³. З розвитком новітніх технологій велика відстань і розлука з близькими стали менш помітними. Телефонні розмови, коли голосом можна передати емоції, відіграють неабияку роль у стосунках із дітьми на відстані, особливо в день народження, на інші свята чи під час важливих подій: «Про неприємності намагаюсь не говорити, тому що моя мама гостро та боляче реагує на мої слова. Я не хочу її засмучувати, адже я живу з нашою родиною, а вона на чужині. Коли лунає її сміх по телефону, мені так радісно. В такі дні я спокійно і міцно засинаю» (Роман Онофрійчук, 17 р., Вінницька обл.)⁸⁴. Найчастіше сім'ї заробітчани спілкуються через мобільний зв'язок, Skype, соціальні мережі⁸⁵. Найпоширенішими темами є життєві та побутові справи⁸⁶.

Проаналізовані матеріали опитування дітей трудових мігрантів, значна частина яких тривалий час жила без когось із батьків, дають змогу виявити, як відбувалося пристосування до нової реальності з їхнього боку та як змінилося сприймання: від неприйняття та образи – до несподіваного виявлення позитивів. Наївним було б думати, що весь час дитини заповнений сумуванням за близькими. У дітей трудових мігрантів формується більш доросла і самостійна поведінка порівняно з їхніми однолітками, які живуть з батьками.

Формування «українського простору» за кордоном. Міграція – це соціальний процес, який відповідає самоорганізації суспільства і дає можливість реалізувати право людини на вибір місця проживання. Важливою складовою іммігрантської спільноти є функціонування таких соціальних інститутів, як громадські й церковні організації. Вони посилюють суспільну консолідацію і поживляють внутрішньоєтнічну комунікацію. У багатьох країнах-реципієнтах Церква – єдине місце, яке збирає українців разом. На початку четвертої хвилі трудової міграції українці відвідували різні Церкви, адже «Бог всюди однаковий»⁸⁷. Зараз багато де діють українські храми. На першому етапі адаптації Церква надає заробітчанам серйозну психологічну підтримку, адже для багатьох із них розлука з рідними – великий стрес. До духовних наставників йшли з різними потребами – знайти роботу, квартиру, допомогти повернутися в Україну тощо⁸⁸.

Осередком формування українських закордонних спільнот є душпастирські центри Греко-Католицької Церкви, що виникають усюди, де проживають трудові мігранти, але найбільше їх у традиційно католицьких країнах південної Європи⁸⁹. За даними Т. Гринчишина, нині в країнах ЄС функціонує від 450 до 500 спільнот

⁸³ Діти емігрантів про себе... С. 65.

⁸⁴ Там само. С. 98.

⁸⁵ Матеріали анкетування 30 дітей трудових мігрантів...

⁸⁶ Там само; Матеріали анкетування 40 трудових мігрантів...

⁸⁷ Інтерв'ю з пані Марією...

⁸⁸ Отець Віктор Пархоменко: «Іспанські священники заздять, що я маю таку велику кількість парафіян». URL: <http://ucranianosennmadrid.com/blog/do-15-richchya-ukrajinskoji-trudovojimihratsiji-v-ispniji-otets-viktor-parhomenko-ispanski-svyaschentyky-zazdryat-scho-ya-mayu-taku-velyku-kilkist-parafijan>

⁸⁹ Марков І. Сучасні міграції у соціодинаміці глобалізованого суспільства: теоретичні аспекти постановки проблеми. *Українознавчий альманах*. Київ, 2012. Вип. 7. С. 33.

УГКЦ⁹⁰ і їхня кількість постійно зростає. Так, якщо на 2008 р. в Італії було близько 120 громад цієї Церкви⁹¹, то на сьогодні – 139⁹². Українські громади за кордоном об'єднуються в ширші асоціації. Так, в Іспанії налічується 16 громадських організацій українських заробітчан і «Федерація українських асоціацій в Іспанії» («ФАІ», об'єднує 9 товариств)⁹³. До її складу входять такі громадські об'єднання: асоціація «Україна» (Валенсія), «Співвітчизники» (Овіедо), «Славутич» (Аліканте), «Іспано-український альянс» (Фігерес) та ін. Українські громади за кодом активні у збереженні українських пам'яток. Так, представники українських громад Німеччини, Італії, Франції, Португалії, Румунії брали участь в освяченні відновленого хреста на могилі С. Бандери в Мюнхені⁹⁴. Проведення акцій такого типу свідчить про тісну співпрацю заробітчанської громади з українцями на Батьківщині. Для деяких мігрантів засобом збереження ідентичності стає творчість. Вони пишуть про себе, заробітчанське життя і міграційний досвід, публікуються в журналах української діаспори. У лютому 2006 р. в Італії було засновано інформаційно-аналітичне видання українців «Українська газета»⁹⁵, що інформує про життя заробітчан і допомагає інтегруватися новим мігрантам. Ще одним таким виданням є часопис «До Світла»⁹⁶.

Українська громадськість за кордоном не залишається байдужою до проблем батьківщини, намагається надати допомогу і продемонструвати солідарність. Так, у 2014 р. в Римі відбувся «Марш миру» на підтримку України проти російської агресії. На нього з'їхалося багато українських заробітчан з різних міст. З українською символікою вони пройшлися римськими вулицями під спів гімну України⁹⁷. Розвивається волонтерський рух – спершу в межах Революції Гідності, згодом – для української армії та постраждалих від російсько-української війни. До активних волонтерів належить 37-річний Олег Мороз з Ловере, на півночі Італії⁹⁸. Завдяки

⁹⁰ Марков І. Сучасні міграції... С. 3.

⁹¹ Зовнішня трудова міграція населення України. С. 220.

⁹² Там само. С. 3.

⁹³ Українська громада в Іспанії: історія та сучасність. Розділ: Закордонні українці. Посольство України в Королівстві Іспанія та Князівстві Андорра. URL: <http://www.mfa.gov.ua/spain/ua/publication/content/7926.htm>

⁹⁴ На могилі Бандери в Мюнхені освячено відновлений хрест. «Українська громада Іспанії за права, честь і гідність українців». Іспанія. 19 жовтня. 2015. URL: <http://ucranianosensmadrid.com/blog/na-mohyli-bandery-v-myunheni-osvyacheno-vidnovlenyj-hrest>

⁹⁵ «Українська газета». Про нас. URL: <http://www.gazetaukrainska.com/pro-nas/uncategorised/pro-nas.html>

⁹⁶ Одинець С. Українськість у дії: репрезентації етнічної та національної ідентичностей в транснаціональному середовищі українських мігранток в Італії. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6 (126). С. 1442.

⁹⁷ Центральною частиною Риму пройшов український «Марш миру». *Українська газета*. Італія. 2014. 22 вересня. URL: <http://www.gazetaukrainska.com/ukra-nska-tal-ia/ukra-nska-tal-ia/gromada/tcentralnoi-u-chastinoui-rima-proishov-ukra-nskii-marsh-miru.html>

⁹⁸ Олег Мороз. Два роки неустанної волонтерської роботи на допомогу армії. *Українська газета*. Італія. 2016. 10 лютого. URL: <http://www.gazetaukrainska.com/ukra-nska-tal-ia/ukra-nska-tal-ia/oleg-moroz-dva-roki-neustanno-volontersko-roboti-na-p-dtrimku-arm.html>

його зусиллям та за підтримки української громади Ловере, в Україну для бійців АТО передають берці, теплу білизну, балаклави тощо. Таку діяльність веде більшість українських громад. Вони також організовують благодійні акції на підтримку дітей, які постраждали від війни на Донбасі. Так, у липні 2015 р. в Римі та Мілані відбулися акції «Подаруй дитині шкільний ранець»⁹⁹. Нерідко саме українські заробітчани привертають увагу на Заході до України й розповідають про неї правду.

Отже, формування міграційних потоків, що вже названі «ноювою», або «четвертою хвилею» української еміграції, розпочалося на початку 90-х років ХХ ст. у кризових умовах економічної нестабільності, в якій опинилася Українська держава після розпаду СРСР. Водночас навколо феномену трудової міграції вже створено багато міфів та стереотипів. Це дослідження є спробою вийти за усталені межі трактування міграції в соціально-економічній та політико-правовій площині і звернути увагу на головну дійову особу цього соціального явища – українського мігранта і його сім'ю. Такий підхід дав змогу показати трудового мігранта як активну дійову особу, наділену особливими якостями й готову на свідомі та рішучі дії заради досягнення своїх цілей.

Четверта хвиля трудової міграції українських громадян до країн Європи відбувалась без державної підтримки з боку України. Мігранти в усьому розраховували на себе, рідних чи знайомих. Така міграція характерна для початку 1990-х років ХХ ст., коли українці вперше виїжджали у віддалені країни на заробітки. На обсяги трудової міграції українців до ЄС, як легальної так і нелегальної, впливала міграційна політика та економічне становище країни-роботодавця, адже саме в цей час європейські країни переживали демографічну кризу і відчували залежність власної економіки від зовнішніх трудових ресурсів. Протягом усього періоду незалежності України відбувається переорієнтація українських мігрантів на європейські країни, які завдяки кращому економічному розвитку і дотриманню прав людини ставали безпечнішими для перебування українців. Серед популярних країн-роботодавців уже довгий час залишаються Італія та Росія. З кожним роком спектр вибору країн для трудової міграції збільшується, заробітчани освоюють нові держави у пошуках кращих умов працевлаштування.

Рушієм виїзду на заробітки стає бажання допомагати рідним, які залишились в Україні, комфортно жити, натомість звичайна цікавість пізнати щось нове (місцеві традиції, мову) серед мотивів перебуває на останньому місці. Більшість трудових мігрантів здійснила поїздку за кордон через скрутне фінансове становище сім'ї. Чимало з них не бачили перспективи покращення життя на Батьківщині і з надією на «щастя» вирушали в його пошуках. Частина заробітчани розчаровувалась у кар'єрних можливостях в Україні. Останніми роками однією з головних причин міграційного потоку українських громадян стало прагнення до об'єднання родини. Це є показником стабільності, якого змогли досягнути мігранти першого етапу четвертої хвилі зовнішньої трудової міграції. Основними мотивами повернення на Україну

⁹⁹ Долучись до благодійної акції «Подаруй дитині шкільний ранець» у Римі та Мілані! *Українська газета*. Італія. 2015. 1 липня. URL: <http://www.gazetaukrainska.com/ukrainska-tal-ia/ukra-nska-tal-ia/gromada/doluchis-do-blagod-ino-aktc-podarui-ditin-shk-lniir-ancet-u-rim-ta-m-lan.html>

молодь вважає створення сприятливих умов реінтеграції – підвищення загального рівня життя, що сприятиме зниженню зовнішньої міграційної активності українців.

Сферу зайнятості громадян України у країнах ЄС варто розмежовувати за гендерною ознакою. Чоловіки переважно зайняті в будівельній, готельно-ресторанній або ж частково у торговельній сферах. Жінки здебільшого працюють у сфері обслуговування. Трудові мігранти України на зовнішніх ринках користуються великою популярністю. Вони мали змогу займати хороші робочі місця і отримувати досить високу заробітну плату, але це не стосується нелегальних мігрантів, які перебувають у значно гіршій ситуації. Утім, умови життя і праці заробітчани є гіршими, ніж у місцевого населення, а зарплати нижчими, що пояснюється згодою мігрантів на будь-які умови праці через високу за українськими мірками винагороду.

Для заробітчани головними завданнями повсякдення стає подолання культурного шоку і стресів, адаптація до кардинально нових умов життя в іноетнічному суспільстві, вивчення мови і пристосування до відносин з близькими на відстані. Більшість українців вдало адаптуються, свідченням чого є їхнє кількарічне перебування у статусі трудових мігрантів і поширеність міжетнічних шлюбів (українські жінки часто виходять заміж за представників країн, в яких працюють). Незважаючи на «комфорт» європейського життя, багато заробітчани хочуть повернутися на Батьківщину і позбутися статусу «трудового мігранта». Тривалий час перебування за кордоном та й саме суспільство-реципієнт підштовхують трудових мігрантів до так званого процесу «пошуку своїх», об'єднання у громади, товариства, спілки, асоціації трудових мігрантів на місцях тощо. Велика роль у консолідації українських заробітчани за кордоном належить релігійним установам, особливо Греко-Католицькій Церкві. Окрім задоволення духовних потреб, Церква надає українським заробітчаним прихисток, а деколи навіть матеріальну допомогу тим, хто став жертвами шахраїв у зв'язку з нелегальною міграцією.

Повсякдення дітей трудових мігрантів проходить серед найближчих родичів та однолітків. У дітей заробітчани виникає проблема адаптації до життя в неповній сім'ї чи до нового соціального середовища. Вони відчують брак емоційного спілкування та підтримки батьків. Взаємини батьків-мігрантів і дітей порушуються. Ефект присутності батьків створює віртуальне спілкування. У більшості дистантних сімей є «традиційний день», коли рідні виходять на зв'язок скайпом. Діти зазвичай розповідають батькам про повсякдення (що робили; як справи в школі; чи слухають рідних; що хотіли б отримати в подарунок тощо). Саме в таких розмовах часто виникають незручні паузи, які підкреслюють відчуженість.

Життєва історія кожного трудового мігранта і його сім'ї є унікальною і своєрідною. Хтось залишається поза межами Батьківщини і намагається створити там частинку «рідної України», а хтось і після десяти років проживання на чужині повертається додому, де вже все одно не може відчутися себе «своїм», конструюючи сімейний добробут і майстерно приховуючи пережиті драми від зайвих очей.

REFERENCES

- Blynova, O. (2011). Psykholohichni chynnyky vyznachennia stratehii adaptatsii trudovykh mihrantiv Ukrainy v kraini pratsevlashtuvannia. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 11, 93–102 [in Ukrainian].
- Cherneta, S. (2012). Sotsialne syrytstvo yak sotsialno-pravova problema. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii Pedahohichni nauky*, 96, 245–247. Retrieved from <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4343/1/social%20orphan.pdf> [in Ukrainian].
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukainy. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
- Kalynets, I., & Humnytska, N. (Eds.). (2009). *Dity emihrantiv pro sebe. Spovidi. Dumky. Sudzhennia. Bil.* Lviv: Artos [in Ukrainian].
- Doluchys do blahodiinoi aksii «Podarui dytyni shkilnyi ranets» u Rymi ta Milani! (2015, Lypen 1). *Ukrainska hazeta*. Retrieved from <http://www.gazetaukrainska.com/ukra-nska-tal-ia/ukra-nska-tal-ia/gromada/doluchis-do-blagod-ino-akte-podarui-ditin-shk-linii-ranetc-u-rim-ta-m-lan.html> [in Ukrainian].
- Fedyna, M. Svitlana Odynets: «Nyni my stoimo na porozi novoi khvyli mihratsii. I tse dobre. Retrieved from http://tvoemisto.tv/news/svitlana_odynets_nyni_my_stoimo_na_porozi_novoi_migratsii_i_tse_dobre_79606.html [in Ukrainian].
- Filipova, N. (2013). Sotsialnyi zakhyst trudovykh mihrantiv u krainakh YeS ta v Ukraini. *Aktualni problemy derzhavnogo upravlinnia*, 1 (43), 379 [in Ukrainian].
- Haidutskyi, A. (2007, Kviten 21). Mihratsiinyi kapital v Ukraini: prykhovana realnist. *Dzerkalo tyzhnia*, 15, 8 [in Ukrainian].
- Havrylyshyn, P. (2014). *Ukrainska trudova immihratsiia v Italii (1991–2011)*. Brusturiv: Dyskurs [in Ukrainian].
- Herasymenko, H., & Pozniak, O. (2006). Henderni aspekty trudovykh mihratsii naselennia Ukrainy. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1, 51 [in Ukrainian].
- Gugushvili, T. (2012, Lystopad 27). Chomu 91% ukraiintsiv khochut vtekty za kordon? Hirki istorii ternopilskykh zarobitchan. 0352. Retrieved from <http://www.0352.ua/news/220295> [in Ukrainian].
- Horodetskyi, O., & Shehda, N. (2003). Rezultaty sotsiolohichnoho doslidzhennia «Stan suchasnoi ukrainskoi emihratsii v Italii (traven – cherven 2003 r.)». *Do Svitla*, 8 (21), 13–17 [in Ukrainian].
- Informatsiina dovidka shchodo vrehuliuvannia pensiinykh prav osib, yaki pratsiuut za mezhamy Ukrainy. Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy. Retrieved from <http://www.mfa.gov.ua> [in Ukrainian].
- Ishchuk, S. (2010). Sotsialni naslidky suchasnoi trudovoi mihratsii. *Novitnia emihratsiia: problemy sotsialnoho i natsionalnoho syrytstva*, 81 [in Ukrainian].
- Kasianova, M., & Shyrma, O. (2013, Traven–Cherven). Osoblyvosti trudovoi mihratsii naselennia Ukrainy (1991–2011). *Skhid*, 3, 106 [in Ukrainian].
- Kulyk, V. (2009). Vnutrishni ta zovnishni vymiry rehuliuvannia mihratsiinykh protsesiv. *Hidna pratsia ta trudova mihratsiia v Ukraini*. Kyiv: Drukarnia TOV «PTs «Skaitek» [in Ukrainian].

Kychak, O. (2013). Vzaïmovïdnośyny materi z ditmy u zarobitchanskykh simiakh Zakarpattia na pochatku XX-XXI stolittia (na osnovi rezultatïv polovykh doslidzhen). *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia «Istoriia»*, 2 (31), 129 [in Ukrainian].

Makarov, I. (2009). *Na rozdorizhzhï. Analitychni materialy kompleksnoho doslidzhennia*. Lviv [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2011). *Trudova mihratsiia: sotsialni naslidky ta shliakhy rehuliuвання*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2015, Kviten 29). Trudova mihratsiia naseleñnia Ukrainy: choho chekaty v naiblyzhchomu maibutnomu? *Mihratsiia. Vseukrainska informatsiino-analitchna shchomisiachna hazeta*. Retrieved from <http://migraciya.com.ua/news/migrant-workers/ua-labour-migration-ukraine-what-to-expect-in-the-near-future-part-1/> [in Ukrainian].

Markov, I. (2012). Suchasni mihratsii u sotsiodynamitsi hlobalizovanoho suspilstva: teoretychni aspekty postanovky problemy. *Ukrainoznavchyï almanakh*, 7, 33 [in Ukrainian].

Materials of the survey of 30 children of migrant workers, conducted in 2016 on the topic: «Life of children after the departure of parents abroad» / Materialy anketuvannia 30 ditei trudovykh mihrantiv, provedenoho v 2016 rotsi, na temu: «Zhyttia ditei pislia vidizdu batkiv za kordon» [in Ukrainian].

Materials of the survey of 40 labor migrants, conducted in 2015 on the topic «Life outside the homeland» / Materialy anketuvannia 40 trudovykh mihrantiv, provedenoho u 2015 r., na temu: «Zhyttia poza mezhamy Batkivshchyny» [in Ukrainian].

Mihratsiinyi profil Ukrainy. (2016). *Derzhavna Mihratsiina Sluzhba Ukrainy*. Retrieved from https://dmsu.gov.ua/assets/files/mig_prifil/mig_prifil_2016.pdf [in Ukrainian].

Moroz, O. (2016, Liutyi 10). Dva roky neustannoï volonterskoï roboty na dopomohu armii. *Ukrainska hazeta. Italiia*. Retrieved from <http://www.gazetaukrainska.com/ukrainska-tal-ia/ukrainska-tal-ia/oleg-moroz-dva-roki-neustanno-volontersko-roboti-na-p-dtrimku-arm.html> [in Ukrainian].

Mydlovets, U. (2010). *Zhinky ta mihratsiia*. (Levchenko, K. Ed.). Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].

Na mohyli Bandery v Miunkheni osvïacheno vidnovlenyi khrest. (2015, Zhovten 19). «*Ukrainska hromada Ispanii za prava, chest i hidnist ukrainsiv*». *Ispaniia*. Retrieved from <http://ucranianosnmadrid.com/blog/na-mohyli-bandery-v-myunheni-osvyacheno-vidnovlenyj-hrest> [in Ukrainian].

Odynets, S. (2013). Ukrainski mihrantky v Italii: sotsialno-demohrafichnyi portret y osnovni faktory mihratsiinoho protsesu u perspektyvi ostannoho desiatylittia. *Narodoznavchyï zoshyty*, 4 (112), 600–607 [in Ukrainian].

Odynets, S. (2015). Ukrainskist u dii: reprezentatsii etnichnoi ta natsionalnoi identychnosti v transnatsionalnomu seredovyschci ukrainskykh mihrantok v Italii. *Narodoznavchyï zoshyty*, 6 (126), 1442 [in Ukrainian].

Otets Viktor Parkhomenko: «Ispanski sviashchenyky zazdriat, shcho ya maiu taku velyku kilkist parafian». Retrieved from <http://ucranianosnmadrid.com/blog/do-15-richchya-ukrajinskoji-trudovojmihratsiji-v-ispniji-otets-viktor-parhomenko-ispanski-svyaschenyky-zazdryat-scho-ya-mayu-taku-velyku-kilkist-parafian> [in Ukrainian].

Palagina, N. (2007). *Osobennosti sotsyalno-psikhologicheskoi adaptatsyi vynuzhdenykh migrantov v preodolenii zhyznennogo krizisa*. [Features of the socio-psychological adaptation of forced migrants in overcoming the life crisis]. (*Doctor's thesis*). Tahanroh [in Ukrainian].

Proekt NASHY (Chast 1). Teleprohrama kanalu «Inter». Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=io3VoJcZaTA> [in Ukrainian].

Proekt Zakonu Ukrainy «Pro zovnishniu trudovu mihratsiiu». Vnesenyi Kabinetom Ministriv Ukrainy. (2014). Retrieved from http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=162116&cat_id=34946 [in Ukrainian].

Raievska, Ya. (2011). Fenomen dystantnoi simi ta yii vplyv na osobystist pidlitka. *Problemy suchasnoi psykhologii*, 13, 283 [in Ukrainian].

Richmond, A. (1988). *Immigration and Ethnic Conflict*. London: Macmillan [in English].

Rotaïenko, V. (2010). Sotsialne syrytstvo yak naslidok trudovoi mihratsii: problema ta suchasni realii. *Novitnia emihratsiia: problemy sotsialnoho i natsionalnoho syrytstva*, 107 [in Ukrainian].

Rybakova, T. (2016). Stan ta perspektyvy trudovoi mihratsii mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom v umovakh Yevrointehratsii. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 7 (3), 46 [in Ukrainian].

Shebanits, V. (2010). Problemy sotsializatsii ditei trudovykh mihrantiv. *Novitnia emihratsiia: problemy sotsialnoho i natsionalnoho syrytstva*, 183 [in Ukrainian].

Shpilchak, L. (2010). Moralno-etychni problemy rozvytku vykhovannia ditei iz dyskantnykh simiei, utvorenykh vnaslidok trudovoi mihratsii batkiv. *Novitnia emihratsiia: problemy sotsialnoho i natsionalnoho syrytstva*, 104 [in Ukrainian].

Stan suchasnoi ukrainskoi trudovoi mihratsii. (2007). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Tarasjuk, I. (2011). Movna adaptatsiia yak riznovyd sotsiokulturnoi adaptatsii mihrantiv do inshomovnoho seredovyshcha. *Psykholinhvistyka*, 7, 65–72 [in Ukrainian].

Tarkowski, J. (1994). Patroni i Klienci (Patrons and clients). In J. Tarkowski, *Socjologia Swiata Polityki* (Vol. 2). Warsaw: Instytut Studiow Politycznych Polskiej Akademii Nauk [in Polish].

Tsentralkoiu chastynoiu Rymu proishov ukrainskyi «Marsh myru». (2014, Veresen 22). *Ukrainska hazeta*. Retrieved from <http://www.gazetaukrainska.com/ukranskatalia/ukranskatalia/gromada/tcentralnoiu-chastinoiu-rima-proishov-ukra-nskii-marsh-miru.html> [in Ukrainian].

Ukrainska hazeta. Pro nas. Retrieved from <http://www.gazetaukrainska.com/pro-nas/uncategorised/pro-nas.html> [in Ukrainian].

Ukrainska hromada v Ispanii: istoriia ta suchasnist Rozdil: Zakordonni ukraintsi. Posolstvo Ukrainy v Korolivstvi Ispaniia ta Kniazivstvi Andorra. Retrieved from <http://www.mfa.gov.ua/spain/ua/publication/content/7926.htm> [in Ukrainian].

Stadnyk, H. (2014, Liutyi 18). Ukraintsi na navchannia za kordon: zaliubky i chasto nazavzhdy. *DW*. Retrieved from <http://www.dw.com/uk/ukraintsi-na-navchannia-za-kordon-zaliubky-i-chasto-nazavzhdy/a-17438958> [in Ukrainian].

Kalynets, L. (2013, Lystopad 2). 15-richchiu zarobitchanskoi «epopei» v Ispanii prysviachuetsia / Liuba Veha: Os taki zarobitky! *Ukraiintsi v Ispanii*. Retrieved from

<http://ucranianosenmadrid.com/blog/15-richchyu-zarobitchanskoji-epopeji-v-ispaniji-prysvyachujetsya-lyuba-veha-os-taki-zarobitky> [in Ukrainian].

Vavryk, A. *Sotsialni ta psykholohichni osoblyvosti zhyttiediialnosti ditei iz dyskantnykh simei trudovykh mihrantiv*. Retrieved from http://lib.iitta.gov.ua/7230/1/Sotsialn_ta_psykholohichni_osoblyvosti_ditei_2.pdf [in Ukrainian].

Zarutskyi, P. (Personal communication, 2017) [in Ukrainian].

Zhinka-bankomat. IP «1+1» na zamovlennia TOV «Teleradiokompaniia «Studiia «1+1». (2013). Videomaterialy. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=CvfCwsRjPJ8> [in Ukrainian].

Chebanova, V. (Ed.). (2009). *Zovnishnia trudova mihratsiia*. Kyiv [in Ukrainian].

Zvit shchodo metodolohii, orhanizatsii provedennia ta rezultativ modulnoho vybirkovoho obstezhennia z pytan trudovoi mihratsii v Ukraini. (2013). *Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi. Hrupa tekhnichnoi pidtrymky z pytan hidnoi pratsi ta Biuro MOP dlia krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Budapest [in Ukrainian].

Zhynchyn, I. (Personal communication, March 30, 2015) [in Ukrainian].

Yurii, Sh. (Personal communication, April 18, 2015) [in Ukrainian].

Pani Mariia. (Personal communication, April 22, 2015) [in Ukrainian].

Pryhoda, M. (Personal communication, March 24, 2016) [in Ukrainian].

Pani Nataliia. (Personal communication, October 13, 2016) [in Ukrainian].

Pani Olena. (Personal communication, October 16, 2016) [in Ukrainian].

Bohun, Z. (Personal communication, October 26, 2016) [in Ukrainian].

Vushko, N. (Personal communication, February 22, 2017) [in Ukrainian].

Kopran, O. (Personal communication, March 19, 2017) [in Ukrainian].

Koziar, L. (Personal communication, March 23, 2017) [in Ukrainian].

Odzha, S. (Personal communication, March 27, 2017) [in Ukrainian].

Roksolana MAKSYMIAK

Master in History, Information Department Specialist

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6153-5533>

email: maksymyak94@gmail.com

EVERYDAY LIFE OF FAMILIES OF UKRAINIAN LABOR MIGRANTS AT THE END OF THE XX - EARLY XXI CENTURY

The study investigates the everyday life of migrant workers' families in independent Ukraine in the context of its change by a person leaving the zone of habitual (comfort), family life in two countries, and perception of new socio-cultural influences. It also searched for such key points as the reasons for deciding to go abroad to work, the attitude of other family members to this fact, adaptation to life separately, and the formation of new domestic realities both in the case of the migrant and his family remained in Ukraine, maintaining contacts, perception, and empathy, based on the new experience of «living independently» and «living without a loved one». The study aims to form a holistic image of the everyday life of Ukrainian migrant families, identify problems and ways to overcome them, trace the impact of the new socio-cultural environment on the preservation or change of mentality and

identity, features of family relationships in remote life and modern means of communication. The following set of methods was used for the study: representative surveys of migrants, analysis of databases with statistical information, and questionnaires. This made it possible to comprehensively consider the micro problems of migratory social phenomena. The life story of every migrant worker and his family is said to be unique and unique. Some stay outside the homeland and try to create a part of «native Ukraine» there, and some return home after ten years of living abroad, where they still can't feel «their own», constructing family well-being and skillfully hiding the dramas from prying eyes.

Keywords: labor migrant, labor migration, preservation/changes of mentality and identity in migration, «Fourth wave» of labor migration, integration into society, the problem of alienation.

Оксана КАЛИЩУК

*доктор історичних наук, професор
кафедри історії України та археології Волинського
національного університету імені Лесі Українки.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>
e-mail: Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua*

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СВІТЛІ КОНСПІРАТИВНОЇ ПРЕСИ НАЦІОНАЛЬНИХ ПІДПІЛЬ

Проаналізовано непрості українсько-польські відносини у роки Другої світової війни крізь призму періодичних видань національних підпіль. За останні десятиліття українські історики заактуалізували пошук джерел, які уможливили б історичну реконструкцію мікро-війни на Західній Україні. На підставі проведеного аналізу показано, що «підпільна преса», «конспіративна преса», «таємна преса» є важливим джерелом для дослідження причин та перебігу українсько-польського конфлікту. Наголошено, що наведені у розглянутих виданнях цифри жертв у конкретних населених пунктах різняться і потребують верифікації. Конспіративні видання національних підпіль відображали позицію певної частини суспільства та сторін протистояння. Це репрезентують вміщені у конспіративних виданнях відозви «Stronnictwa Narodowego», «Obozu Narodowo-Radykalnego» та ін. Автори польських видань відповідальність за «волинську трагедію» перекладають на український бік. Матеріали періодики засвідчують особливу увагу до позиції митр. Андрея Шептицького щодо міжнаціонального конфлікту. Українсько-польський антагонізм, який вже існував, під час Другої світової війни набув особливо гострих форм і був використаний і комуністичним, і націонал-соціалістичним тоталітарними режимами. Простежено, як бачили та розуміли представники українського і польського національно-визвольних рухів вплив третьої сторони (Третього Райху та СРСР) на ескалацію міжнаціонального конфлікту. Розглянуто способи, які використовували гітлерівський та советський режими для досягнення поставлених цілей. Водночас зазначено, що матеріали конспіративних видань потребують критичного ставлення і порівняння інформацій їхніх авторів з даними інших джерел.

Ключові слова: українсько-польське протистояння, Друга світова війна, конспіративна преса, Третій Райх, СРСР, Волинь.

Услід за визначним німецьким філософом Артуром Шопенгауером повторимо: «періодична преса є секундною стрілкою історії»¹, тому періодика найповніше та

¹ Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. Избранные произведения. Москва: Просвещение, 1992. С. 197.

найбагатше відображає відповідну історичну епоху, творців її подій і фактів. Видання національних підпіль нині є документом боротьби, на якому бачимо сліди не лише часу, примітивного друку, а насамперед – атмосфери життя періоду Другої світової війни, зокрема українсько-польського протистояння. Тож не дивно, що розкриттю їхнього джерелознавчого потенціалу присвячені студії О. Дзюбан², В. Ковальчука³, І. Марчука⁴, П. Куржави⁵, З. Возницької⁶.

З 1941 р. по 1953 р., за твердженням О. Стасюк, побачило світ понад 150 найменувань підпільних видань ОУН⁷. У «Празі» від 1942 р. ОУН друкувала свій часопис «Ідея і чин», який став центральним друкованим органом Головного проводу ОУН-СД і відображав його позицію щодо боротьби проти окупантів. Згодом почали виходити й інші періодичні та неперіодичні видання. Серед найвідоміших газет та журналів назвемо «Бюлетень», «Бюро інформації УГВР», «Вісті», «Вісті з України», «До зброї» (видання Головного командування УПА, де теж переважали члени ОУН), «За волю», «За Україну», «Зов крові», «Лісовик», «Пропагандист», «Самостійна Україна». Ставлення польської громадськості до українського питання, загострення двосторонніх взаємин і реакцію на нього поляків, позицію провідних політиків відображають «Rzeczpospolita Polska», «Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej», «Nasze Ziemie Wschodnie», «Biuletyn Informacyjny» Армії Крайової (його тираж досяг орієнтовно 47 тис. примірників), «Biuletyn Wewnętrzny» (з 1943 р. «Biuletyn Wewnętrzno-Polityczny»), «Głos polsko-ukraiński» та ін. Нас зацікавили також часописи, що виходили у Львові, зокрема: «Biuletyn Ziemie Czerwieskiej» (1941–1944), «Czyn» (1942–1943), «Dziennik Urzędowy Województwa Lwowskiego» (1941), «Lwowski Kurier» (1943–1944), «Skrzydła» (1942–1944), «Sprawy Ukraińsko-Polskie» (1943–1944), «Wytrwamy» (1941–1945), «Żołnierz Kresowy» (1943–1944), «Kobieta w walce» (1943–1944), «O przyszłość» (1943–1944).

Українсько-польські взаємини загалом та Волинська трагедія зокрема доволі широко представлені у різних видання українського та польського підпіль. Так, в

² Дзюбан О. Національно-визвольна боротьба українського народу 1941–45 рр. у світі польських документів. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2: (1995–1997). С. 182–193.

³ Ковальчук В. Документи ОУН (6) і запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943–1944 роках: спроба групування за походженням. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 89–92.

⁴ Марчук І. Пропагандивні видання ОУН та УПА на Волині в 1943–1945 рр. (газети, журнали, листівки). *Визвольний шлях: суспільно-політичний, науковий і літературний місячник*. 2004. Кн. 6. С. 101–108; Кн. 7. С. 107–112.

⁵ Kurzawa P. Myśl polityczna konspiracyjnego ruchu narodowego w czasie II wojny światowej. *Świat Idei i Polityki*. Toruń, 2017. Т. 16. S. 323–353.

⁶ Woźnicka Z. Rzeź wołyńska w dokumentach i publicystyce Polskiego Państwa Podziemnego i Rządu RP na Wschodzie. *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70 rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej* / red.: E. Żurawska, J. Sperka. S. 69–88.

⁷ Стасюк О. Облаштування підпільних друкарень ОУН. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2011. Зб. 15. С. 63–118.

одному з виступів під час дискусії щодо польського питання В. Мудрий зупинився на історії українсько-польських відносин. Аналіз політики міжвоєнної Речіпосполитої дав йому підстави твердити, що Польща ніколи не погодиться віддати Україні Галичину та Волинь і єдиноможливим шляхом розв'язання цього питання може бути лише сила⁸.

З початком Другої світової війни з польського боку лунали звинувачення, що у важкій боротьбі за смерть і життя, яку вів польський народ з німецькими окупантами, українці стали на боці німців у ролі співокупантів⁹. У документах польського уряду в екзилі у Лондоні щодо українського національного руху використовували окреслення «український гітлеризм»¹⁰. Своєю чергою наприкінці війни у «Biuletynie Informacyjnym» з'явилося повідомлення про те, що в польські руки потрапив наказ УПА, згідно з яким необхідно було пришвидшити ліквідацію поляків у зв'язку з радянським наступом¹¹.

У виданні політичного відділу УПА «До зброї» прямо твердили, що головні вороги – це большевицькі партизани та німці, а польські банди – третій противник, який часто-густо служить одночасно і німцям, і більшовикам¹². Серед авторів польської конспірації теж було розуміння, що український рух скерований проти всіх¹³ і пропагує гасло повстання проти німців, більшовиків і... поляків¹⁴. Це, зрештою, підтверджують джерела німецького та радянського походження. Так, у звіті полковника Райнгарда Гелена про «Національно-український рух резистансу – УПА» від 1 листопада 1944 р. для Fremde Heere Ost (східна секція німецької служби для оцінювання військової розвідки) пояснювалося, що «стосунки між німцями й українцями поступово повернулись – ОУН поставилася вороже не лише до поляків і більшовиків, але також до німецької адміністрації. На той час їхня боротьба була спрямована проти німців, советів і поляків»¹⁵.

Водночас можемо простежити розуміння того, що Польща та поляки не є основним ворогом у боротьбі за українську державність. Така позиція мала своє пояснення та свою логіку: «Польща була й зістала територією і чисельністю слабшою від нас ... з нутра душі, вона ніколи нас не опановувала. Користаючи зі свого географічного положення, оподаль від битих історичних шляхів Польща

⁸ Українська головна визвольна рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4: Документи і спогади / упоряд. Є. Штендера. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. С. 459–558. (Літопис Української повстанської армії; т. 26).

⁹ Współokupanci Ukraińcy. Walka. 1940. 22 listopada. S. 1.

¹⁰ Do Polaków Ziemi Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Rzeczpospolita Polska. 1944. 28 maja. S. 12–14.

¹¹ Ukraińskie «Dzikie Pola». Biuletyn Informacyjny. 1944. 16 marca. S. 6–7.

¹² До зброї. До зброї: видає політичний відділ УПА. 1943. Липень. Ч. 1. С. 6.

¹³ Na ziemiach Rzeczypospolitej. W kraju pożogi i anarchii. Małopolski Biuletyn Informacyjny. 1943. 26 grudnia. S. 9–10.

¹⁴ Bolesna sprawa. Małopolski Biuletyn Informacyjny. 1943. 27 czerwca. S. 3–5.

¹⁵ Цит. за: Гунчак Т. Шухевич і батальйон «Нахтігаль»: фабрикації Москви про український визвольний рух. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії у Другій світовій війні. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. С. 23.

завжди лише використовувала моменти скрутного положення української держави. Силою Польща нас ніколи не перемогла. Польща це наша історична гнида. Це був наш другорядний фронт. Сьогодні Польща на дні. Державно розгромлена, в національній території обкросена, чисельно zdeсяtkowana з міжнародних комбінацій виключена – Польща сьогодні уявляє собою для нас небезпеку не актуальну. За польською проблемою мусимо уважно слідкувати, але вже сьогодні отворити протипольський фронт – це політичне безглуздя. Польська проблема остається сьогодні для нас і на далі евентуальним, другорядним фронтом, до якого мусимо бути готовими завжди»¹⁶.

Видання українського та польського національних підпіль повідомляли про перебіг українсько-польського протистояння (чимало таких інформацій знаходимо в додатку до «Rzeczpospolitej» – «Наші східні землі» («Nasze Ziemie Wschodnie»). Їхні автори за свіжими слідами фіксували перші напади на поляків від 20 лютого 1943 р.¹⁷ і наступне поширення українсько-польського протистояння – страшна хвиля вбивств охопила Сарненський та Костопільський повіти, у травні – Рівненський, Здолбунівський і Кременецький, у червні – Дубенський і Луцький, в липні – Горохівський, Володимирський і Ковельський, а наприкінці серпня з початку вересня – Любомльський; згодом конфлікт перекинувся на другий бік Бугу та у Східну Галичину¹⁸. Уже тоді з'явилася неділя 11 липня як дата організованої акції винищення поляків на значній частині Волині¹⁹.

У квітні–травні видання «Małopolski Biuletyn Informacyjny» уже твердило про 2 000 польських жертв²⁰. За свіжими слідами повідомляли про події у різних населених пунктах (до прикладу, про відомі нині події 27 лютого 1944 р. у Гуті Пеняцькій²¹). Не буде відкриттям для фахівців потреба верифікації інформації, особливо якщо йдеться про події в конкретних населених пунктах. Так, кількість жертв у Яновій Долині 25 квітня 1943 р. видання «Biuletyn Informacyjny» подає близько 300 осіб²², агенція інформаційна «Wiś» – близько 600 осіб²³, «Małopolski Biuletyn Informacyjny» – 700 осіб²⁴, «Nasze Ziemie Wschodnie» та «Naród i Wojsko» – близько 2 000 осіб²⁵. Відмінність цифр є настільки очевидною, що не потребує окремого тлумачення. Зауважимо, що цифра 100 жертв у Порицьку, яку бачимо на

¹⁶ Досвід історії. Сурма. 1944. Березень. С. 3–4.

¹⁷ Bolesna sprawa. Małopolski Biuletyn Informacyjny. 1943. 27 czerwca. S. 3–5.

¹⁸ Tragedia Wołynia trwa. Nasze Ziemie Wschodnie. 1943. Nr 5. Sierpień–wrzesień–październik. S. 5–9.

¹⁹ Tragedia wołyńska. Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej. 1943. 1 sierpnia. S. 1.

²⁰ Bolesna sprawa. Małopolski Biuletyn Informacyjny. 1943. 27 czerwca. S. 3–5.

²¹ Ręka niemiecka za kulisami zbrodni ukraińskich. Ziemie Wschodnie: dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. 1944. Kwiecień–czerwiec. S. 5–7.

²² Krew polska na Wołyniu. Biuletyn Informacyjny. 1943. 27 maja. S. 5–6.

²³ Wołyń w chwili wkroczenia Armii sowieckiej. Wiś: agencja informacyjna. 1944. S. 3–5.

²⁴ Bolesna sprawa. Małopolski Biuletyn Informacyjny. 1943. 27 czerwca. S. 3–5.

²⁵ Tragedia Wołynia trwa. Nasze Ziemie Wschodnie. 1943. Nr 4. S. 13–15; Odezwa [Obóz Narodo-Radykalny]. Naród i Wojsko. 1943. Nr 8. S. 1–2.

шпальтах воєнних видань, радше знайшла підтвердження в українських авторів²⁶, аніж у польських²⁷.

Свою чергою в українських виданнях представлено інформацію про напади польських формувань на українців. До прикладу, у повідомленні про Український легіон самооборони писали і про бої проти польських напасників на Волині біля Торчина, і про оборону українського населення проти польських і червоних банд на Холмщині²⁸.

Конспіративні часописи, які з'явилися у роки українсько-польського протистояння, чітко виявляють тенденцію взаємних звинувачень опонента в ескалації конфлікту. Газета «Ідея і чин» писала, що польська верхівка підбурила поляків проти українців, організувавши терор і винищення українського населення, наводила численні факти нападів на українські села. Водночас підкреслювалося, що польська верхівка не визнає прав українського народу на власну державність і заперечує його право на західноукраїнські землі²⁹. На думку Л. Зашкільняка, у 1944 р., коли українсько-польський конфлікт перекинувся на землі Галичини, преса ОУН і УПА розгорнула справжню пропагандистську війну проти поляків, звинувачуючи їх у співробітництві з гестапо, німецькою адміністрацією, винищенні українського населення тощо.

Ситуацію на Волині ускладнювали численні фактори, які посилювали антагонізм між українцями та поляками. Напруженість в українсько-польських відносинах у роки Другої світової війни штучно стимулювали та використовували у своїх цілях треті сили – СРСР і Третій Райх. Це розуміли представники і українського, і польського підпілля. Не випадково у відозві Банаха від 28 липня 1943 р. говорилося про Волинь як один з найбрутальніших та найпотворніших фрагментів боротьби проти польського народу: «Москаль протягував свою лапу по Волинь. Зменшивши у такий спосіб Польщу і зліквідувавши раз і назавжди небезпечну для нього українську загрозу. Німець відокремлює кордоном від Польщі, прагнучи таким чином відділити Волинь від польських земель»³⁰.

Один з авторів «Polska Zwycięży» однозначно твердив, що перебіг трагічних подій на Волині яскраво увиразнив більшовицьку та німецьку інтригу, остаточним завданням якої було винищення поляків, і задля реалізації цього вони застосовували

²⁶ У Івана Пушука зафіксовано від 62 вбитих упівцями поляків (Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / упоряд. І. А. Пушук, під заг. ред. Я. П. Федорчука. Луцьк: БАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 146).

²⁷ Владислав та Ева Семашки твердять про 222 польські жертви (Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. 3 wyd. Warszawa: Wyd-wo von Borowiecky, 2008. Т. 1–2).

²⁸ Свячене в Українському Легіоні Самооборони (Від нашого кореспондента). Український доброволець. Орган Українського Визвольного Війська. 1944. 6 травня. С. 3.

²⁹ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2008. Вип. 17. С. 12.

³⁰ Do Społeczeństwa Wołyńskiego. *Polska Zwycięży*. 1943. 1 września. S. 3–6.

найрізноманітніші способи³¹. «На Волині й надалі проливається польська кров. Підступна радянська і німецька гра, засліплення українських націоналістичних чинників, звільнені від усіляких гальм інстинкти гайдамацьких елементів, – усе це простягнуло на Волині долоні на спільний злочин»³². У конспіративних часописах вказували на більшовиків як прихованих ініціаторів акції винищення поляків на Волині. Адже, як твердили їхні автори, виступи проти поляків на Волині ллють воду на млин радянської дипломатії і саме тому місцева людність вказує на більшовиків, як на прихованих ініціаторів тієї акції³³. Уваги авторів польських підпільних видань не оминув той факт, що вбивства розпочалися і були найкривавішими саме на теренах, де перед війною були найбільшими комуністичні впливи; а радянська окупація і офіційне знеславлення польської держави і поляків в очах місцевої людності створили відповідну атмосферу³⁴. «Нікчемна провокаторська робота суттєво зміцнілої останнім часом радянської партизанки не припиняється, нещодавно, наприклад, пущено поголоски, що на Волинь рухається польська допомога під керівництвом якогось Кміціца. Українці зреагували на це пришвидшенням мордів»³⁵. Тут пояснимо, що згаданий Кміціц – поляк з Маневич, керівник одного з радянських партизанських загонів, який налічував кілька сотень осіб. В іншому матеріалі читаємо, що східна пожежа, напевне, збігається з випадками на тлі загального польсько-радянського конфлікту, а сама акція, просуваючись із сходу на захід, розгораючись в міру загострення цих взаємин, є найпевнішим свідченням радянської руки, що діє за кулісами бандерівської революції³⁶. Репрезентанти польської сторони наголошували, що у волинських подіях радянська Росія була зацікавлена створити кипіння та анархію в тилу німецького війська, водночас і в українському інтересі було зменшення чисельності поляків на східних територіях³⁷. Не секрет, що радянські партизани прагнули нав'язати мешканцям Західної України сприйняття українських повстанців, поширюючи інформацію про терор проти поляків і вбивства мирних мешканців (як-от у листівці з'єднання О. Сабурова про знищення польського населення Гути Степанської). У зверненні «До волинського суспільства» йдеться серед іншого про опанування більшовиками керівництва структур українських націоналістів, які розпалювали ненависть до поляків та спрямовували на них найгірше з того, що є в людині³⁸. Зрештою, це підтверджують і українські підпільники, які вказували на насадження агентури НКВД одночасно зі зростанням УПА (як, наприклад, Марія Савчин³⁹). На шпальтах «Prawda Zwycięży» читаємо:

³¹ Rola Niemców i Bolszew. w tragedii wołyńskiej. *Polska Zwycięży*. 1943. 15 sierpnia. S. 1.

³² Tragedia Wołynia trwa. S. 5.

³³ Tragiczne wypadki na Wołyniu. *Nasze Ziemie Wschodnie*. 1943. Kwiecień–maj. S. 6–7.

³⁴ Tragedia Wołynia trwa. S. 5–9.

³⁵ Pożoga na Wołyniu. *Tydzień*. 1943. 29 sierpnia. S. 7–9.

³⁶ Bolesna sprawa. *Małopolski Biuletyn Informacyjny*. 1943. 27 czerwca. S. 6.

³⁷ Tragedia Wołynia trwa. S. 8.

³⁸ Do społeczeństwa wołyńskiego. S. 3–6.

³⁹ Савчин М. («Марічка»). Тисяча доріг. Спогади. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1995. С. 212. (Літопис Української повстанської армії; т. 28).

«У тих нібито націоналістичних бандах стверджено присутність радянських офіцерів. Це вказує на те, що інтерес українських націоналістів і радянський зійшовся на пункті знищення польської присутності на сході»⁴⁰.

Попри очевидну суб'єктивність, варто звернути увагу на міркування автора мельниківської «Сурми», який писав: «Смертельний в Москву вимірений удар українському націоналізму – відвернути від свого коріння, а ужити цю ворожу для себе силу, в своїх можливостях страшно і необчислиму, зангажовуючи її до боротьби за свої московські інтереси, в тій боротьбі вичерпати її, щоб до останнього розрахунку між Україною а Москвою, Націоналістичний Рух зміг виступити хіба недобитками, але не потугами. Одним словом – руками українських націоналістів винищувати німців, знову ж руками німців нищити українських націоналістів, б'ючи дві мухи за одним махом. Москва частинно досягнула своє. В березні 1943 р. Волинський Бандерівський Провід організує УПА і проголошує “зрив” проти німецької окупації, заключаючи пакт порозуміння і співпраці з большевицькими партизанами. Під проводом большевицьких “лейтенантів і командирів” ця бандерівська партизанка свідомо провокує палення безборонних сіл, без пляну і глузду відкриває протипольський фронт, завчасно і безплотно, вичерпуючи українські сили в драці з тимчасовим окупантом, на виключну користь Москви, на шкоду Україні»⁴¹. Подібне зустрічаємо і в одній з відозв, де твердиться про провокативну роль Москви через своїх агентів (особливо з весни 1943 р.), спрямовану на винищення українського активу⁴².

Репресії польської поліції проти українських мешканців фіксують і німецькі донесення. Так, у Дермані 30 травня 1943 р. польська поліція спалила 80 будинків, стратила 70 українських селян, а поляки з Мізоча, використавши ситуацію, спалили українське село⁴³. Під час таких операцій вони мародерствували – батальйон польської поліції Клевани у Новосілках й Новожукові за доносом полячки провів численні арешти українців, яких розстріляли, а з акції повертався з 9-ма вантажними награвованого майна⁴⁴.

Німці по-своєму користали з підтримання українсько-польської ненависті. «Німецький окупант – не будучи спроможними опанувати анархію, використовує її політично, намагаючись посилити і розширити польсько-українську ненависть»⁴⁵. Як твердилося в «Зверненні волинської землі», оприлюдненому в одному з конспіративних видань, головним моментом підступної німецької гри було надання полякам псевдооборони проти скерованих ними ж українських елементів⁴⁶. До прикладу, для пацифікації використовували відділи, укомплектовані з фольксдойчів, які володіли польською мовою і, відповідно, створювали враження, що поляки

⁴⁰ Nasi w kraju i zagranicą. Orka. Prawdą Zwycięży. 1943. Nr 11. Listopad. S. 11–14.

⁴¹ Бунт Каїнів. Сурма. 1944. Березень. С. 6.

⁴² Застановімся доки не пізно.

⁴³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / пер. з фр. Р. Осадчука. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 395.

⁴⁴ Там само. С. 395–396.

⁴⁵ Krew polska na Wołyniu. Biuletyn Informacyjny. 1943. 27 maja. S. 5–6.

⁴⁶ Apel ziemi wołyńskiej. Małopolski Biuletyn Informacyjny. 1944. 19 marca. S. 2–3.

брали участь у відплатних акціях, які вирізнялися особливою жорстокістю⁴⁷. Про неспроможність німців опанувати ситуацію на терені і прагнення насадити там свої чужонаціональні відділи жандармерії, складені передовсім з поляків, твердили й автори видання УПА «До зброї»⁴⁸. Польські підпільники вказували на безсенсовну у своїй жорстокості позицію німецької влади, яка проводила акцію виселення, надаючи землі українцям і в такий спосіб докидаючи дров до взаємної ненависті⁴⁹.

Як писав автор «Polska Zwycięży», німці й більшовики стежили лише за тим, щоб вістря бандитизму українських мас було спрямоване на поляків і українці втратили рештки людяності⁵⁰.

Мусимо погодитися з фактом, що кожен народ має право на самостійну інтерпретацію історичних фактів. Ми маємо визнати принцип «згоди на незгоду», особливо коли йдеться про національних героїв. На тлі загострення міжнаціональних і міждержавних суперечок, пов'язаних із ревізією та переоцінкою подій Другої світової війни, задля уникнення реставрації старих і формування нових стереотипів потрібен дуже виважений науковий підхід до історичної минувшини⁵¹. Розширення ж джерельної бази є умовою успішного виконання цього завдання.

REFERENCES

Apel ziemi wołyńskiej. (1944, Marzec 19). *Małopolski Biuletyn Informacyjny*, 2–3 [in Polish].

Bolesna sprawa. (1943, Czerwiec 27). *Małopolski Biuletyn Informacyjny*, 3–7 [in Polish].

Bunt Kainiv. (1944, Berezen). *Surma*, 6 [in Ukrainian].

Do Polaków Ziemi Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. (1944, Maj 28). *Rzeczpospolita Polska*, 12–14 [in Polish].

Do Społeczeństwa Wołyńskiego. (1943, Wrzesień 1). *Polska Zwycięży*, 3–6 [in Polish].

Do zbroi. (1943, Lypen). *Do zbroi: wydaie politychnyi viddil UPA*, 1, 6 [in Ukrainian].

Dosvid istorii. (1944, Berezen). *Surma*, 3–4 [in Ukrainian].

Dziuban, O. (1999). Natsionalno-vyzvolna borotba ukrainskoho narodu 1941–45 rr. u svitli polskykh dokumentiv. *Materiały zasidan Istorychnoi ta Arkheohrafichnoi komisii v Ukraini*, 2, 182–193 [in Ukrainian].

⁴⁷ Pożoga na Wołyniu. S. 9.

⁴⁸ У наступі. Німецька орда палить села й мордує людей. До зброї: видає політичний відділ УПА. 1943. Липень. Ч. 1. С. 8.

⁴⁹ Bolesna sprawa. *Małopolski Biuletyn Informacyjny*. 1943. 27 czerwca. S. 6–7.

⁵⁰ Rola Niemców i Bolszew. w tragedii wołyńskiej. S. 1–4.

⁵¹ Калішук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів, 2020. С. 257.

Hunchak, T. (2011). Shukhevych i batalion «Nakhtigal»: fabrykatsii Moskvy pro ukraïnskyi vyzvolnyi rukh. In T. Hunchak, *Kliuchovi problemy istoriohrafii u Druhii svitovii viini* (p. 23). Kyiv: Ukrainska vydavnychyha spilka im. Yu. Lypy [in Ukrainian].

Kalishchuk, O. (2020). *Volyn43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty*. Lviv [in Ukrainian].

Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini* (R. Osadchuk, Trans.). Paris; New York; Lviv [in Ukrainian].

Kovalchuk, V. (2004). Dokumenty OUN (b) i zapillia UPA pro ukrainsko-polske protystoiannia na Volyni i Polissi u 1943–1944 rokakh: sprobha hrupuvannia za pokhodzhenniam. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 12, 89–92 [in Ukrainian].

Krew polska na Wołyniu. (1943, Maj 27). *Biuletyn Informacyjny*, 5–6 [in Polish].

Kurzawa, P. (2017). Myśl polityczna konspiracyjnego ruchu narodowego w czasie II wojny światowej. *Świat Idei i Polityki*, 16, 323–353 [in Polish].

Marchuk, I. (2004). Propahandyvni vydannia OUN ta UPA na Volyni v 1943–1945 rr. (hazety, zhurnaly, lystivky). *Źyzvolnyi shliakh: suspilno-politychnyi, naukovyi i literaturnyi misiachnyk*, 6, 101–108; 7, 107–112 [in Ukrainian].

Na ziemiach Rzeczypospolitej. W kraju pożogi i anarchii. (1943, Grudzień 26). *Małopolski Biuletyn Informacyjny*, 9–10 [in Polish].

Nasi w kraju i zagranicą. (1943, Listopad). *Orka. Prawdą Zwycięży*, 11, 11–14 [in Polish].

Odezwa [Obóz Narodo-Radykalny]. (1943). *Naród i Wojsko*, 8, 1–2 [in Polish].

Požoga na Wołyniu. (1943, Sierpień 29). *Tydzień*, 7–9 [in Polish].

Pushchuk, I. A. (Comp.), & Fedorchuk, Ya. P. (Ed.) (2010). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Ivanychivskiy i Lokachynskiy raiony*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Ręka niemiecka za kulisami zbrodni ukraińskich. (1944, Kwiecień–Czerwiec). *Ziemie Wschodnie: dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej*, 5–7 [in Polish].

Rola Niemców i Bolszew. w tragedii wołyńskiej. (1943, Sierpień 15). *Polska Zwycięży*, 1 [in Polish].

Savchyn, M. («Marichka»). (1995). *Tysiacha dorih. Spohady. Litopys Ukrainskoi povstanskoï armii* (Vol. 28). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Shopenhauer, A. (1992). *Aforizmy zhyteiskoi mudrosti. Izbrannyye proizvedeniia*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

Shtendera, Ye. (Comp.). (2001). *Ukrainska holovna vyzvolna rada. Dokumenty, ofitsiini publikatsii, materiialy. Dokumenty i spohady. Litopys Ukrainskoi povstanskoï armii* (Vol. 26, Pt. 4). Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Siemaszko, W., & Siemaszko, E. (2008). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945* (Vol. 1–2) (3rd ed.). Warsaw: Wyd-wo von Borowiecky [in Polish].

Stasiuk, O. (2011). Oblashtuvannia pidpilnykh drukaren OUN. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: nauk. zb.*, 15, 63–118 [in Ukrainian].

Sviachene v Ukrainkomu Lehioni Samooborony (Vid nashoho korespondenta). (1944, Traven 6). *Ukrainskyi dobrovolets. Orhan Ukrainskoho Źyzvolnoho Viiska*, 3 [in Ukrainian].

Tragedia Wołynia trwa. (1943). *Nasze Ziemie Wschodnie*, 4, 13–15 [in Polish].

Tragedia Wołynia trwa. (1943, Sierpień–wrzesień–październik). *Nasze Ziemie Wschodnie*, 5, 5–9 [in Polish].

Tragedia wołyńska. (1943, Sierpień 1). *Biuletyn Informacyjny Ziemi Czerwieńskiej*, 1 [in Polish].

Tragiczne wypadki na Wołyniu. (1943, Kwiecień–Maj). *Nasze Ziemie Wschodnie*, 6–7 [in Polish].

U nastupi. Nimetska orda palyt sela y mordue liudei. (1943, Lypen). *Do zbroi: vydaie politychnyi viddil UPA*, 1, 8 [in Ukrainian].

Ukraińskie «Dzikie Pola». (1944, Marzec 16). *Biuletyn Informacyjny*, 6–7 [in Polish].

Wołyń w chwili wkroczenia Armii sowieckiej. (1944). *Wież: agencja informacyjna*, 3–5 [in Polish].

Woźnicka, Z. (2015). Rzeź wołyńska w dokumentach i publicystyce Polskiego Państwa Podziemnego i Rządu RP na Wschodzie. In E. Żurawska, J. Sperka (Eds.), *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku: 70 rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej* (pp. 69–88). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [in Polish].

Współlokupanci Ukraińcy. (1940, Listopad 22). *Walka*, 1 [in Polish].

Zashkilniak, L. (2008). Ukraina i Polshcha v XX stolitti: vid konfliktiv do porozuminnia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 12 [in Ukrainian].

Oksana KALISHCHUK

PhD hab (History), Professor,

Professor at the Department of History of Ukraine and Archeology

Lesia Ukrainka Volyn National University

ORSID: <https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

e-mail: Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS DURING WORLD WAR II IN THE CONSPIRATORIAL PRESS OF THE NATIONAL UNDERGROUND

The article analyzes difficult Ukrainian-Polish relations during World War II through the prism of periodicals of the national underground. In recent decades, domestic historians have actualized the search for sources that would enable the historical reconstruction of the microwar in Western Ukraine. Based on the analysis, it is shown that the «underground press», «secret press», «secret press» are essential sources for analyzing the causes and course of the Ukrainian-Polish conflict. It is emphasized that the figures of victims in specific settlements differ and need to be verified. The secret publications of the national underground reflected the position of a certain part of society and the parties to the confrontation. This represents the publication in conspiratorial publications of the appeals of Stronnictwa Narodowego, Obozu Narodowo-Radykalnego, and other national representations. The authors of Polish publications shift the responsibility for the «Volyn tragedy» to the Ukrainian side. Materials of periodicals allow us to pay special attention to the position of Mitro. Andrei Sheptytskyi on interethnic conflict. The Ukrainian-Polish antagonism that already existed took on particularly acute forms during World War II and was used by both communist and National Socialist

totalitarian regimes. Attention is drawn to how the representatives of the Ukrainian and Polish national liberation movements saw and understood the influence of a third party (the Third Reich and the USSR) on the escalation of the interethnic conflict. The methods used by the Hitlerite and Soviet regimes to achieve their goals are shown. At the same time, it is stated that the materials of secret publications require a critical attitude and comparison of the information of their authors with the data of other sources.

Keywords: Ukrainian-Polish confrontation, World War II, secret press, Third Reich, USSR, Volyn.

УДК 94: 355.01(4)"1939/1945":069(477:438)"20"

DOI: 10.33402/up.2022-15-161-173

Любомир ХАХУЛА

*кандидат історичних наук, старший дослідник
старший науковий співробітник*

*Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
заступник директора з музейного розвитку
Комунального закладу Львівської обласної ради
«Львівський історичний музей»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

ВІЙНА ЯК МУЗЕЙНИЙ НАРАТИВ: ОБРАЗ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ЗАХІДНИХ ТА ПІВНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ ПОЛЬЩІ (ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Критично проаналізовано зміст та форму виставкових наративів в культурних інституціях – музеях Західної та Північної Польщі (Нижньосілезьке, Опольське, Західнопоморське, Поморське воєводства). На основі історико-культурної дослідницької перспективи розкрито особливості антропологізації образу Другої світової війни, співвідношення між академічною історією та соціальною пам'яттю в музейних експозиціях Центру історії «Заєдня», Музеї Пана Тадеуша, Музеї Другої світової війни, Міському Музеї Вроцлава, Центрі Діалогу «Переломи», Центральному музеї військовополонених. Засвідчено, що музейні експозиції початку ХХІ ст. демонстрували важливість інтерпретації історичних фактів, а також репрезентації феномену культурної пам'яті про Другу світову війну.

На початку ХХІ ст. польські історичні музеї, будучи полем взаємодії локальних, регіональних чи національних дискурсів пам'яті, не лише збирали, зберігали та популяризували історичні знання/артефакти, але й активно долучилися до побудови наративних експозицій, які з допомогою новітніх технічних досягнень творили певні історії-розповіді. Особливо репрезентативними були виставкові проєкти культурних інституцій Західних та Північних земель Польщі, приєднаних після Другої світової війни під назвою «Повернені землі». Образ війни на згаданих експозиціях поєднував три перспективи – антропологічно-політичну, національно-універсальну та героїчно-мученицьку, вписані у такі наративні схеми про Другу світову війну: війна – зло, яке призвело до масового знищення людства; війна – «година нуля» й одночасно початок творення нових суспільних зв'язків, спільнот, ідентичностей в інших місцях; війна – пересторога, яка нічого не навчила людей; війна – період національної мартирології; війна – момент героїзму, гартування духу, служби народові та Батьківщині.

Ключові слова: Польща, Західні і Північні Землі, Друга світова війна, музей, культурна пам'ять, політика пам'яті.

Інтелектуальні та політичні дискусії останніх десятиліть продемонстрували потужний потенціал історії та пам'яті про Другу світову війну для формування ідентичності і поляків, і українців¹. Трагічні події тих років, зафіксовані в індивідуальних і комунікативних спогадах, після 1989 р. стали також предметом вільних від ідеологічного тиску наукових досліджень, репортажів, радіо- та телепрограм. Усе це склалося в нову категорію пам'яті – культурну пам'ять². Водночас взаємодія комунікативної та культурної пам'яті, дискусійність, а іноді й суперечність різноманітних інтерпретацій війни часто провокувала національні та міжнародні дебати/конфлікти.

Як зауважила Марія Кобельська: «Для багатьох дослідників культури пам'яті 1989 рік є символічним переломним моментом, коли з різних причин, зокрема звільнення культурної діяльності від постійного державного контролю та цензури, створюються нові наративи про історичне минуле. Але ці нові види діяльності також не позбавлені зовнішнього впливу. Завжди є тиск нових сил – ЗМІ, ринкового споживання, політики пам'яті, культивованої, що необхідно підкреслити, різними інституціями, пов'язаними з апаратом державної влади»³.

У контексті пам'яттєвого буму (*memory boom*) історичні музеї як культурні інституції залишаються полем репрезентації локальних, регіональних чи національних дискурсів пам'яті. Тож наслідками уже музейного буму стали реалізація низки виставкових ініціатив, відкриття нових культурних закладів, які спеціалізуються на коротких історичних періодах, явищах, національних спільнотах та створюють сучасні наративні виставки, привабливі як за змістом, так і за аранжуванням.

Особливої популярності наративні музеї в Польщі набули наприкінці ХХ ст. і стали результатом домінування тенденцій залучення новітніх технічних досягнень до побудови експозицій. Такого типу інституції не лише збирають, консервують, зберігають чи популяризують історичні артефакти, але й творять певну історію-розповідь. Наративний музей працює з категорією нематеріальної спадщини, націлений на публічні дискусії щодо порушених в експозиції питань, передає знання і через відчуття, і через емоції⁴. На думку польської культурологині Анни Зембінської-Вітек, причинами наративного буму в Польщі були посткомуністичні трансформаційні процеси, зокрема пошук власної ідентичності та спроби вписати

¹ Див.: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). *Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945)* / red. R. Niedzielko. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych–Ośrodek KARTA, 2003. 184 s.

² Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. S. 70–71.

³ Kobielska M. Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. *Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, 2016. S. 9–10.

⁴ Folga-Januszewska D., Kowal P. Definicja muzeum narracyjnego. *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych* / red. P. Kowal, K. Wolska-Pabian. Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas, 2019. S. 49–50.

її в європейську історію; зміна способів культурного спілкування – від вербального до візуального; наростання ностальгії за «тихим» і поміркованим життям, що постійно переривається дедалі більшою технологізацією та глобалізацією, а також потреба пропрацювати білі плями минулого, табуйовані в комуністичний період⁵. Такі самі тенденції стали помітними і в українському музеєзнавстві⁶.

Враховуючи велику літературу предмета⁷, метою пропонованої статті є аналіз виставкових наративів про Другу світову війну в сучасних історичних музеях Західної та Північної Польщі (Нижньосілезьке, Опольське, Західнопоморське, Поморське воєводства). Дослідницьку увагу зосереджено, зокрема, на проблемі антропологізації образу Другої світової війни, а також співвідношенні між академічною історією та соціальною пам'яттю в музейних експозиціях про війну. Випадок польських музеїв також цікавий тому, що дає змогу поставити наукове питання: чи мають музеї Західних та Північних земель сучасної Польщі спільні/відмінні наративи про Другу світову війну унаслідок схожого досвіду та долі. Головною особливістю Західних і Північних територій Польщі є насамперед багатонаціональна і полікультурна спадщина, що виникла в результаті складної історії. Тому історичний наратив у цій сфері має творитися не шляхом «збереження ідентичності, а шляхом її обговорення»⁸.

Дослідницький проєкт, результати якого подано в цій статті, базувався на культурологічній перспективі, в якій першочергове значення мають не історичні факти чи їхня інтерпретація, а феномен пам'яті та його репрезентація на музейних експозиціях, присвячених Другій світовій війні. Однак новітня історія також демонструє факти перетворення історичних музеїв на дискусійно-конфліктні майданчики: «Колективна пам'ять, історична політика, інтереси конкретних суспільних груп – все це є тлом конфліктів навколо музеїв. Додатковим елементом, який перешкоджає

⁵ Relacja audio: Jaką historię opowiadają dziś muzea? – wokół książki «Teorie muzeum», URL: <http://www.polin.pl/pl/wydarzenie/jaka-historie-opowiadaja-dzis-muzea-dyskusja-wokol-kniazki> (дата звернення: 26.11.2019); Korzeniewski B. Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. *Druka wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015)* / pod red. J. Kałużnego, A. Korzeniewskiej, B. Korzeniewskiego. Gdańsk: Muzeum II wojny światowej, 2015. S. 108.

⁶ Дискусія про виклики та візії історичних музеїв в Україні. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AlabfMrVt0c> (дата звернення: 15.04.2020).

⁷ Bugumił Z., Wawrzyniak J. Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna. *Kultura i Społeczeństwo*. 2010. № 4. S. 3–21; Bugumił Z. Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych. *Kultura i Społeczeństwo*. 2011. Nr 4. S. 149–170; Fontana E. Memory in Public. Change and Continuity in Contemporary Polish Historical and Cultural Museums. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*. 2012. Vol. IX. Nr 4. S. 47–68; Żychlińska M. Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego. *Przeszłość w dyskursie publicznym* / red. A. Szpociński. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2013. S. 39–55; Korzeniewski B. Przemiany obrazu drugiej wojny... S. 105–138.

⁸ Saryusz-Wolska M. Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach. Warszawa: Wyd-wa Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. S. 236.

створенню цілісного бачення історії Центрально-Східної Європи, є суперечки про новітню історію, які тривали в історіографії та публіцистиці з моменту падіння залізної завіси, серед іншого й на музейних виставках»⁹.

У світлі «нової музеології» музей як культурний заклад має ширшу місію, аніж зберігання та експонування пам'яток. Особливу увагу музеї приділяють відвідувачам, які є співтворцями історичних інтерпретацій¹⁰. Перед авторами виставок завжди стоїть непросте завдання – інтерпретувати науковий наратив, облаштувати декорації та дати глядачам «натхнення і поштовх до розвитку власної думки та приватної розповіді про минуле»¹¹. Заразом залучення музею до суспільно-політичного життя робить інституції культури інструментом історичної політики і місцем для побудови суспільних зв'язків та ідентичності¹². Як зауважила Женев'єва Зубжицькі: «Музеї як інституції, що підтримуються державною владою, є привілейованими місцями для передачі історичних наративів і формування колективної пам'яті. Зазвичай завдяки значним ресурсам, які є в їхньому розпорядженні, вони не лише ефективно просувають історичний дискурс, але й передають знання через широку освітню пропозицію»¹³.

Історичний музей за допомогою матеріальних джерел надає реципієнту історичні знання, а за допомогою художнього виразу – естетичні враження. Музеї такого профілю «мають винятково розповідний характер, вони відтворюють і переказують хід подій минулого, часто зіштовхуючи їх із сьогоденням»¹⁴. У нових наративних музеях суттєвою є наявність усної історії, що «дає можливість демократизувати музей, побудувати багатоголосний наратив, у якому можуть бути присутніми навіть протилежні точки зору на представлену проблему»¹⁵.

⁹ Ziębińska-Witek A. Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? *Kultura Współczesna*. 2015. Nr 4. S. 112.

¹⁰ Ziębińska-Witek A. Muzeum. *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* / red.: M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2014. S. 249.

¹¹ Słomczyńska D. Muzealna narracja historyczna. Przekład historii na warsztat wystawienniczy (na przykładzie ekspozycji muzealnej «My, Berlińczycy!» oraz projektu Muzeum II Wojny Światowej). *Konferencja polskich muzeów historycznych* / red. A. Kubisiak. Poznań; Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych, 2011. S. 53.

¹² Kuzko-Zwierz K. Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. 2015. R. 5. S. 92; Majewski P. Muzea – potrzeba polityki pamięci. *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* / red.: R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2014. S. 116.

¹³ Zubrzycki G. Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* / red.: R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2014. S. 24.

¹⁴ Mrugańska-Banaszak M. Wizualizacja wyników badań nad życiem codziennym mieszkańców Poznania na przykładzie wystaw organizowanych w Muzeum Historii Miasta. *Konferencja polskich muzeów historycznych* / red. A. Kubisiak. Poznań; Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych, 2011. S. 17.

¹⁵ Kuzko-Zwierz K. Historia mówiona w muzeach... S. 94.

Сучасні західні та північні воєводства Республіки Польща до 1945 р. були східними та північними територіями Німеччини. Після рішень Ялтинської і Потсдамської конференцій ці землі примусово покинуло від 3,5 до 5 млн німців, а польська комуністична влада запровадила термін «Повернені землі» («Ziemie Odzyskane») як підтвердження тези про повернення прадавніх слов'янських/п'ястівських земель. Демократичні зміни кінця ХХ ст. спричинили запровадження до публічного простору терміна Західні та Північні землі Польщі, а історія цих теренів стала об'єктом уваги наукових і культурних інституцій. Наприклад, у 2017 р. постала ініціатива під назвою «Мережа Західних та Північних земель», яка від 2020 р. отримала формальний статус Консорціум «Мережа Західних та Північних земель». Об'єднавши вроцлавський осередок «Пам'ять і майбутнє», познанський Західний інститут ім. Зигмунта Войцеховського, Національний музей в Щеціні, ольштинський Північний інститут ім. Войцеха Кетжинського та Сілезький інститут в Ополі, Консорціум серед іншого реалізовував низку історично-виставкових проєктів у Польщі та за кордоном¹⁶.

У 2015–2017 рр. у Вроцлаві та Щеціні відкрилися виставки, які стали продовженням тенденції до побудови наративних музеїв, що «діляться з відвідувачами “досвідом” та прагнуть перетворити глядачів на активних учасників вистави»¹⁷. Головна виставка Центру історії «Засядня» під назвою «Вроцлав 1945–2016» була відкрита 16 вересня 2016 р. Реалізація такого масштабного проєкту стала черговою ініціативою осередку «Пам'ять і майбутнє». Створений ще 2007 р., осередок уже мав досвід реалізації багатьох виставкових та наукових проєктів, зокрема пересувної виставки «Потяг до історії» та ін.

Нова експозиція, відкрита в приміщенні колишнього автобусного парку Вроцлава, це історія не лише про місто, а й про його мешканців. Виставка, позначена символічними просторами, підтверджувала методологічні засади авторів про те, що сучасні музеї не тільки займаються зберіганням пам'яток, але й розповідають історії, переносять у часі та дають можливість знову пережити історії «наших прабабусь та прадідусів»¹⁸. Виставка розпочиналася прологом-розповіддю про часи до 1945 р. – соціокультурне життя та досягнення періоду II Речіпосполитої (представлені крізь призму містечка південно-східних воєводств держави, а не Вроцлава, як в інших частинах виставки) і трагедію поляків в роки Другої світової війни: «У пам'яті поляків двадцятирічний період закарбувався як час певної стабілізації та період формування сучасного життя. Але насамперед як час великих надій і великих планів на наступні десятиліття»¹⁹. Ці

¹⁶ Umowa Konsorcjum pn: «Sieć Ziem Zachodnich i Północnych», zawarta w dniu 3 marca 2020 r. w Warszawie. URL: <http://szzip.pl/pl/porozumienie/> (дата звернення: 15.01.2022).

¹⁷ Ziębińska-Witek A. Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? S. 114; Tak masz pamiętać. Z dr. Marią Kobielską rozmawia Emilia Dłużewska. *Gazeta Wyborcza*. 2017. 18–19 listopada.

¹⁸ Kucharski W. Centrum Historii Zajezdnia we Wrocławiu. Albo: jak porwać opowieścią o historii miasta. URL: <https://wszystkoanajwazniejsze.pl/wojciech-kucharski-centrum-historii-zajezdnia-we-wroclawiu-albo-jak-porwac-opowieścia-o-historii-miasta/> (дата звернення: 11.09.2021).

¹⁹ Koniarek L. Życie społeczno-kulturalne i osiągnięcia II Rzeczypospolitej. *Wrocław 1945–2016. Wystawa w Centrum Historii Zajezdnia* / red. W. Kucharski. Wrocław: CH Zajezdnia, 2016. S. 14.

події стали контекстом усієї виставки, вони показували місця, звідки походять герої повоєнного Вроцлава. Ідеалізований довоєнний світ, за словами співавтора концепції виставки Войцеха Кухарського, був результатом сімейних спогадів про міжвоєнну Польщу: «Мешканці ідеалізують II Річсполітуту, не бачачи, що це була країна з низкою проблем»²⁰.

Головній розповіді виставки передує розділ під назвою «Війна 1939–1945 років». Якщо жителі міжвоєнної Польщі насолоджувалися своїми досягненнями і не переймалися політичними процесами, то цинічна політика увірвалася в життя людей у 1939 р. разом із зовнішніми загрозами – Третій Райхом і Радянським Союзом. Символічний міст, як добре підібрана декорація, веде до квартири під номером 39, яка складається з трьох кімнат – багато мебльованих, покинутих, зруйнованих військовими діями та незнайомцями. Разом із внутрішньою кімнатою цей будинок розповідає про Другу світову війну. Це оригінальна ідея: гарна кам'яниця, покинута й водночас окупована ворогами, і підвір'я, де розповідають про страждання населення, злочини, підпільну боротьбу та примусові виселення. Війна і прийняті після її закінчення рішення змінити кордони та переселити людей привели до створення нових ідентичностей на новому місці.

Враховуючи той факт, що виставка «Вроцлав 1945–2016» – це переважно розповідь про повоєнне місто та його мешканців, події, що передували описаним рокам – лише фрагменти, метою яких не є пояснення чи представлення Другої світової війни як складного явища, але виокремлення головних мотивів, що вплинули на повоєнний вигляд Вроцлава.

Сучасною наративною виставкою, яка розповідає про війну крізь призму долі її учасників, є постійна експозиція «Місія: Польща» Музею Пана Тадеуша у Вроцлаві – відділу Національного Закладу ім. Оссолінський, відкрита у травні 2016 р. Цьому закладу передали свої колекції видатні поляки Владислав Бартошевський та Ян Новак-Єзьоранський, почесні громадяни Вроцлава та куратори вроцлавського Оссолінеуму. Згадані пам'ятки стали основою для створення у 2015 р. Кабінетів свідків історії – Кабінету Владислава та Зофії Бартошевських і Кабінету Яна та Ядвіги Новак-Єзьоранських²¹.

Виставка «Місія: Польща» мала два виміри – пізнавально-історичний та освітній. Експозиція, присвячена Другій світовій війні, містила відомості про діяльність Польської підпільної держави і підпільної Ради допомоги євреям «Жегота». Заразом життєві шляхи Владислава Бартошевського та Яна Новака-Єзьоранського, рішення, які вони приймали, їхні громадянські позиції є прикладом суспільно-політичної активності на користь країни. Музей Пана Тадеуша, гаслом якого є «Свобода», цією частиною основної експозиції пропагував такий підхід до історії Польщі від 1939 р. до початку XXI ст., в якому війна, розпочата в 1939 р., не закінчилася в 1945-му або у 1989-му. Справжнє звільнення від окупації відбулося лише після

²⁰ Wywiad badawczy z Wojciechem Kucharskim, Zastępcą Dyrektora ds Naukowych CH «Zajezdnia», Wrocław, 11 IX 2017 roku. *Архів автора*.

²¹ Wywiad badawczy z Małgorzatą Preisner-Stokłosa, kierowniczką Gabinetu Władysława i Zofii Bartoszewskich ZNiO, Wrocław, 14 IX 2017 roku. *Архів автора*.

вступу Польщі до НАТО та ЄС у 1999 та 2004 рр.²² Музей Пана Тадеуша, багатий мультимедійними ресурсами, у привабливій формі розповідав історію Польщі, Європи та світу в 1939–1945 рр., а також історію покоління, яке виросло в незалежній країні, боролось за неї і працювало заради розвитку Батьківщини.

Дещо інший вимір має досвід Другої світової війни, представлений авторами щецінської виставки у відкритому на зламі 2015–2016 рр. Центрі діалогу «Переломи» – структурній одиниці Національного музею в Щеціні. Подібно до вроцлавської «Засядні», на виставці про повоєнну історію міста та краю Друга світова війна та її завершення стали відправним пунктом для побудови нових суспільних зв'язків²³. Експозиція розпланована навколо так званої «Шкали Часу» – білої лінії, що проходить через всю експозицію: «Заходячи в Центр діалогу “Переломи”, ми занурюємося в минуле – майже буквально – занурюємося у криницю історії, щоб побачити прекрасні та страшні події, дізнатися про долі людей: героїв, злочинців. Темрява і тиша, що охоплюють вхід, мають сприяти пошуку відповідей на питання про ідентичність, патріотизм, добро і зло»²⁴.

Перші дві кімнати під назвою «Генеза» та «Апокаліпсис» закінчувалися мистецькою фотопанорамою «Кінець мрій. Щецін'45» («Das Ende des Traums/Koniec marzeń, Stettin'45»), створеною у 2015 р. відомим варшавським художником Кобасом Лаксою. У ній представлено портрет міста в останні дні війни, основним посланням якого були «смерть старого світу» та початок творення нової ідентичності міста: «Темою твору є не лише повоєнна плутанина ролей і доль, але й досі актуальне в багатьох частинах світу відчуття страху перед війною»²⁵. Тематично схожа на вроцлавську виставку, експозиція Центру діалогу «Переломи» мала більш локальний характер. Тут, як і в «Засядні», присутній емоційний символ – вагон, через який глядачі потрапляють у нібито «новий світ». Вони приходять з багажем знань про довоєнний і воєнний вигляд міста, тісно пов'язаний з нацизмом, примусовою працею та висланням в концтабори. Тим часом на виставці «Вроцлав 1945–2016» вантажний вагон символізував перехід від довоєнного, дещо ідеалізованого минулого, через звірства війни національного масштабу до нової реальності.

Хоча Гданськ географічно розташований на західних та північних землях, його історія відрізняється від інших міст цієї частини Польщі. Головні події початку Другої світової війни, такі як оборона Вестерплатте та Польської пошти (польських державних установ, що діяли у міжвоєнний період, коли Гданськ був вільним містом), вписали Гданськ у національний канон Польщі²⁶. Саме тому Гданськ був обраний для розміщення Музею Другої світової війни, заснованого у 2008 р. та відкритого у 2017 р.

²² Mission: Polen. Władysław Bartoszewski. Jan Nowak-Jeziorański. Wrocław: NZiO, 2016. S. 24.

²³ Kubaj A., Sikorski T. Narracja przewodnia wystawy w Centrum Dialogu Przełomy. *Bieżące archiwum Centrum Dialogu Przełomy–Muzeum Narodowego w Szczecinie*. 2017. Sygn. 1. Ark. 25.

²⁴ Kuchcińska-Kurcz A. Wycieczka po CDP. *Miasto sprzeciwu – miasto protestu. 1939–1989*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2015. S. 67.

²⁵ Wywiad badawczy z Agnieszką Kuchcińską-Kurcz, Kierownikiem Centrum Dialogu Przełomy, Szczecin, 25 X 2017 roku. *Архів автора*.

²⁶ Saryusz-Wolska M. Spotkania czasu z miejscem... S. 227.

Ідея майбутнього музею зародилася під час польсько-німецьких дебатів про масове післявоєнне виселення німців і про ідею створення музею та освітнього центру вигнанців у Берліні. З польського боку найбільше непокоїлись, що така ініціатива могла б «привести до перегляду образу Другої світової війни через наголошення на німецьких стражданнях, замовчуючи вчинені нацистами злочини»²⁷. Концепція створення в Польщі музею про досвід Другої світової війни виникла у тодішнього директора Бюро публічної освіти Інституту національної пам'яті Павла Махцевича: «Через створення музею ми хотіли спрямувати польську історію в русло європейської та світової історичної пам'яті, показати світові невідомі та незрозумілі сторінки польської історії»²⁸.

Від презентації концепції музею і до його відкриття (виставка займала площу 5 000 м² і вважалася однією з найбільших серед історичних музеїв світу) форма і зміст експозиції залишалися предметом дискусій. Відразу після відкриття музею, згідно з рішенням міністра культури та національної спадщини Польщі, установу реорганізували, що привело до зміни адміністрації та оголошення про намір доповнити експозицію елементами, які б більше підкреслювали польський досвід війни.

Основна виставка, за словами публіциста Пьотра Косєвського, була формою польської самопрезентації, де: «домінує бачення відкритої, але сильної польськості, яка здатна говорити не лише про славні моменти, а й про те, що поганого сталося в нашому минулому, спроможна прийняти досвід інших націй та їхній погляд на історію»²⁹. Для співавторів концепції виставки Петра Маєвського, Павла Махцевича, Януша Маршальца, Рафала Внука основною темою експозиції була війна як універсальний досвід, «не тільки європейський, але навіть глобальний»³⁰. У такому вигляді музей ставав форумом для дискусії про минуле, де музейний предмет – свідчення минулого та елемент історичного наративу³¹.

До грудня 2017 р. нова адміністрація музею оголосила про 12 змін в експозиції. Фільм про збройні конфлікти від кінця Другої світової війни до сьогодні, що завершував експозицію, замінили на анімаційний фільм «Непереможні», головною темою якого була історія витривалості поляків під час війни та зради їх союзниками³². За словами тодішнього директора музею, а від липня 2021 р. директора Інституту національної пам'яті Кароля Навроцького: «Насамперед йдеться про відхід від педагогіки сорому. Ми хочемо пишатися своєю історією, і це наша мета. Цей музей не може не відповісти на запитання: що ми, поляки, хочемо розповісти про наш досвід Другої світової війни, про понад сорок років радянської окупації та понад двадцять років трансформаційної несправедливості в III Речіпосполитій?»³³.

²⁷ Machcewicz P. Zaczęło się od artykułu... *Przegląd Polityczny*. 2017. № 144. S. 70.

²⁸ Machcewicz P. Muzeum. Kraków: Znak, 2017. S. 35.

²⁹ Kosiewski P. Niszczenie Muzeum. *Tygodnik Powszechny*. 2017. 12 listopada. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/nr-462017-14826> (дата звернення: 24.12.2021).

³⁰ Majewski P., Wnuk R. Intelktualne korzenie Muzeum II Wojny Światowej. *Przegląd Polityczny*. 2017. № 144. S. 78.

³¹ Ibid. S. 86.

³² Wolff-Powęska A. Film, który zniechęca. *Tygodnik Powszechny*. 2017. 26 listopada. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/film-ktory-zniecheca-150897> (дата звернення: 18.12.2021).

³³ Kania D. Bitwa o pamięć. Koniec pedagogiki wstydu. *Gazeta Polska*. 2017. 31 października.

Дещо відмінними за характером і стилем були виставки про Другу світову війну, відкриті у Миському музеї Вроцлава та Центральному музеї військовополонених в Ополі/Ламбіновіцах. Їхню подібність визначали три принципи: дуже близька до традиційного музею розповідь; деякі з музеїв були також місцями мученицької пам'яті; зосередженість наративу на героїчних вчинках та/або стражданнях людей під час війни.

Головна експозиція Миського музею Вроцлава «1000 років Вроцлава» була відкрита в колишньому королівському палаці у квітні 2009 р. як частина дискурсу універсальної суспільної пам'яті³⁴. У вступі до виставки директор музею наголосив, що «це перша експозиція, вільна від політичних емоцій та упереджених коментарів»³⁵. На думку авторів концепції, цьому сприяло експонування автентичних об'єктів та ретрансляція свідчень минулих епох з допомогою історичних джерел. Творці виставки розуміли роль музею як місця культурної пам'яті: «Ідея цього місця полягає в тому, щоб врятувати історію від розрахункового неврозу. Минуле не може бути токсичним для сьогодення – воно може бути лише справжнім. Недарма лише за кілька років у сучасних історичних дослідженнях з'явилися концепції упорядкування (не оцінки) соціальної пам'яті. Це наукові інструменти у вигляді “носіїв історичної пам'яті”, “суспільної свідомості” чи пам'яті як “бронзової історії”. Інтерпретація історії міста відповідно до змінних політичних процесів базується на культуроутворювальних факторах. У Вроцлаві ми визначаємо історію, а не деформуємо її»³⁶.

Тема Другої світової війни розкрита в 22-му залі під назвою «Нацистська диктатура – Друга світова війна». Цю частину виставки справді можна назвати артефактною та розділити на дві частини. Перша – наративна розповідь про переслідування поляків та євреїв і про концтабір Гросс Розен (KL Gross Rosen), створений у 1940 р. (ця частина розкрита з допомогою особистих речей в'язнів табору та фігурок, виготовлених в'язнем Романом Конаржевським. Кольорові фігурки демонструють тяжку роботу в таборі, втомлені обличчя чоловіків, жінок, дітей). Друга частина зали складалася із презентованої німецької та радянської зброї, уніформ та карт Вроцлава. Найбільшим символом тут була голова, збита з пам'ятника Адольфу Гітлеру, та скинутий на землю прапор Третього Райху. Щоб зберегти заявлену «неупередженість» і не викликати зайвих емоцій у відвідувачів, автори злегка прикрили ці артефакти інфокіоском. Варто додати, що відсутність наративного характеру експозиції доповнювали тексти зі зручного путівника. Хоча видання переважно містило факти про топографію міста, чим підтверджувало пріоритетність «головного героя» виставки – міста Вроцлава³⁷.

Центральний музей військовополонених в Ополі/Ламбіновіцах розташований на меморіальному місці з довгою і непростю історією. Перший табір у цьому

³⁴ Łagiewski M. Pałac z historia – historia w Pałacu. *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* / pod red. M. Łagiewskiego, H. Okólskiej, P. Oszczanowskiego. Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, 2009. S. 9.

³⁵ Ibid. S. 12.

³⁶ Ibid. S. 13.

³⁷ Dyktatura hitlerowska – II wojna światowa. *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* / pod red. M. Łagiewskiego, H. Okólskiej, P. Oszczanowskiego. Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, 2009. S. 281–290.

місці (тоді Ламсдорф) був створений у 1870 р. для французьких солдатів з франко-пруської війни. Під час Другої світової війни тут діяв комплекс німецьких таборів для військовополонених (переважно радянських – близько 200 тис. осіб) – Dulag B Lamsdorf, Stalag VII B Lamsdorf, Stalag 318 / VIII F, Stalag 344 Lamsdorf. Через табір пройшло близько 100 тис. в'язнів різних національностей – поляків, англійців, сербів, словаків, французів та американців.

Після війни в липні 1945 р. за рішенням Сілезького воєводи в Ламбіновіцах був створений Трудовий табір для німецьких переселенців. Там утримували кілька тисяч жителів довколишніх міст (літні люди, жінки, діти). До 2,5 тис. людей загинули від нелюдських умов, інфекційних хвороб чи вбивств, скоєних командиром Чеславом Гемборським та охоронцями табору³⁸.

Як писав історик Бернارد Лінек, після 1945 р. «в пам'яті Ламсдорфа також помітний прогресивний процес “полонізації”», так само як наступні виставки стосуються переважно польської історії: долі в'язнів Вересневої кампанії та місць мучеництва, вояків на польській землі та долі варшавських повстанців»³⁹. Останніми роками музей активно співпрацює з родинами катинських жертв і цікавиться цією тематикою, що помітно в наративах постійних експозицій: «У німецькому полоні», «Табори військовополонених у Ламсдорфі/Ламбіновіце 1870–1945».

Так, аналіз сценаріїв та наративів виставок, присвячених Другій світовій війні на територіях Західних і Північних земель Польщі, дав змогу виокремити три основні перспективи представлення війни: антропологічно-політичну, національну і водночас універсальну та героїчно-мученицьку. В усіх музеях, за винятком гданського Музею Другої світової війни, війна була або частиною ширшої експозиції, або фрагментованою на епізоди, пов'язані з конкретними місцями культурної пам'яті. Головними наративами-схемами про Другу світову війну в зазначених музеях були такі: війна – зло, яке призвело до масового знищення людства; війна – «година нуль» й одночасно початок творення нових суспільних зв'язків, спільнот, ідентичностей в інших місцях; війна – пересторога, яка нічого не навчила людей; війна – період національної мартирології; війна – момент героїзму, гартування духу, служби народу та Батьківщині.

REFERENCES

Assmann, J. (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Bugumił, Z., & Wawrzyniak, J. (2010). Narracje zniszczenia. Trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezna. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 3–21 [in Polish].

³⁸ Linek B. Czy sprawcy mogą stać się ofiarami. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2015. T. 2 Wspólne/Oddzielne / red.: R. Traba, H. H. Hahn. S. 337.

³⁹ Ibid. S. 343.

- Bugumił, Z. (2011). Miejsce pamięci versus symulacja przeszłości – druga wojna światowa na wystawach historycznych. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 149–170 [in Polish].
- Dłużewska, E., & Kobielska, M. (2017, Listopad 18–19). Tak masz pamiętać. Z dr. Marią Kobielską rozmawia Emilia Dłużewska. *Gazeta Wyborcza*, 266 [in Polish].
- Dyskusia pro vyklyky ta vizii istorychnykh muzeiv v Ukraini. (2017). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=AlabfMrVt0c> [in Ukrainian].
- Folga-Januszewska, D., & Kowal, P. (2019). Definicja muzeum narracyjnego. In P. Kowal, K. Wolska-Pabian (Eds.), *Muzeum i zmiana. Losy muzeów narracyjnych* (pp. 49–50). Warsaw: Muzeum Powstania Warszawskiego; Kraków: Universitas [in Polish].
- Fontana, E. (2012). Memory in Public. Change and Continuity in Contemporary Polish Historical and Cultural Museums. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*, IX/4, 47–68 [in English].
- Kania, D. (2017, Październik 31). Bitwa o pamięć. Koniec pedagogiki wstydu. *Gazeta Polska*, 44 [in Polish].
- Kobielska, M. (2016). *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny*. Warsaw: Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo [in Polish].
- Koniarek, L. (2016). Życie społeczno-kulturalne i osiągnięcia II Rzeczypospolitej. In W. Kucharski (Ed.), *Wrocław 1945–2016. Wystawa w Centrum Historii Zajezdnia* (pp. 13–23). Wrocław: CH Zajezdnia [in Polish].
- Korzeniewski, B. (2015). Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. In J. Kałużny, A. Korzeniewska, B. Korzeniewski (Eds.), *Druaga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015)* (pp. 105–138). Gdańsk: Muzeum II wojny wiatowej [in Polish].
- Kosiewski, P. (2017, Listopad 12). Niszczenie Muzeum. *Tygodnik Powszechny*, 46. Retrieved from <https://www.tygodnikpowszechny.pl/nr-462017-14826> [in Polish].
- Kucharski, W. (2016). *Centrum Historii Zajezdnia we Wrocławiu. Albo: jak porwać opowieści o historii miasta*. Retrieved from <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/wojciech-kucharski-centrum-historii-zajezdnia-we-wroclawiu-albo-jak-porwac-opowieścia-o-historii-miasta/> [in Polish].
- Kuchcińska-Kurcz, A. (2015). Wycieczka po CDP. In A. Kuchcińska-Kurcz (Ed.), *Miasto sprzeciwu – miasto protestu. 1939–1989* (pp. 66–68). Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie [in Polish].
- Kuzko-Zwierz, K. (2015). Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 5, 91–110. Doi: <https://doi.org/10.26774/wrhm.97> [in Polish].
- Łagiewski, M., Okólska, H., & Błaszkowski, B. (2009). Dyktatura hitlerowska – II wojna światowa. In M. Łagiewski, H. Okólska, P. Oszczanowski (Eds.), *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* (pp. 281–290). Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia [in Polish].
- Łagiewski, M. (2009). Pałac z historia – historia w Pałacu. In M. Łagiewski, H. Okólska, P. Oszczanowski (Eds.), *1000 lat Wrocławia. Przewodnik po wystawie* (pp. 9–16). Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia [in Polish].

Linek, B. (2015). Czy sprawcy mogą stać się ofiarami. In R. Traba, H. H. Hahn (Eds.), *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. T. 2 Wspólne/Oddzielne* (pp. 334–345). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].

Machcewicz, P. (2017). *Muzeum*. Kraków: Znak [in Polish].

Machcewicz, P. (2017). Zaczęło się od artykułu... *Przegląd Polityczny*, 144, 68–74 [in Polish].

Majewski, P., & Wnuk, R. (2017). Intelktualne korzenie Muzeum II Wojny Światowej. *Przegląd Polityczny*, 144, 75–81 [in Polish].

Majewski, P. (2014). Muzea – potrzeba polityki pamięci. In R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki (Eds.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* (pp. 115–117). Warsaw: Muzeum Historii Polski [in Polish].

Mission: Polen. Władysław Bartoszewski. Jan Nowak-Jeziorański. (2016). Wrocław: NziO [in Polish].

Mrugalska-Banaszak, M. (2011). Wizualizacja wyników badań nad życiem codziennym mieszkańców Poznania na przykładzie wystaw organizowanych w Muzeum Historii Miasta. In A. Kubisiak (Ed.), *Konferencja polskich muzeów historycznych* (pp. 11–32). Poznań-Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych [in Polish].

Niedzielko, R. (Ed.). (2003). *Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945)*. Warsaw: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych–Ośrodek KARTA [in Polish].

Relacja audio: Jaką historię opowiadają dziś muzea? – wokół książki «Teorie muzeum» (2017). Retrieved from <http://www.polin.pl/pl/wydarzenie/jaka-historie-opowiadaja-dzis-muzea-dyskusja-wokol-ksiazki> [in Polish].

Saryusz-Wolska, M. (2011). *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Słomczyńska, D. (2011). Muzealna narracja historyczna. Przekład historii na warsztat wystawienniczy (na przykładzie ekspozycji muzealnej «My, Berlińczycy!» oraz projektu Muzeum II Wojny Światowej). In A. Kubisiak (Ed.), *Konferencja polskich muzeów historycznych* (pp. 33–53). Poznań-Gniezno: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych [in Polish].

Wolff-Powęska, A. (2017, Listopad 26). Film, który zniechęca. *Tygodnik Powszechny*, 48. Retrieved from <https://www.tygodnikpowszechny.pl/film-ktory-zniecheca-150897> [in Polish].

Ziębińska-Witek, A. (2014). Muzeum. In M. Saryusz-Wolska, R. Traba (Eds.), *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* (pp. 246–251). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].

Ziębińska-Witek, A. (2015). Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? *Kultura Współczesna*, 4, 106–123 [in Polish].

Zubrzycki, G. (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. In R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki (Eds.), *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości* (pp. 13–25). Warsaw: Muzeum Historii Polski [in Polish].

Żychlińska, M. (2013). Herosi pośród ruin. Kod romantyczny jako fundament polskiej polityki historycznej na przykładzie Muzeum Powstania Warszawskiego. In

A. Szpociński (Ed.), *Przeszłość w dyskursie publicznym* (pp. 39–55). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].

Liubomyr KHAKHULA

PhD, Senior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine;

Deputy Director Lviv Historical Museum

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

WAR AS A MUSEUM NARRATIVE: IMAGE OF THE WORLD WAR II IN THE WESTERN AND NORTHERN TERRITORIES OF POLAND (EARLY XXI CENTURY)

In the article, the content and form of exhibition narratives in cultural institutions – museums of Western and Northern Poland are critically analyzed. Based on the historical and cultural research approach, the features of an anthropological dimension of World War II, the correlation between academic history and social memory in the museum exhibitions of the History Center «Zajeźdźnia», Museum of Pan Tadeusz, Museum of the World War II in Gdansk, City Museum of Wrocław, Center for Dialogue «Przełomy», The Central Museum of Prisoners of War are shown. It is proven that the museum expositions of the beginning of the XXI century demonstrated the importance of interpreting historical facts, as well as representing the phenomenon of cultural memory of World War II.

In the early XXI century, Polish historical museums, as a field of interaction of local, regional or national discourses of memory, not only collected, preserved, and promoted historical knowledge/artifacts, but also actively participated in the construction of narrative exhibitions, which created certain stories-narratives by means of the latest technical achievements. Particularly representative were exhibition projects of cultural institutions of the Western and Northern Territories of Poland, joined after the World War under the name «Recovered Territories». The image of war in the mentioned expositions combined three perspectives – anthropological-political, national/universal, and heroic-martyr, inscribed in the following narrative schemes about World War II: war – the evil that led to the mass destruction of mankind; war – «hour zero» and at the same time the beginning of the creation of new social ties, communities, identities in other places; war is a warning that hasn't taught people anything; war – the period of national martyrology; war is a moment of heroism, hardening of the spirit, service to the people and the Motherland.

Keywords: Poland, Western and Northern Territories, World War II, museum, cultural memory, politics of memory.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор

провідний науковий співробітник

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

e-mail: potulnytskyva@ukr.net

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

кандидат історичних наук

науковий співробітник

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3385-7281>

e-mail: potulnytski@gmail.com

**ОБРАЗ ПОЛЬЩІ ТА ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРИЧНІЙ ТА ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
МІЖВОЄННОЇ ДОБИ (1918–1939)**

На основі архівних джерел та літератури відтворено в історичній ретроспективі бачення Польщі та поляків, яке склалося у провідних українських науковців, що належали протягом міжвоєнної доби до трьох різних напрямів української історичної та політичної думки: народництва, консерватизму та націоналізму. Із застосуванням авторської, апробованої в низці попередніх досліджень методології здійснено порівняння поглядів представників відмінних напрямів щодо трьох основних питань: 1) спільні та відмінні сторінки історії обох народів та їхнє значення для можливості співіснування; 2) ставлення до Польщі в контексті концептуальних доктрин української історичної та політичної думки; 3) існування в українській політичній думці ідеї орієнтації на Польщу. Унаслідок аналізу найбільш знакових праць обраних провідних українських інтелектуалів з'ясовано, що українські науковці концентрувались на відображенні досить відмінних подій з українсько-польської історії. Інша відмінність торкається диференціації щодо поглядів на Польщу та поляків, що була викликана засадничими розбіжностями в теоретичних доктринах українських дослідників. Тому роль Польщі в історії українського народу народники оцінювали негативно, а консерватори та націоналісти – двояко, вирізняючи і позитивні, і негативні впливи. Загальні доктрини в українській історичній та політичній думці визначали й різне ставлення її представників до Польщі. Тут народники протиставляли демократизм українців аристократизму поляків, консерватори

визначали засадничу роль Польщі у формуванні української гетьманської еліти, а націоналісти звинувачували поляків у колонізації української аристократії. Орієнтацію на Польшу у постанні української держави народники заперечували через історичні порахунки. Натомість консерзатори покладались на внутрішню організацію монархістів у Польщі, складену з місцевих поляків та українців, а націоналісти вважали орієнтацію на Польшу можливою, оскільки обидва народи є останнім європейським форпостом на сході континенту, що протистоїть перманентним загарбницьким планам Москви.

Ключові слова: образ Польщі, українсько-польське співіснування, українська політична думка, народництво, консерватизм, націоналізм.

Одним із джерел, де українські вчені-емігранти розглядали сукупність українсько-польських взаємин, була серія українських історичних і політичних праць, написаних у 1890–1940-х роках, головну у 1918–1939 рр., після невдалих спроб створити українську державу в 1917–1920 рр. Проаналізувавши цю спадщину українських учених в їхній еволюції, автори виділяють три напрями в українській історичній та політичній думці того часу: народництво, консерватизм і націоналізм¹. У Західній Україні переважали консервативний і націоналістичний напрями; у Східній Україні – народництво і консерватизм.

Образ Польщі та поляків в українській історичній та політичній думці викликає інтерес як через необхідність вивчення історичного досвіду української інтелектуальної історії, так і з огляду на розвиток сучасного українського націотворення, оскільки низка викладених нижче концепцій досі не втратила свого впливу на національних українських ідеологів. Вивчення відношення до Польщі в українській історико-політичній думці може виявити деякі нові площини для порівняльного аналізу і майбутніх досліджень. Тому, виокремлюючи образ Польщі та поляків в українській історичній та політичній думці, спробуємо відповісти насамперед на такі питання: 1) якою була відмінність між баченням польського питання представниками трьох різних напрямів української історико-політичної думки в контексті змалювання спільних сторінок історії обох народів? 2) чи дійсно існувала відмінність між загальними доктринами в українській історичній та політичній думці і їхнім ставленням до Польщі? 3) чи існувала в українській історико-політичній думці міжвоєнної доби ідея орієнтації на Польшу як вирішальний чинник для постання української незалежної держави, і якщо існувала, то серед представників яких напрямів?

Погляди на польсько-українські відносини досліджено в контексті загального методологічного підходу авторів до української історичної та політичної думки, який дає можливість зосередити увагу на різних трактуваннях трьох чинників: концепції нації, ролі національної території і баченні держави². З огляду на

¹ Див.: Potul'nyč'kyj V. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Stuttgart, 1997. No 45. H. 1. S. 2–30.

² Такий методологічний підхід ми вже використовували для аналізу образу іншого в українській, російській, німецькій та французькій історичній та політичній думці. Див.: Potul'nytskyi V. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945). *Quest for Models of Coexistence: National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic*

відсутність однастайності щодо трактування ролі Польщі та поляків в українській історії серед представників різних напрямів української історичної та політичної думки, автори вибірково аналізуватимуть погляди чільних представників кожного напрямку на польську проблему. Це – Михайло Грушевський (1866–1934) та Сергій Шелухин (1864–1938) як народники, В'ячеслав Липинський (1882–1931) та Степан Томашівський (1875–1930) як представники консервативно-монархічного напрямку, та Володимир Старосольський (1878–1942) і Степан Рудницький (1877–1937) як націонал-державники. Основна концентрація авторів буде зосереджуватись на порівняльному аналізі праць, написаних протягом міжвоєнної доби, хоча в дослідженні цілісного й поліперспективного бачення ідей того чи того автора щодо Польщі та поляків автори торкатимуться також досліджень (особливо щодо робіт Михайла Грушевського), написаних і на початку ХХ ст.

Народницький напрям

Звертаючись до теми українсько-польських відносин, М. Грушевський об'єктувався їхнім дослідженням головню в контексті таких питань, як проблема «історичної Польщі», становище України у складі польсько-литовської держави, польсько-шляхетське пригнічення українського народу і його залишки в Правобережній Україні в ХІХ ст., питання про польсько-українські відносини в Галичині та питання про Холмщину. Дослідника цікавили у висвітленні всіх вищезазначених аспектів питання радше історико-політичного, аніж етнопсихологічного характеру. Загалом негативне ставлення Грушевського до поляків було результатом, з одного боку, його науково-історичних досліджень, під час яких він знайшов та належно обробив у синтезу безліч фактів для засудження старої «історичної Польщі», заперечення претензій Польщі щодо включення України до її складу; з іншого боку, воно було зумовлене усвідомленням ученим, який 20 років жив і працював в Галичині, суті та змісту польської політики щодо українського населення Галичини і Холмщини. У 1906 р., підводячи підсумки своїх 12-річних спостережень за специфікою та особливостями галицького національно-політичного життя, він зауважував, що поляки не бажають нічим жертвувати зі свого панівного становища і не уявляють собі іншого ставлення до українців, аніж ставлення панівної нації³.

Eurasian World / ed. by K. Inoue and T. Uyama. Sapporo, 1998. P. 163–195; Potulnytskyi V. Jews and Jewish Theme in Ukrainian Historical Thought. *Jews in Eastern Europe. Journal of the Centre For Research and Documentation of East European Jewry of the Hebrew University of Jerusalem*. Givat Ram, Jerusalem. Winter 2000. No 3 (43). P. 5–36; Potulnytskyi V. Galician Identity in Ukrainian Historical and Political Thought. *Galicia. A Multicultural Land* / ed. by Chris Hann and Paul Robert Magocsi. Toronto; Buffalo; London, 2005. P. 83–103; Potulnytskyi H. Position of Ukraine between Poland and Russia in the narratives of French and German intellectual history from the end of the 18th century until the end of the First World War: towards theoretical, methodological, conceptual, and source aspects. *Omelyan Pritsak: Biography, Legacy, Research interests. For the 100th Anniversary of Omelyan Pritsak's Birth*. Kyiv, 2021. P. 244–274; Потульницький В., Потульницький Г. Річ Посполита в контексті її історичних відносин з Україною в науковій спадщині Омеляна Пріцака. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2019. Вип. 12. С. 151–165.

³ Грушевський М. Автобіографія. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* / упоряд. А. П. Демиденко. Київ, 1992. С. 202.

Грушевський вкрай негативно оцінював роль історичної Польщі в історії України та її народу, підкреслював, що історичні відносини Польщі й України зводяться до того, що українська народність була обкрадена польською: «...вона [Польща – В.П., Г.П.] заволоділа багатствами України – її землями, вона втягнула в себе на протязі сторіч все, що з'являлось найбільш видатне в українському середовищі, і перетворила українську народність на масу робітників, працюючих на представників польської народності і культури»⁴. На переконання Грушевського, особливо разючі руйнівні наслідки мало польське панування в Галичині, яка на той час уже протягом чотирьох століть перебувала під польським гнітом і зверхністю. «Надзвичайно складне становище, у котрому опинилася українська народність [у Галичині – В.П., Г.П.], – пише Грушевський, – є, перш за все, результатом її економічної і культурної відсталості – цього спадку історичної Польщі, яка ретельно знімала з неї за час свого чотирьохсотлітнього панування все, що тільки могло вважатися вершками нації, яка залишила її в стані забитості і безпорадності і потомки якої ретельно консервують її в цьому становищі»⁵.

Домінування польської народності на західноукраїнських землях Грушевський бере в територіальному плані значно ширше, не обмежуючись лише територією Галичини. Вчений підкреслював, що на початку ХХ ст. у Західній Україні (під Західною Україною він розуміє не лише Галичину, але й Поділля, Волинь, Побужжя – Холмщину та Підлісся) польська народність займала привілейоване становище, порівняно з українською, завдяки більш сприятливим культурним та національним умовам, що склалися внаслідок історичного розвитку, та неабиякій майновій перевазі. Не дивно, що вчений виявляє дуже негативне ставлення і до тієї частини польського населення, яка проживала в Правобережній Україні, зокрема магнатів, їхніх управителів – шляхтичів, представників дрібнішого місцевого польського землеволодіння. Він називає їх «панам», гнобителями й експлуаторами місцевого селянського українського населення⁶. Водночас дослідник зазначає, що переважна більшість української інтелігенції в Росії ставиться до поляків без будь-якої упередженості та ворожості і «встановлення *modus vivendi* в розкріпачених відносинах уявляється їй у вигляді дуже привабливої національної гармонії»⁷.

Михайло Грушевський усвідомлював, які величезні труднощі лежали на шляху до врегулювання українсько-польських відносин. Необхідною умовою такого врегулювання вчений вважав відмову поляків від ідеї «історичної Польщі» з її пануванням на українських землях, а також вирішення аграрного питання в Україні, якому він, як соціаліст, взагалі надавав виняткового значення. Грушевський стверджував, що для поляків втрата України – це не тільки економічний удар певному суспільному класові, але й знищення однієї з основ, на яку спирається їхня сила як

⁴ Грушевський М. К польско-украинским отношениям в Галиции. Киев, 1905. С. 104.

⁵ Грушевський М. Украинцы. *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия* / под ред. А. И. Кастелянского. Санкт-Петербург, 1910. С. 170.

⁶ Грушевський М. Між Москвою і Варшавою. *Борітеся – поборе*. 1920. № 2. С. 3; Грушевський М. З біжучої хвилі. Київ, 1907. С. 96.

⁷ Грушевський М. К польско-украинским отношениям в Галиции. С. 103.

нації, оскільки «значення і сила і привілейоване становище народності польської створювалось за рахунок населення українського, білоруського і литовського»⁸. Учений добре розумів, що перешкодою на шляху налагодження польсько-українських відносин завжди будуть різноманітні історичні підрахунки і претензії, «від яких ніяк не може звільнитися польська громадськість»⁹.

На основі таких міркувань визначний дослідник негативно оцінював різні спроби порозуміння між поляками та українцями, які виникали протягом історії, вважаючи, що такі спроби завжди несли не паритетний характер, а служили лише одній стороні – полякам. Протягом XVI ст. внаслідок Реформації польський культурний рух здійснив чималий вплив на українське духовне життя, та все ж історик оцінював його різко негативно, бо в конкуренції між польською та українською культурою цей польський рух «так же різко і сильно перешили коромисло ваги в сторону польську»¹⁰.

Амбівалентне і в підсумку так само негативне значення отримала у Грушевського і Люблінська унія. Він загалом вітав, що ця унія, з одного боку, дала історичні підстави для створення ідеї соборності, встановила значно тісніші зв'язки між Галичиною, яка вже від середини XIV ст. перебувала під пануванням поляків, з центральними та східними українськими землями, які були під Литвою, що забезпечило перебування усіх територій в межах однієї держави – Речі Посполитої. Проте, з іншого боку, унія самим своїм фактом існування промостила шлях всіляким польським впливам на українське політичне та духовне життя, що Грушевський завжди вважав злом. «Українське життя, – пише з цього приводу вчений, – наломано на польські взірці та ополячено. Був це повний перестрій зверху і донизу, який не зіставив каменя на камені в українським життю. Він переминив його на польські взірці, і на самий спід його зіпхнув українську людність, яка трималася своєї української народності»¹¹.

Схожу негативну оцінку отримує у вченого і Гадяцька унія. Розглядаючи мотиви прийняття Гадяцької унії козацькою старшиною, попри той факт, що вона була створена і задумана представниками шляхти, вчений вважає, що старшина насамперед прагнула захистити свої станові привілеї за допомогою Речі Посполитої якраз тоді, коли низові козаки повернули до Москви. На переконання історика, ідея сперти князівство Руське на шляхту має свої витоки у бажанні старшини отримати контроль над західноукраїнськими землями, де козацтво ніколи не користувалось підтримкою як стан. Він називав «тяжкою іронією...», що якраз західні провінції були вирвані зі складу Великого Князівства Руського при останньому редагуванні Гадяцького акту»¹².

Різко негативно оцінив Грушевський і підписання Варшавського договору 1920 р., який уклали Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. Цей договір він вважав «варшавською авантюрою», «фактом ворожим, навіть злочинним», «жахливою

⁸ Грушевський М. К польско-украинским отношениям в Галиции. С. 105.

⁹ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ, 1918. С. 43.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. С. 412.

¹¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. З додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. Вінніпег, б. р. С. 194.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1998. Т. 10. С. 352–353.

провокацією, що може знищити ідею української державності, української національності». На підтвердження своїх висновків наводить низку історичних прикладів, починаючи з Богдана Хмельницького, який «ішов на різні поступки Москві, з якою, на його думку, можна було і так і сяк, щоб тільки не мати справу з поляками, з котрими не могло бути інакше, як вже було»¹³.

Вчений зазначав, що український народ завжди відкидав будь-який компроміс у відносинах з поляками. У 1928 р. він знову засудив «історичну Польщу», що реанімувалась щодо України, зокрема Галичини, у новій, ще більш загостреній формі пілсудщини¹⁴.

Сергій Шелухин приділив особливу увагу вивченню психології українців та поляків. Виходячи з засади, що «історія кожного народу лише тоді є цікавою, коли вона є самостійною»¹⁵, він спирається на дослідження своїх попередників – Володимира Антоновича (1834–1908) і Михайла Володимирського-Буданова (1838–1916) та аналізує відмінності між цими народами у сфері правової і політичної культури. Учений доводить, що «Руська Правда» має багато спільного з правом слов'ян адриатичної або динарійської раси, «до якої належать українці, словенці, серби, хорвати, чехи, словаки», стверджує, що навіть «іннервація – функціонування нервової системи в української та польської народностей цілком різні»¹⁶. Найхарактернішою рисою українців він вважає волелюбність, якою «вони дорожать більше за все, здатні до наук, до ремесла, а жити без свободи не могли»¹⁷.

З цих позицій він характеризує сутність самосвідомості українців та поляків у контексті польсько-українських відносин XV–XVII ст. «Дві народності, – пише дослідник, – два різні світогляди, дві історії (аристократична і демократична), дві культури... суперечність інтересів на ґрунті політичній, національній, соціальній, релігійній, правній, моральній, історичній»¹⁸.

Звертаючись до питання про походження цих народів, Шелухин відносить поляків до вислянської (вістульської) слов'янської групи народностей, натомість українців – до адриатичної (динарійської) слов'янської групи¹⁹. Заразом покликається на аналогічні твердження сучасних йому французьких антропологів: Денікера, Алі, географа Реклю, звертається до літописних свідчень. Водночас учений визнає, що українська та польська народності – всі одного слов'янського походження²⁰.

¹³ Грушевський М. Між Москвою та Варшавою. С. 4.

¹⁴ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. *Україна*. 1928. Кн. 5. С. 7.

¹⁵ Шелухин С. Критика нового наукового підручника історії України. Львів, 1935. С. 20.

¹⁶ Шелухин С. Додаткові лекції до курсу «Історії українського народу». Прага, 1932. С. 68–69.

¹⁷ Шелухин С. Критика нового наукового підручника... С. 31–32.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Шелухин С. Лист до редакції (З приводу: «Чому це так?» пана С. Рудницького). *Воля*. 1920. Т. 3. Ч. 1. С. 15.

²⁰ Шелухин С. Дві народності. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (ЦДАВО України). Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 204–205.

Утворення окремих народностей слов'янського походження вчений пояснює тим, що при розселенні на нових місцях слов'яни перемішувались з тубільцями і народами, які потім приходили на ті ж землі, зустрічалися і вступали у зв'язки з чужоплемінними сусідами. «В літопису Нестора розповідається, – пише Шелухин, – як брати Вятко і Радим “од ляхов” пішли з своїми родами по річці Оці і утворили Радимичів та В'ятичів. Окрім цієї польської рідні північні слов'яни перемішались з фінами, уральськими монголами... Український народ не має в собі вказаних домішок чужої крові»²¹.

Саме так, на думку Шелухина, утворювалися нові народності слов'янського походження. «Кожен народ в ту мішанину, – пише науковець, – вступав зі своєю мовою і своєю національною психологією, які разом з його мовою, культурою і національною фізіономією входили в чужу і одбивалися на утворенні нової народності, її психології, мови, культури»²².

Учений доходить висновку, що, на відміну від поляків, які є народом аристократичним, українці – демократи, оскільки українське народне життя, психіка, історія, побут, право, прагнення та ідеали українського народу завжди зверталися до свободи, народоправства, демократії. Підкресливши, що український аристократ швидше знайде спільну мову з аристократом польським, аніж з селянином чи робітником – представником свого власного народу, він виключає з концепції українського державотворення накинута українцям, на його думку, поляками, ідею про поділ суспільства на панів та холопів. «Мусимо об'єднати всі наші сили, – закликає вчений, – в ідеї народного суверенітету та народоправства “без холопа і без пана”». Се нам диктує сама наша українська нація»²³.

Консервативний напрям

Роздуми В'ячеслава Липинського щодо Польщі та поляків концентрувалися довкола розгляду таких основних тем: 1) відносини України та Польщі в історичній ретроспективі; 2) значення та роль Польщі у долі українського народу; 3) розгляд орієнтації на Польщу в контексті проблем українського державотворення. Розглянемо ці роздуми більш детально.

Проповідуючи ідею монархії як чинника консолідації українського суспільства, В. Липинський покликається на історичні відмінності між народами поневоленими, які завжди лишаються державними націями з тієї причини, що їх придушує і позбавляє незалежності чужоземна країна, і народами недержавними, на територію яких чужоземна влада приходить здебільшого внаслідок запрошення її частиною цього народу. До перших можна віднести поляків, до других – українців. Перші не зв'язані органічно з чужоземною владою, відчувають поневолення цією владою, мають всі елементи, потрібні для побудови власної держави, і відразу її відбудовують, як тільки ослабне зовнішній чужоземний натиск. Такі держави всю

²¹ Шелухин С. Лист до редакції... С. 15.

²² Шелухин С. Дві народності. Арк. 197.

²³ Шелухин С. Більше розважливості. *ЦДАВО України*. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 165.

свою увагу й енергію зосереджують на зовнішній політиці, пошуках союзника, який допоміг би позбутися чужоземного гніту²⁴.

Тому В. Липинський вважає, що у відносинах України з Польщею слід насамперед висувати на перший план момент політичний: «відділення від Варшави Української землі, що значить відділення від Польщі всіх українотворчих, польських або культурно полонізованих (=європеїзованих) верхів»²⁵. Цю тезу він ілюструє прикладом Богдана Хмельницького. На думку науковця, перед великим гетьманом поставало два шляхи: «або скерувати всю національну енергію на боротьбу за зміну того внутрішнього державного устрою і справу будучини Речі Посполитої зробити українською національною справою, – або, порвавши зовсім з Польщею, скерувати всю національну енергію на організацію власного державного життя поза межами Речі Посполитої»²⁶. Богдан Хмельницький обрав другий шлях і, на переконання В. Липинського, не помилився. Тому-то гетьман «...винищив як польських, так і українських, то плюючих собі в фізіомії, то цілюючихся демократів, і в той спосіб знищив до тла на Україні польські демократичні республіканські форми державного життя; в завойованій в той спосіб зверху Україні він установив українську монархічну владу гетьманську...»²⁷.

За Липинським, окрему роль в контексті встановлення відносин України та Польщі відігравала і відіграватиме Галичина. Вчений бачить різочу відмінність у стосунках Галичини та Польщі в епоху розвинутого середньовіччя, коли західноруські землі були на рівних з Польщею в паритетних державно-політичних династичних взаєминах, і в модерну добу, коли Галичина та Польща перейшли до стану взаємовідносин, які встановлюються між колонією та метрополією. В середньовічну епоху саме у «північно-західних окраїнах», куди входила і Галичина, відбувалась «боротьба старої “руської” культури з новою культурою польською, а не боротьба підданих з панами, не боротьба півдиких степових ухадників з розбещеними “кремовими королевцями”». Причём стара “руська” культура має тут за собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшості вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі»²⁸. Тоді відносини між двома суб’єктами державно-політичних відносин були паритетними і рівними, і від цього відштовхувались і витоки стосунків між ними.

Натомість у XX ст., коли Галичина і Польща перетворились, відповідно, у колонію і метрополію, політика, на думку Липинського, вимагала застосування зовсім іншої стратегії і тактики, ніж в епоху середньовіччя. У своєму листі від 3 лютого 1927 р. до українського політичного діяча, організатора Національно-Демократичної партії Галичини Володимира Бачинського (1880–1927), який прагнув

²⁴ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 83–84.

²⁵ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Київ; Філадельфія, 1995. Т. 6. Кн. 1: Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / ред. Я. Пеленський. С. XXVI.

²⁶ Липинський В. Україна на переломі: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991. С. 18–19.

²⁷ Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 218.

²⁸ Липинський В. Україна на переломі... С. 207.

проведення прямих перемовин своєї партії з Варшавою з метою втілити концепцію федерації Польщі та України, В. Липинський називає тактику галицького політика хибною, оскільки такий крок без попередньої підготовки в Галичині сильної консервативної територіальної групи, складеної з місцевих поляків та українців, приречений на невдачу. «Без попереднього порозуміння з місцевими консервативними поляками, – пише вчений, – Ви від Варшави ніколи нічого не доб’єтесь і, переговорюючи безпосередньо з нею, наразите себе тільки на великі прикrostі. Колонія від метрополії може добитись чогось тільки тоді, коли вона потрапить використати незадоволення з метрополії тих, хто владу метропольну в колонії представляє, а таке незадоволення з Варшави серед місцевих консервативних поляків тепер єсть»²⁹. Липинський, натомість, стояв на позиції порозуміння українських консерваторів з галицькими, а не варшавськими польськими консерваторами у справі досягнення спільними зусиллями територіальної автономії для українських земель під Польщею³⁰.

Успіх цієї тактики, за Липинським, залежав від врахування того факту, що поляки стосовно «кресів» завжди прагнутимуть долучити до Польщі, окрім Східної Галичини, ще й Волинь та Поділля³¹. «Війна за поширення польської “цивілізаційної місії” на Сході, – пише Липинський, – це одинока сила, якою держиться Пілсудський і Польська республіка»³². Про підтримку незалежності Галичини В. Липинський зазначав ще в своєму листі до Дмитра Дорошенка від 5 листопада 1918 р, де, зокрема, писав: «ми війни з Польщею не хочемо, але зачеплені будем оборонятись, а державно-суверенні права Галицьких Українців до їхньої землі вважаємо слушними і будемо їх піддержувати»³³.

Значення, місце та роль Польщі у долі українського народу В. Липинський розглядає з перспективи двох основних штадпунктів: позитивного та негативного. Позитивом для України та українців він вважає приклад польської літератури, яка всіляко глорифікує своїх історичних діячів, описуючи їхні чесноти, вчинки та успіхи, здобуті на полі бою чи у справі державного будівництва. «Перегляньте, – пише науковець у листі від 22 лютого 1930 р. Дмитру Дорошенку, – тогочасну [часів ХІХ-го та ХХ-го ст. – В.П., Г.П.] польську літературу. Скільки Ви знайдете різних видань, присвячених обороні тих чи інших провідників, скільки Ви знайдете боїв, що за “гонор” тих провідників велися. Бо державні народи дбають за честь своїх людей, а недержавні цього інстинкту не мають»³⁴.

На думку В. Липинського, Польща виграє у порівнянні з Москвою, яку неможливо європеїзувати, на відміну від Польщі, що є і була Європою та здатна слугувати для України певним прикладом на шляху європеїзації: «Як не європеїзувати

²⁹ Липинський В. Повне зібрання творів, архівів, студії / ред. Я. Пеленський. Київ; Філадельфія, 2003. Т. 1: Листування (А–Ж). С. 194.

³⁰ Там само. С. 195.

³¹ Там само. С. 604.

³² Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 38.

³³ Там само. Т. 1. С. 606.

³⁴ Там само. С. 641.

Московщину, вона Московщиною і останеться. А тут на Україні на пограниччю двох культур – європеїзація все могла перейти в польщину, а боротьба з польщиною все могла довести до Московщини»³⁵. Звичайно, Липинський усвідомлював, що обидві домінуючі нації чинять на Україну тиск і насильство, але проводив відмінність у цьому тиску, зазначаючи, що «в цім вся суть ріжницьі відношення до Польщі, що слабо б'є, і до Москви, що лупить без пардону»³⁶.

Негативну роль Польщі в українській історії вчений бачить у шкідливій для України ідеї «триєдиної Польщі», висунутій певними польськими та українськими політичними колами в середині XVII ст., а також у шляхетській демократії, яка була основною ланкою політичного життя Речі Посполитої в епоху пізнього середньовіччя та ранньонового часу. Теорія «триєдиної Польщі» (Польща, Русь і Литва) стала згубною для України, оскільки, як пише Липинський, вона «йшла в парі з фізичним винищенням (засланням найбільш активної гетьманської старшини в Сибір, зведенням зі світу цілої плеяди Виговських і Богунів, яких розстріляла Польща), сильною політичною дегенерацією і національним упадком носителів цієї ідеї: української козацької та шляхетської верстви і викликала українську демократичну реформацію, яка тільки “в народі” стала бачити спасення української національної справи»³⁷. Він вважає цю теорію раціональною і виразно протиставляє її раціоналізму стихійний переможний ірраціоналізм, який був притаманний діям Богдана Хмельницького.

Негативну роль в історії обох народів (польського та українського) ідеї шляхетської демократії В. Липинський аналізує, виводячи цілу низку причин деградації, яку ця демократія спричинила, та наслідків, до яких вона призвела. Ось вони: 1) саме під впливом демократизації шляхти перестала бути організованим класом лицарства, перетворилась в «розпорошену хаотичну масу вільних та свободолюбивих республіканців, що стали жити з необмеженого правління своєю республікою, перекававши одночасно всю організацію продуктивної матеріальної праці – з одного боку на зовсім чужі для нації (переважно жидівські) елементи, а з другого – на пасивну масу, позбавлену в кінці (подібно як і демократії афінській наприклад) всяких прав і тієї охорони закону...»; 2) саме за панування шляхетської демократії необмежена влада суверенного «шляхетського народу» опинилась в руках «зажерливих і анархічних магнатів, що для своїх цілей суверенні голоси і симпатії цього “народу” в той чи інший спосіб купували», вічно воюючи між собою; 3) шляхетська демократія породила неприродний добір, коли в «креси» стала емігрувати, асимілюючись там, найбільш лицарська частина польської шляхти, і навпаки, в ряди шляхти польської стала вливатись «найбільш “індивідуалістична” і недисциплінована литовська, українська та білоруська шляхта, яка в польськості і в охороні чужої для неї польської держави шукала захисту для свого власного безсилля, своєї анархічності і своєї неорганізованості супроти своїх місцевих,

³⁵ Липинський В. Україна на переломі... С. 136.

³⁶ Центральний державний історичний архів України, м Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 80 зв.

³⁷ Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 123.

сильніших ніж в Польщі, пасивних мас»³⁸. В результаті саме шляхетська демократія, за Липинським, призвела до втрати шляхтою своєї єдності та лицарськості, до розпаду лицарсько-земельного класу, до анархії і, врешті-решт, до падіння польської держави.

Не оминув у своїх роздумах В. Липинський і проблеми зовнішньополітичної орієнтації, яка завжди поставала перед українськими державотворцями, вказавши на її суть та загрози, які зможе спричинити вибір орієнтації саме на Польщу. Липинський усвідомлював, що українці зазнавали від поляків тривалого гноблення, а Галичина у міжвоєнну добу так само продовжувала перебувати під польським гнітом. Для визволення від польського гніту громадянам західноукраїнських земель необхідно завоювати територіальну автономію, яку вчений розглядає як перший етап для виховання громадянства цих земель у дусі державницької монархічної ідеї. Територіальну автономію, на думку Липинського, можна здобути лише спільними зусиллями місцевого громадянства Галичини незалежно від національності. Порозуміння українців з місцевими поляками проти централістичного панування Варшави – єдиний шлях до політичного визволення західноукраїнських земель.

Загалом Липинський не вважав Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль при майбутньому творенні української держави. Навіть здобуття територіальної автономії від Польщі він розцінював як бажаний, але зовсім не першорядний і вирішальний крок у майбутніх подіях. «Не від Польщі, – пише В. Липинський О. Назаруку, – залежатиме майбутня доля України, тому на якусь особливу тактику тут розраховувати не варто. Ви собі уявляєте, що ми напередодні війни Польщі з більшовиками. Я в це не вірю. А друге: хай історик професор Томашівський скаже: чи здійснилася хоч одна згода з Польщею. Які дані, що тепер має бути інакше?»³⁹. Липинський радив українським консерваторам не наслідувати політичних методів поневолених, але державних націй – поляків та чехів, бо це лише загальмує процес визрівання політичної свідомості українців. «...Хто каже, що нас як Чехів або Поляків, може визволити якась “Антанта”, той готує руїну Україні. Процес створення влади, процес завоювання, через який не пройшла, а мусить пройти всяка недержавна нація, не може бути замінений для неї так, як для нації колишніх місцевих завойовників. Таких завойовників недержавна нація ще не має і, щоб стати нацією державною, вона їх мусить сама на місці (а не десь “в Версалі”) мати. Без цього перемога сторонніх сил над місцевою чужоземною владою визволить тільки нашу внутрішню анархію»⁴⁰.

Водночас Липинський покладав великі надії в українському державотворенні на місцевих, з метропольною Варшавою зв'язаних поляків. Він застерігав українців від нерозважливих закликів до їхнього винищення, замість того, щоб заохочувати ці сили до створення на українській землі своєї власної держави. «Нації поневолені, – зазначає мислитель, – маючи в собі свої власні державницькі консервативні елементи, можуть собі дозволити на винищування “чужинців”. Нації недержавні,

³⁸ Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 312.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 84, 91.

⁴⁰ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні... С. 85.

яких вся організуюча державно-творча здатність завойована власне в оцих місцевих “чужинців”, нищать разом з ними в самому зародку всю власну націю і державу»⁴¹.

В’ячеслав Липинський виділив три політичні орієнтації для України: орієнтація на Польщу, орієнтація на Росію контрреволюційну і орієнтація на світову революцію і Росію більшовицьку. Кожна з цих орієнтацій пов’язана з надією на допомогу Антанти або ж на допомогу Німеччини, і кожна має своїх прибічників. «І Польща, і російські антибольшевики, і російські большевики, всі вже мають своїх “самотверженних малороссиян”», а конкурувати з тим типом наших земляків, це справа безнадійна... Ані Польща, ані большевицька, ані протибольшевицька Росія не будуть будувати Україну, бо їм ніякої України не потрібно. Їм тільки треба в даний момент використати фікцію України при допомозі зорієнтованих на них українців»⁴².

В’ячеслав Липинський вважає, що замість орієнтації на Польщу потрібна від Польщі рішуча сепарація. Він аргументує такий політичний шлях виникненням українського державно-національного руху – суто європейського, але аж ніяк не азійського. Всі інші подібні рухи, що знайшли своє оформлення на Заході та в Польщі, – теж європейські за походженням. Без такої сепарації Україна, на переконання Липинського, ніколи не реалізується як державно-політичний проєкт. «Без політичної сепарації від Польщі, – пише вчений, – не може бути України. Так само, як не могло бути Польщі без політичної сепарації, без одрізання в другій половині XII ст. пуповиння від її матері – Німеччини. Доки Україна політично не одсепарується від Польщі, всі йдучі з Польщі або через Польщу українотворчі елементи, чуючи за собою піддержку Варшавської метрополії, не будуть в стані вповні українізуватись, тобто злитись в одну цілість з малоруською народною масою і перетворити цю племінну масу в націю. Україна, через свої творчі верхи в одно політичне тіло з Польщею зв’язана, буде гнити і умирати разом з Польщею, як умирає мати з дитиною, що не може від неї народитись. Одсепаруватись од Польщі, але так, щоб не утопитись в руським морі – ось проблем, остаточного розв’язання якого не знайшло українство в протязі тисячі літ»⁴³.

На відміну від Липинського, Степан Томашівський у своїх поглядах на Польщу та її роль в українській історії і політиці зосереджувався довкола двох інших питань. Вони стосувалися, по-перше, з’ясування суті як негативної, так і позитивної ролі поляків в українській історії; по-друге, виокремлення тенденцій до зближення обох народів, які себе виявили в минулому і можуть відіграти певну роль у майбутньому, зокрема, як і Липинський, підіймав питання автономії українських земель під Польщею.

Розкриваючи перше питання, зазначимо, що Томашівський загалом негативно оцінював анексію українських земель Польщею у XIV ст. Історик стверджував, що під владою Польщі становище українського народу було досить важким у всіх сферах життєдіяльності: економічній, політичній та національній. Причини цього важкого, а подекуди нестерпного становища вчений вбачав у внутрішній політиці

⁴¹ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні... С. 4–5.

⁴² Липинський В. Повне зібрання творів... Т. 6. Кн. 1. С. 66.

⁴³ Там само. С. XXV.

Речі Посполитої: накладення панщини, непосильних податків на зубожіле населення, перетворення Галичини на джерело сировини, недопущення самостійного економічного розвитку українських земель і скріплення власного самозахисту. Все це, на його переконання, унеможливлювало спроби українського народу домогтися самостійного державно-політичного розвитку та впорядкувати на цих основах власне життя. «Без великої пересади можна сказати, – пише він, – що Польща при кінці XVIII ст. відступила українські землі чужим державам у мало-що сильнішім стані, аніж їх набула»⁴⁴.

Деструктивна внутрішня політика Речі Посполитої щодо українських територій та захисту її населення особливо виявила себе в середині XVII ст. У цей час, за підрахунками історика, демографічні втрати львівської землі становили 60 відсотків населення. «Стан перед катастрофою, – зазначає він, – подамо найнижчий 100 тисяч, а по ній як найвищий 40 тисяч. З того виходить загальне зменшення людності на 60 тисяч чоловік»⁴⁵. Такі колосальні демографічні втрати вчений пояснював наслідками польсько-української війни, руйнівних переміщень польських військ та внутрішньої політики Речі Посполитої, яка була скерована своїм вістрям на тотальне недопущення конструктивного розвитку українського народу та унеможливлення його державного життя у будь-якій формі.

Негативну роль для розгортання польсько-українських стосунків відіграли, на думку Томашівського, і політичні плани та дії Симона Петлюри. Називаючи Польщу «відвічним ворогом України», історик всі пропольські заходи Петлюри, його мир з Пілсудським, спільні дії з поляками проти більшовиків і перехід західно-українських земель до складу Польщі записує тільки в негатив, на якому аж ніяк не можна будувати подальші відносини між обома народами. До таких деструктивних воєнних та дипломатичних заходів Петлюри вчений записує «віддання Західних українських земель відвічному ворогові України – Польщі, запропорення великої частини української армії в польські табори, розстріл українського патріота-героя полковника Української Армії – Болбочана»⁴⁶ та інші вчинки головного отамана. Проте головну вину, яку Томашівський покладає на Петлюру, він вбачає у варшавському порозумінні між поляками та українцями від 20 квітня 1920 р., яке, за його словами, було підписане «розпаленим залізом на спині західного відлому української нації»⁴⁷. Щобільше, історик впевнений, що «з остаточним упадком “головного отамана” Польща тратить політичне і моральне рlacet на володіння західноукраїнськими землями – одиноке, яке досі встигла здобути у неболшевиків»⁴⁸.

Негативно для польсько-українського розуміння Томашівський оцінює і відому Гадяцьку унію, яка була запроєктована й укладена між гетьманом Виговським та Річчю Посполитою 16 вересня 1658 р. Попри те, що в цій угоді найкраще виявилась державницька течія (концепція відновлення Великого князівства Руського з ясною

⁴⁴ Томашівський С. Погляд на стан людности Львівської землі в половині 18 ст. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1901. Т. 5. С. IV.

⁴⁵ Там само. С. 50.

⁴⁶ Томашівський С. Симон Петлюра. 1976. С. 3.

⁴⁷ Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. Берлін, 1922. С. 28.

⁴⁸ Там само. С. 29.

політичною конституцією і чітко окресленою територією тощо), Томашівський вважає, що насправді угода була вигідна лише Польщі. Хоча ратифікація Річчю Посполитою цієї угоди стала символом зміни самої Польщі у ставленні до України, галицький консерватор оцінює її інакше: «...в принципових справах, – пише історик, – Польща виявила давню непоступливість. Українці домагалися, щоб утворене було окреме Велике Князівство Руське – на зразок Великого Князівства Литовського, щоб у склад його входили також західноукраїнські землі... Але всі ті домагання поляки відкинули – не погодилися на державну рівноправність України, а дали тільки автономію, і то лише для самої Наддніпрянщини, усуваючи все те, що нагадувало б українську державність. Так гадяцький договір у самій своїй основі не міг вдовольнити українських державників; це була тільки хвилинна комбінація, що не могла розраховувати на довговічність»⁴⁹.

Степан Томашівський настільки перейнявся ігноруванням угодою долі західноукраїнських земель, що навіть не зацентрував на факті ратифікації польською стороною Гадяцької унії, хоч це знаменувало, що Річ Посполита станом на 1658 р. стала іншою державою, яка визнала Україну собі рівною.

Заразом Томашівський відзначав і позитивний вплив поляків в українській історії. Він вважав, що саме поляки відіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі. Якщо, за Томашівським, Україна часів визвольних змагань взяла з часів удільних князівств у XIII ст. з символіки лише тризуб, який став гербом УНР, то з історією Польщі були пов'язані козацька і гетьманська традиції, вже не кажучи про те, що польська історія витворила і саму назву Україна. «...ідеал історичної козацької України, – пише він з цього приводу, – припадає в дійсності на добу, коли всі майже українські землі входили в склад Річипосполитої. Найліпший доказ маємо у виборі українських історичних героїв. Маємо, що правда, на чолі тих героїв Хмельницького, людину, як на минуле України, будь-що-будь гігантичну, та побіч нього бачимо такі постаті як Сагайдачний, як Виговський, як Дорошенко, як Мазепа, як Орлик, а з історії культури як Могила, – людей, що не персоніфікують антитези і суперечності між змаганнями української людності та історичною місією Річипосполитої. Одним словом, засіб історико-політичних уявлень сучасного Українця в 9/10 узятих з історії Польщі, є продуктом її розвитку – проява, що її поляки дивним способом не досягнули»⁵⁰. Ця проблема великого впливу на Україну з боку Польщі, котрий поляки зазвичай і несвідомо чинили протягом середньовічної та новочасної доби, науково, на думку історика, ще не розроблена. Тому широкий загальний вплив навіть не уявляє собі її розмірів.

Під впливом польської дійсності, на переконання Томашівського, формувалася і українська національна психіка. Цей вплив був цілком природним та органічним, адже процес формування національної індивідуальності українців ще не був остаточно завершеним. Тому твердження низки польських істориків, політиків та публіцистів про українство як про витвір австрійської інтриги вчений вважав історичною нісенітницею. «Якщо українська національна думка необхідно вже мусить

⁴⁹ Томашівський С. Українська історія. Нарис. Львів, 1919. Т. 1: Старинні і середні віки. С. 223.

⁵⁰ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі: переклад стенограми відчиту улаженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12.04.1929 р. Львів, 1929. С. 12.

мати печать чужої інтриги, – пише він, – то хіба в першій мірі польської...»⁵¹. Для підкріплення своєї думки вчений згадує сутність політичної програми Хмельницького. Він зазначає, що провідною ідеєю гетьмана була широка політична і культурна автономія України в межах польсько-литовської Речі Посполитої, тобто гетьман мав польську орієнтацію. Цій ідеї гетьман, на його переконання, залишався вірним до кінця життя⁵².

На ґрунті позитивного впливу поляків на Україну, який ніколи не треба забувати, та впливу деструктивного, який не варто повторювати, історик виокремлював тенденції до зближення обох народів на основі спільних традицій минулого. С. Томашівський вважав, що поляки нарешті виявили себе на початку XX ст. раціоналістами та вмілими тактиками і наводив повоевну Польщу як позитивний приклад гострого відчуття політичної ситуації і відповідно правильного вибору. За його словами, близько 90 відсотків поляків до війни були монархістами, орієнтувалися на три династії і вірили в успіх монархічної ідеї, заради якої йшли на величезні зусилля та жертви під час обох невдалих повстань 1830-х і 1860-х років. Проте настав час і всі вони за 24 години стали республіканцями, оскільки зрозуміли, що за цих обставин інша, не республіканська Польща є абсолютно неможливою. Натомість українці в 1917–1919 рр. завзято боролися між собою за програми. Отже, добрими тактиками є ті, хто не лише вдало використовує політичну програму, а й, що нерідко буває, діє, незважаючи на теоретичні настанови, а інколи й усупереч їм⁵³.

Степан Томашівський ставив питання, в якому напрямі і в якій площині можна сподіватися деякого зближення позицій взаємно ворогуючих сторін, і хто має започатковувати зближення. І давав однозначну відповідь: ініціатива має виходити виключно від польського уряду: «...маю глибоке переконання, – писав він, – що безпосереднім наслідком такого кроку була-б значна поправа в теперішніх польсько-українських взаєминах. Не доведе воно, очевидно, до ідилії, боротьба йтиме, звісно, і далі, однак вона вийде з зачарованого кола негатиї, переміниться в легальне суперництво і ступнями творитиме нові форми політичної симбіози, для якої провідним ідеалом для обох громадянств повинна бути міжнародна солідарність обох народів і їхня спільна історична місія»⁵⁴. Першим кроком на шляху до зближення обох народів має стати, за Томашівським, здобуття необхідної автономії західноукраїнських земель від Польщі та утвердження в ній власного законодавства, адміністрації, освіти та армії⁵⁵.

Національно-державницький напрям

Володимир Старосольський сутність польсько-українських відносин та образ поляків і Польщі виокремлює у своїх дослідженнях в контексті розкриття двох

⁵¹ Томашівський С. Десять літ... С. 23.

⁵² Детальніше див.: Томашівський С. Війна і Україна. *Вісник Союзу Визволення України*. Відень, 1915. Ч. 29–30. С. 2–3; Ч. 47–48. С. 1–2; Ч. 51–52. С. 1–2; Ч. 53–54. С. 1–2; Ч. 59–60. С. 1–2.

⁵³ Томашівський С. Про ідею, героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського з додатками. Львів, 1929. С. 93.

⁵⁴ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі... С. 28.

⁵⁵ Томашівський С. Драгоманов і Галичина. *Політика*. 1925. Ч. 1–6. С. 83–84.

питань. Це, з одного боку, вплив Польщі на Україну, а з іншого – спільні риси, притаманні обом народам, що виробилися протягом багатолітньої спільної історії.

Щодо впливів Польщі на Україну вчений починає свій аналіз польсько-українських відносин з XIV ст. У період перших воєн проти Польщі в XIV–XV ст., що закінчились ліквідацією литовсько-руської держави, носіями самостійницьких прагнень і керівниками боротьби за незалежність України від Польщі були, за Старосольським, представники української аристократії⁵⁶. Після поразки у збройній боротьбі, що точилася протягом XV–XVI ст., відбувається процес полонізації аристократичних українських верств, змушених зробити вибір – або полонізуватись і влитися до лав польського шляхетства, або стати безправним станом. На думку вченого, тільки дрібна українська шляхта в цьому процесі «затримала до останнього східну свою віру і приналежність до української національності»⁵⁷. Так, на початку XVII ст. Україна втрачає на користь Польщі власну шляхту, яка остаточно сходить з арени боротьби за незалежність української нації.

Процесу полонізації сприяла «наднаціональність» аристократії як внутрішньої окремої спільності, суспільне становище якої робило її «ненародною», чужою для інтересів мас. Загальною характерною рисою аристократії вчений вважає те, що вона зв'язана тільки з державою і тільки через особу монарха, причому цей зв'язок не був ані абсолютним, ані винятковим. «Випадки зв'язання через аллюдіум з різними державами, – зауважує він, – не були рідкі. І служба означеній державі, навіть вірна і щира, не випливала з почуття подібного національного патріотизму»⁵⁸.

В особливих випадках (війна, релігійна боротьба і тощо) аристократія стає керівником культурних чи релігійних прагнень народу, але внаслідок своєї суспільної позиції як спільність служить не народові, а панівній державі та своїм привілеям. Тому українська шляхта і магнати, будучи українськими за походженням, служили насамперед польській державі, переживаючи своєрідне внутрішнє роздвоєння. «На цьому тлі [відриву від народу – *В.П., Г.П.*], – пише дослідник, – виросла трагедія внутрішнього роздвоєння, яке переживало панство України в XVI–XVII століттях: князі Острожський та Кисіль це персоніфікації цього глибокого внутрішнього конфлікту, характерного для цілого класу, до якого вони належали, конфлікту, який покінчився повною перемогою суспільного моменту над народнім»⁵⁹. Цій пропольськості української аристократії сприяв сам характер Речі Посполитої як держави, що була становою зі всім класом шляхти, обмеженою монархією в часи панування монархій абсолютних⁶⁰.

Так само з національно-державницьких позицій Старосольський аналізує роль, яку відіграло в українсько-польській історії козацтво. Після полонізації аристократії саме козацтво, на переконання вченого, стає ініціатором боротьби за

⁵⁶ Starosolsky V. Political and Social Movements in Ukraine. *ЦДАВО України*. Ф. 4186. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1.

⁵⁷ Там само. Арк. 2.

⁵⁸ Старосольський В. Теорія нації. Нью-Йорк, 1966. С. 73.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Старосольський В. Політичне право. Курс лекцій. Регенсбург, 1950. С. 135, 181, 183.

незалежність української нації. Підкреслюючи, що козацтво жило війною і з війни та акумулювало в собі ті цінності, які розвиваються у війні, вчений стверджує, що «козацтво в ранній добі було суто демократичним класом, бо було запереченням станового соціального ладу і ставало з цим ладом у боротьбі»⁶¹. У ту добу, за Старосольським, козацтво як українська верства виконувало функції керування і репрезентації. З кінця XVI ст. воно стає національним класом, а протягом усього XVII ст. – представницьким класом нації в її боротьбі з Польщею за існування.

Саме політика Польщі та боротьба з нею перетворила козацтво на національну потугу. «Скоро та нестримно, – пише науковець, – росла українська козаччина протягом XVI ст. – дарма, що мала проти себе систематичні зусилля польського правительства, щоб здавити її, а бодай приборкати, втиснути в рамки польської рації стану... Оружжі розправи з козацтвом, як от війни 1583, 1591, 1593, 1596, 1625, 1637 років, хоча й скінчилися мілітарно для козаків нещасливо, не те що не спиняли в нічім росту їх сили та значення: ні, по кожнім неудалім мілітарнім зриві, по хвилевім обезсиленні, ставала козаччина ще дужчою, ще сильнішою, ще більш самопевною. Тайна цього розвою лежить в тодішнім відношенні козацтва до народної маси»⁶². У боротьбі з Польщею сила козацтва все дужче наростала. Цьому сприяли якнайбільше дві вимоги козацтва, які Польща і не бажала, і не могла задовольнити. Першою з них, як відзначає науковець, стало домагання козацьких вольностей, а другою – вимога необмеженого реєстру для козацького війська. «Неможливість покінчити цей конфлікт мирно, – пише вчений, – впливала з обставини, що вищезгадане намагання [вольності – В.П., Г.П.] йшло завжди в парі з другим домаганням... поширення козачого реєстру, а в дійсності необмежування його»⁶³. Отже, польські впливи на українську соціальну структуру були, за Старосольським, двоякими: поляки, з одного боку, полонізували українську аристократію, а з іншого – зробили козацтво найзапеклішим виразником і борцем за українські національні інтереси.

Окрім впливів Польщі на Україну, спільна українсько-польська історія також витворила багато схожих рис, притаманних і полякам, і українцям. Серед них науковець виділяє насамперед релігійний момент, оскільки, на думку Старосольського, поляки й українці приділяють багато уваги релігії і є глибоко релігійними народами. Щобільше, вчений стверджує: саме релігійне питання безпосередньо лежить в площині національних інтересів обох націй. «Те саме питання, – висловлюється науковець з цього приводу, – яке в однім питанні лежить поза межами інтересів нації, в другому може бути предметом її найживішого зацікавлення. Так, релігійне питання не будить ніякого національного інтересу для французів, англійців і т.д., але воно має велике значення для... поляків... та для українців»⁶⁴.

Другою такою спільною рисою, притаманною однаково і полякам, і українцям, Старосольський називає месіанізм. Він розрізняє народи, що повірили у свою

⁶¹ Старосольський В. Суспільно-політичні рухи та їх носії. *ЦДІАЛ України*. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 3.

⁶² Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії. *Записки НТШ. Історико-філософська секція*. Нью-Йорк, 1991. Т. 210. С. 155.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Старосольський В. Теорія нації. С. 42.

обрану місію та означили себе як месію, покликану вказувати іншим шлях, у стародавню добу та в добу модерну. У давню добу він зараховує до таких народів євреїв та греків; у нову епоху серед інших народів-месій називає поляків та українців. «В XIX столітті, разом з “національним відродженням” підіймається в Європі могутня хвиля національного месіанізму, особливо в Італії, Німеччині та у слов'ян – поляків, москалів, українців.... Польський рівно ж як і московський месіанізм XIX століття є загально відомими явищами. Український, крім численних уступів у Шевченка, найшов класичний вислів у Костомарова “Книгах битія Українського Народу”»⁶⁵.

Окрім релігійного чинника та месіанізму, Старосольський обґрунтовує думку, що обидва народи зв'язані органічно спільною долею, яка так з'єднала їх, що кожен сепаратно може впасти і загинути у боротьбі з більш могутніми ворогами. Ідею про органічний зв'язок спільної долі обох народів вчений знаходить ще в роздумах Адама Міцкевича і особливо відзначає переконання в тому, що Україна є останньою країною на Сході, що «духовно належить до Європи, що має всі духовні прикмети і сприймає усі вияви європейської культури». Вчений розвиває цю думку, виступаючи в суді як адвокат, що взявся обороняти молодих українських націоналістів від можливого вироку польського суду, який їм загрожував. «Поза Україну, – пише Старосольський, – Європа не сягає! Ваш, панове присяжні судді, Міцкевич писав: “Польща впала і Україну придавила!”. Хай буде мені вільно перефразувати це ось так: “Якщо Україна впаде, то й Польщу придавить”. Ані ми, оборонці, ані оті ідейні юнаки, що їх ви судите, не прохаємо ласки, але весь культурний світ повинен в оцей проклятий Москвою час народобивства рятувати Україну від тотального знищення! Для лукавої Москви ідеї свободи є вбивчі і тому за мурами Кремля новітні червоні московські царі кують нищівну зброю на загин вільних народів світу»⁶⁶.

Проте, на думку дослідника, спільні риси культури, вироблені обома народами, на теренах Галичини повністю анулюються. Український галицький народ як провідник національної ідеї саме в Галичині є непримиренний до поляків і не бажає з ними йти на жоден компроміс в державно-національному питанні. «Українське громадянство, – зазначає мислитель, – зближене культурно до поляків Галичини, все ж представляє по відношенню до них непримиренний напрям...»⁶⁷. Таке ж твердження він застосовує і до галицької буржуазії, складеної з представників обох народів. Хоча інтереси польського і українського буржуа нібито спільні, проте українська буржуазія вважає польську за свого чи не найбільшого ворога. «...в Галичині, – пише вчений, – інтереси польської та української буржуазії були об'єктивно однакові – а однаке молода і слаба ще українська буржуазія не тільки з польською не зливалась, але находилася з нею в гострій боротьбі»⁶⁸.

Інший видатний представник національно-державницького напрямку Степан Рудницький свої дослідження з історії польсько-українських стосунків та роздуми

⁶⁵ Старосольський В. Теорія нації. С. 47–48.

⁶⁶ Качмар В. Незрівнянний оборонець українських політичних в'язнів. *Записки НТШ. Історико-філософська секція*. Нью-Йорк, 1991. Т. 210. С. 368.

⁶⁷ Старосольський В. Теорія нації. С. 23.

⁶⁸ Там само. С. 41.

щодо ролі Польщі в історії України буде довкола розкриття трьох проблем: 1) польські культурні впливи та їхнє значення для України; 2) колонізаційна та експансіоністська політика Польщі на українських землях та її роль у розгортанні польсько-українських відносин; 3) деструктивні чинники, які стоять на заваді нормалізації польсько-українських відносин та пошук механізму для їхнього налагодження.

Щодо польських культурних впливів, дослідник, високо оцінюючи польську культуру, науку, літературу і мистецтво, зазначає, проте, що в суспільному житті поляків виробився «дуже видатний нахил до аристократизму і своєрідного буржуїстства, відрізка до правдивого демократизму і погорда до селянства», називає польську культуру типовою культурою «імперіалістичного народу-пана»⁶⁹, побудованою не на етнічній культурі польського простолюду, а на шляхетській основі. Водночас учений вважає, що деякі риси польської культури, зокрема її національно-патріотична основа, різноманітність напрямів, емоційна чуттєвість заслуговують наслідування. Загалом український народ, єдиним класовим представником якого залишилось селянство і який є первісним, селянським за своєю суттю, не може будувати власну культуру на польських зразках. Зближення польської та української культур відривало б останню від її народного коріння, шкодило справі побудови української національної держави⁷⁰.

Степан Рудницький вказує на той факт, що саме Польща була тривалий час трансфером західноєвропейських культурних впливів для України, які приходили до неї майже виключно через територію Польщі. Водночас вчений вважає, що внаслідок недосконалості соціальної структури самої Польщі, занепаду у ній міського життя, постійних воєн, які вела Річ Посполита, з усієї скарбниці західного культурного життя у Польщу потрапляли лише поодинокі частки, тому «...прищеплення повної західноєвропейської культури в Польщі було виключене»⁷¹. Підкреслюючи, що польська культура була завжди лише слабким і викривленим відблиском західноєвропейської культури, дослідник zarazом відзначає, що великою мірою через цю обставину «могло вікове панування поляків довести тільки до певної (неповної навіть) колонізації тільки верхніх шарів поневолених народів»⁷². Натомість народні маси українців, за Рудницьким, залишились вірними своїй національності і були та є в найгострішій опозиції до польської держави⁷³.

Степан Рудницький закликає українських націоналістів визнати той факт, що польська «інтелігентська», за його виразом, культура є значно вищою за інтелігентську українську⁷⁴. Причини такого становища коріняться, на переконання вченого, в історії, коли староукраїнська київська культура зникла в XV–XVI ст. під тиском, з одного боку, татарського лихоліття, а з іншого – внаслідок систематичного

⁶⁹ Рудницький С. До основ українського націоналізму. Відень; Прага, 1923. С. 140–141.

⁷⁰ Там само. С. 142.

⁷¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923. С. 43.

⁷² Там само. С. 90–91.

⁷³ Там само. С. 91.

⁷⁴ Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 137–138.

нищення старопольською державою і суспільністю. Причому вчений у руйнації давньоукраїнської культури звинувачує рівною мірою монголів та поляків⁷⁵.

Він зазначає, що саме з XV–XVI ст. замість старокиївської культури почали по всій території України ширитись та набувати сил польські культурні впливи, які в другій половині XVII ст. обійняли всю тодішню українську інтелігенцію по всіх землях України. Тоді «Польщина й латина, польські звичаї та моди панували всевладно по всій Україні»⁷⁶. Повстання Хмельницького, наслідком якого став відрив від Польщі Лівобережної України, обмежило вплив метрополії на Сході, проте ще більше зміцнив його на західноукраїнських землях. «Тут [на Західній Україні – *В.П., Г.П.*], – пише дослідник, – вони панували щораз виключніше аж до кінця XVIII віку. Відтоді вони обмежились формально на Галичину і Холмщину, та ще аж в другій половині XIX ст. були ще дуже сильні на всій Правобережній Україні»⁷⁷.

Відправною точкою у малюванні визначеної Рудницьким перманентної колонізаційної та експансіоністської політики Польщі є трактування дослідником поляків як народу, якому притаманна вроджена експансивність. Рудницький пояснює цей нахил так званою «етнографічною тиснявою», під якою розуміє відсутність значних територій та велику густоту населення. Ця тиснява, на його думку, всіляко сприяє розвитку культури, проте замикає народ та його політичну культуру у вузькі межі. Саме «етнографічна тиснява» і народжує у поляків таку характерну рису, як експансивність⁷⁸.

Вчений вважає, що становище українських земель у рамках польської держави, де вся українська територія перебувала з XVI ст., було цілком ідентичне зі становищем плантаторських колоній європейських держав в Америці. «Україна по втраті самостійності прилучена до Польщі, – зазначає з цього приводу науковець, – попала в положення великої й багатой та безоглядно використовуваної колонії»⁷⁹. Проте на цьому порівняння, за Рудницьким, закінчується, оскільки в Північній Америці колонізатори купували в індіанського ватажка землі за зброю чи за горілку, а в Україні для захоплення української території поляками достатньо було королівської грамоти. Дослідник так описує процес колонізації: «Польський магнат отримував від свого короля дарчу грамоту на великий шмат землі... і проголошував всім, що поселяться на його землях, свободу на 15–20 років від усіх подань і панщинних робіт... Нечисленні польські хліборобські колоністи розпливалися все в українському морі так, що польське панування в Україні трималося тільки небагатьма вельможами (до того переважно українського походження), нечисленною шляхтою (теж переважно українською, потім полонізованою) і жидами, що купчилися під польською протекцією по містах»⁸⁰.

До того ж польська експансія на українських землях, за визначенням вченого, була дуже швидкою і занадто великою за обсягом приєднаної чужої території.

⁷⁵ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 43.

⁷⁶ Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 138.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 28.

⁷⁹ Там само. С. 209.

⁸⁰ Там само. С. 40.

В результаті автохтонне українське населення не було охоплене польською державною ідеєю, а, навпаки, повсюди пішло в опозицію до неї. «Україна була отже для Польщі, – пише Рудницький, – головним джерелом сили, велетенським і багатим, та чужим по суті пограниччям, котре наслідком своїх політико-географічних прикмет надавалося майже виключно для плантаційної господарки»⁸¹. У Польщі не було сили для оборони такої великої колонії від набігів татар, тож вона зверталась до послуг козаків, які мали для Польщі амбівалентний характер, оскільки, крім функції захисту території, не давали польській владі в Україні вирости в серйозну політичну силу. Водночас «магнати отже і шляхта, підприємці колонізації, були при таких обставинах першими і найзавзятішими ворогами козаків»⁸². Вони всіляко прагнули, аби ветерани козацьких воєн після їхнього закінчення покорилися шляхетській владі як звичайні посполиті, стреміли до скорочення реєстру у мирний час, намагалися чинити козакам найменше уступок.

«Сама польська національна експансія в українських землях, – пише Рудницький, – вимагала тотальної колонізації українців»⁸³. Проте це завдання, на його переконання, неможливо було виконати насамперед через чисельну слабкість панівного народу. Хоча поляки і зробили все можливе, щоб перетворити український народ на етнографічну масу, але саме він своїм спротивом спричинив згодом загибель Польщі.

Степан Рудницький виділяє три хвилі польської експансії в Україні. Перша з них відбулась у XIV ст., друга – у XVI–XVIII ст., а третя і остання – в 1919 р. Порівнюючи другу, найдовшу польську експансію з попередньою – литовською, вчений зазначає, що під поляками було значно гірше, ніж під литовцями, оскільки «вони спольщили українське боярство, виперли з міст українське міщанство і закріпостили мужицтво»⁸⁴. Інше порівняння не на користь поляків робить Рудницький, протиставляючи етапи колонізації, зокрема останній 1919 р. з попередніми. Він вважає, що по здобуттю української Галичини у 1919 р. історія польської експансії з XIV ст. просто повторилася. «Як тоді [в XIV ст. – *В.П., Г.П.*], – пише дослідник, – Польща змогла легко опанувати українські землі, знищені татарським лихоліттям, так тепер в 1919 р. могла Польща без труда окупувати ті самі землі, тим разом знищені світовою війною та революцією»⁸⁵.

Учений вирізняє цілу низку деструктивних чинників, які виробилися з вини поляків протягом століть польсько-українських відносин. Вони, на його переконання, суттєво заважають будь-якій нормалізації паритетних та добросусідських взаємин між обома народами. Першим таким чинником є підкреслений аристократизм поляків, які ставляться до українців як до народу хлопів та неосвіченого сільського люду. «Польський народ, – пише з цього приводу Рудницький, – почуває себе супроти українського від довгих століть, як народ панів супроти народу хлопів,

⁸¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 42.

⁸² Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка. *Записки НТШ*. Львів, 1897. Т. XVII. Кн. 3. С. 40.

⁸³ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 90.

⁸⁴ Рудницький С. Україна наш рідний край. Львів, 1917. С. 69.

⁸⁵ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 122.

наймитів, кріпаків. Чудернацька мішанина ненависті, погорди, скритого страху опановує психіку кожного поляка в його відносинах до українців. Яка пристрасна ненависть поляків супроти всього, що українське, доказують випадки в Галичині від розвалу Австрії по нинішній день із страшною вимовністю»⁸⁶.

До цього додається, на думку Рудницького, державно-правовий універсалізм аристократії. Та невелика частка української аристократії, яка зберігалась в Україні за майже тотальної полонізації протягом тривалого історичного часу, завжди солідаризуватиметься з аристократією польською супроти свого ж народу. Українському з походження аристократові, вищому офіцерові та бюрократу завжди буде ближчий, як зазначає дослідник, такий самий польський член еліти, аніж простий громадянин українського походження⁸⁷.

Не менш негативне забарвлення в такому контексті мають дослідження і польської наукової еліти. Рудницький зазначає: чимало польських науковців поширюють таку думку, що український народ – це «темна хлопська маса, яка немає жодного майбутнього і має розпливитися в польським морі»⁸⁸. Твердження цих науковців обертаються також довкола розповсюдження ідей про уявну нижчість української мови порівняно з польською, яка начебто годиться лише для хлопів. «Хто лиш трохи просвічений, – пише дослідник, наводячи твердження польських науковців, – повинен вживати польської мови», бо «українська хлопська, дьогтем смердить»⁸⁹. Другий міф стосовно українців у працях польських науковців, який спростовує Рудницький, стосується їхніх тверджень про начебто перевагу польського населення на українських землях в часи польської домінації. Перелічуючи прізвища та роботи таких істориків, як Кароля Шайнохи, Антоніна Ролле та Олександра Яблоновського, Рудницький пише, що ці їхні твердження не підкріплені фактами та ірреальні. «Україна, – відповідає польським істориками дослідник, – була вже в часах польської окупації людніша як сама Польща»⁹⁰. Третє з міфологізованих тверджень, які розповсюджують всіляко польські науковці щодо українців, стосується намагань поляків штучно розширити межі етнічної польської території за рахунок української. Називаючи такі прагнення видати чуже за своє антинауковими, Рудницький зазначає, що «справа меж суцільної української території це справа не тільки політично, але й науково важлива»⁹¹. Він переконаний, що справжній науковий дослідник ніколи не має права вдаватися до штучного розширювання і вказує на експериментаторів такого підходу. «Роблять таке [уявне розширення етнічної території – *В.П., Г.П.*] що правда всілякі “вчені”, – пише С. Рудницький, – головно між поляками, однак результати тієї роботи тільки хвилюво виглядають великими... Яка небудь паперова експансія меж України мені цілком незрозуміла. До того ж вважаю її дуже шкідливою»⁹².

⁸⁶ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 119–120.

⁸⁷ Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 32–33.

⁸⁸ Рудницький С. Україна наш рідний край. С. 54.

⁸⁹ Там само. С. 54, 56.

⁹⁰ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 39–40.

⁹¹ Рудницький С. Огляд національної території України. Берлін, 1923. С. 13.

⁹² Рудницький С. Огляд національної території України. С. 13–14.

Деструктивним чинником для успішного налагодження співжиття між обома народами дослідник вважає також змішані шлюби між українцями і поляками, які досить інтенсивно практикували на той час в Україні, а особливо в Галичині. Користь з таких подружніх зв'язків, на думку Рудницького, отримує лише польська сторона, яка асимілює українську: «В Галичині це відомо кожному, що в мішаних подружжях поміж українцями та поляками перевага все залишається за польською стороною; дім усе стає польським і діти завжди, коли не цілком, то бодай наполовину – поляками»⁹³. Звичайно, тут потрібно взяти до уваги, що в Галичині кількісно було більше поляків, ніж деінде в Україні.

Кардинально інакші й уявлення обох народів про гармонійне розгортання політичних відносин своїми етносами. Якщо українець завжди стремить, за Рудницьким, до демократичної виборної держави, має нехить до аристократії та тиранії, то поляк, навпаки, – це насамперед пан, аристократ і воліє мати аристократичну державу на чолі з так званою шляхетською демократією, яка пануватиме над усім іншим загалом. «Українець бачить, – читаємо у Рудницького, – у кожному іншому чоловікові собі рівного, тому він є споконвіку за народоправством або демократією... Поляк хоче панування невеликого числа людей – панів – над простим народом...»⁹⁴. Ці історично складені відмінні уявлення представників обох народів про ідеальну державу і такі ж суспільні відносини суттєво заважають налагодженню будь-яких стосунків між ними, які би спирались на взаєморозуміння. «Українець, – пише науковець, – є уродженим демократом, він признає громаду як добровільне товариство свободних, собі вповні рівних людей. Для того у всій українській історії бачимо змагання до такої держави, де всі громадяни були б собі рівні і свободні... Поляки є прихильниками аристократії, себто панування небагатьох...»⁹⁵.

Підсумовуючи всі вищеназвані деструктивні чинники, що стають на заваді виробленню будь-якого встановлення паритетних та рівноправних взаємин між обома народами у майбутньому, Рудницький стверджує: налагодження може відбутись лише за умови, що обидва етноси будуть вступати у відносини як національні держави. Такий державно-політичний статус для обох народів, за Рудницьким, є не лише бажаний, але і єдино можливий для налагодження між обома народами саме рівноправних відносин в майбутньому, оскільки «...у найвищій власній інтересі Польщі (й європейського світу), щоб Польща була тільки національною державою й обіймала виключно дійсно етнографічно польські землі»⁹⁶. На думку вченого, після розділу етнічних територій Польщі та України щезне всілякий антагонізм і колишні порахунки між обома народами. Саме тоді «... українська національна держава може бути найсильнішою підпорою польської національної держави...»⁹⁷. Проте найважливіший аргумент на користь зиску для Польщі існування як національної держави – геополітичний. Використовуючи свої геополітичні розробки та терміни

⁹³ Рудницький С. До основ українського націоналізму. С. 75.

⁹⁴ Рудницький С. Україна наш рідний край. С. 77.

⁹⁵ Там само. С. 78.

⁹⁶ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 126.

⁹⁷ Там само.

«географічний пасок», «буфер» тощо, Рудницький висуває наукові аргументи як найсильніші для обрання Польщею та Україною саме курсу на національну державу. «Однак найважливіше для Польщі те, – пише з цього приводу академік, – що вона, ставши раз національною державою, не буде мати ніяких сутичних точок з Московщиною. Вона буде відгороджена Україною й сама не включатиме ніяких українських та білоруських областей»⁹⁸.

Висновки

1. Простежуючи відмінності у баченні представників трьох різних напрямів української історичної та політичної думки Польщі і поляків, зазначимо, що воно спиралось на доволі відмінні історичні сюжети спільних сторінок історії обох народів. Так, представники народницького напрямку, будучи апологетами соціального підходу та розкриваючи у своїх працях історичні зв'язки між українцями і поляками, встановлені протягом історії, засуджували «історичну Польщу» та її роль в історії України, вважали цю роль вкрай негативною, заперечували будь-які претензії Польщі на включення України до її складу. Ставлення поляків до українців вони трактували як панівної нації, що особливо разюче виявляло себе в Галичині. Негативну оцінку в народників отримували і Реформація, і Люблінська та Гадяцька унії, і Варшавський договір 1920 р.

Консерватори, на відміну від народників, роль Польщі в історії українського народу оцінювали двояко. Позитивно сприймали роль польської літератури, європейський характер самої Польщі як держави та її шлях до європеїзації, які, на думку консерваторів, мають бути зразком для українців. Особливо цей приклад виграє порівняно з впливами московськими. Консерватори вважали, що саме поляки відіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі, сприяли постанню та утвердженню козацтва та гетьманства, витворили саму назву «Україна». Політичними поляками були і основні українські герої, національна психіка яких формувалася під впливом польської дійсності. Заразом консерватори негативно оцінювали для України Гадяцьку унію, котра, на їхнє переконання, була дуже раціональною, з одного боку, а з іншого – сприяла винищенню еліти, та шляхетську демократію, яка дезорганізувала шляхту і зробила її республіканською, вихолостивши з неї лицарську сутність і додавши, натомість, згубного анархізму. Різко негативно консерватори оцінювали і Варшавське порозуміння між Петлюрою та Пілсудським.

На думку націоналістів, становище українських земель під Польщею від XVI ст. було ідентичним зі становищем плантаторських колоній європейських держав в Америці. Як наслідок, українське населення опинилось в опозиції до польської державної ідеї. Через це колонізація загалом мала негативний характер, хоча і посприяла виникненню козацтва, яке очолило боротьбу за національні інтереси. Всі три етапи польської експансії в Україні, які вирізнили націоналісти (XIV ст., XVI–XVIII ст. та 1919 р.) замість асиміляції призвели лише до загибелі самої Польщі. Хоча Польща і була тривалий час трансфером західноєвропейських впливів в Україну, але і сама сприймала, і в Україну привносила лише слабкий відблиск західноєвропейської культури, який заторкнув лише українську шляхту, але не всю націю. Саме поляки зруйнували староукраїнську київську культуру і

⁹⁸ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 127.

систематично поширювали свій вплив в Галичині, Холмщині і Правобережній Україні аж до XX ст.

2. Відмінність між загальними доктринами в українській історичній та політичній думці визначала різне ставлення до Польщі та поляків. Так, народники, спираючись на свою доктрину, залічували українців та поляків до двох різних світоглядів, двох історій та двох культур (аристократичної та демократичної), що стали ґрунтом для суперечливих інтересів обох народів. Провідними ідеями українців як демократів завжди були народоправство, свобода та демократія.

Консерватори, глорифікуючи Богдана Хмельницького, покладали йому в заслугу винищення польських і українських демократів та польських демократичних форм державного життя. Не менш високо оцінювали консерватори і боротьбу старої руської культури з польською на теренах Галичини, де перша виступала культурою консерватизму та традиції. Саме український консерватизм забезпечив паритетність і рівність у стосунках між обома народами. Позитивним прикладом для України консерватори виділяли зміну орієнтації польських монархістів, які на початку XX ст. стали раціоналістами і республіканцями та відмовились від згубних ідей двох невдалих повстань XIX ст. заради відновлення польської держави.

Націоналісти дорікали полякам у полонізації ними протягом XV–XVI ст. української аристократії. Ця полонізація не торкнулась лише дрібної української шляхти, яка зберегла належність до української національності. На відміну від консерваторів, націоналісти не вважали шляхту класом, спроможним боротись за національну незалежність через свою перманентну відданість польським шляхетським інтересам. З національно-державницьких позицій вони аналізували і роль козацтва, яке визначали як представницький клас нації, роль якого була провідною в боротьбі з Польщею за існування України. На думку націоналістів, саме польські впливи зробили козацтво найбільш запеклим борцем за українські інтереси. Налагодження відносин між українцями та поляками може відбутись, на думку націоналістів, лише за умови, що обидва етноси будуть вступати у відносини як національні держави. Саме тоді щезнуть антагонізм та порахунки між обома народами, бо українська національна держава зможе стати найсильнішою опорою польської національної держави.

3. Народники виступали досить стримано щодо питання української автономії у Польщі, вважаючи, що для поляків етнографічна автономія України завжди буде замінена автономією історичною. Перешкодою для орієнтації на Польщу завжди стоятимуть різноманітні історичні порахунки та претензії поляків щодо України. Деякі з народників, застосовуючи расовий підхід, вважали, що перешкодою для орієнтації на Польщу буде й їхня взаємна належність до відмінних рас: польської до вислянської, а української – до адріатичної.

Консерватори загалом не вважали Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль при творенні української держави, хоча й розглядали територіальну автономію Галичини під Польщею як перший етап для виховання громадянства західноукраїнських земель у дусі державницької монархічної ідеї. Вони стояли на позиції порозуміння українських консерваторів з галицькими поляками у справі досягнення автономії українських земель під Польщею, хоча і засуджували концепцію федерації Польщі та України на галицьких теренах в новітніх умовах, яку висували галицькі українські

націонал-демократи. Консерватори вважали таку стратегію приреченою на невдачу без попереднього створення в Галичині консервативної територіальної групи, складеної з місцевих поляків та українців. Покладаючи великі надії на місцевих, з метропольною Варшавою не зв'язаних поляків, консерватори звертали основну увагу на внутрішню організацію монархістів, а не на зовнішніх союзників, включно з Польщею.

На думку націоналістів, спільна історія українців та поляків та їхнє співжиття виворили в обох народів багато спільних рис. Це насамперед притаманні обом народам релігійність та месіанізм, а також органічний зв'язок спільної долі, де кожен з народів сепаратно може загинути у боротьбі з сильнішими ворогами. Тому націоналісти вважали орієнтацію на Польщу можливою, бо обидва народи протягом історії виявили, що вони органічно належать до Європи і є останнім європейським форпостом на Сході континенту. Водночас орієнтація на Польщу повністю нівелюється на теренах Галичини, де український галицький народ як провідник національної ідеї є непримиренним до поляків і не бажає йти з ними на жоден компроміс.

Хоча історія і виробила чимало деструктивних чинників для спільного порозуміння українців та поляків (аристократизм поляків, їхнє панське ставлення до українців як до народу хлопів, покликаного служити Польщі, індоктринізовані дослідження польських науковців, асиміляційний для українців характер змішаних шлюбів, руйнівна та згубна ідея польської шляхетської демократії тощо), проте найбільшим зиском у такій орієнтації України на Польщу буде її відгородження Україною від згубних впливів Москви.

REFERENCES

Hrushevskiy, M. (1905). *K polsko-ukrainskim otnosheniim v Galitsyi*. Kyiv [in Russian].

Hrushevskiy, M. (1907). *Z bizhuchoi khvyli*. Kyiv: Z drukarni S. V. Kulzhenka [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1910). Ukraintsy. In A. I. Kastelianskii (Ed.), *Formy natsyonalnoho dvizheniia v sovremennykh gosudarstvakh. Avstro-Vengriia. Rossiia. Germaniia* (pp. 152–177, 307–333). Saint Petersburg: Izd. tov-va «Obshchestvennaia polza» [in Russian].

Hrushevskiy, M. (1918). *Na porozi novoi Ukrainy. Hadky i mrii*. Kyiv: Drukarnia «Petro Barskyi u Kyievi» [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1920). Mizh Moskvou i Varshavoiu. *Boritiesia – poborete*, 2, 1–18 [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1928). Z sotsialno-natsionalnykh kontseptsii Antonovycha. *Ukraina*, 5, 7 [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1992). Avtobiohrafiia. In A. P. Demydenko (Comp.), *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M.S. Hrushevskoho* (pp. 197–213). Kyiv [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn.* (Vol. 6: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV–XVII vikiv). Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1998). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn.* (Vol. 10: Roky 1657–1658). Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (b. r.) *Iliustrovana istoriia Ukrainy. Z dodatkom novoho periodu istorii Ukrainy za roky vid 1914 do 1919*. Winnipeg: Ukrainska knyhnarnia «Kanadiiskyi farmer» [in Ukrainian].

Kachmar, V. (1991). Nezrivniannyi oboronets ukrainskykh politychnykh viazniv. *Zapysky NTSh. Istoryko-filosofichna sektsiia*, 210, 360–369 [in Ukrainian].

Lypynskyi, V. (1991). *Ukraina na perelomi: zamitky do istorii ukrainskoho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolitti*. Philadelphia: Skhidno-Evropeiskyi Doslidnyi Instytut [in Ukrainian].

Lypynskyi, V. (1992). Narody ponevoleni i narody nederzhavni. *Suchasnist*, 6, 83–85 [in Ukrainian].

Lypynskyi, V. (1995). *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (Vol. 6, Pt. 1) (Ya. Pelenskyi, Ed.). Kyiv; Philadelphia: Instytut skhidnoieuropeiskyykh doslidzhen NANU, Skhidnoieuropeiskyi doslidnyi instytut [in Ukrainian].

Lypynskyi, V. (2003). *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (Vol. 1) (Ya. Pelenskyi, Ed.). Kyiv; Philadelphia: Smoloskyp [in Ukrainian].

Potul'nyc'kyj, V. (1997). Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Stuttgart*, 45 (1), 2–30 [in German].

Potulnytskyi, H. (2021). Position of Ukraine between Poland and Russia in the narratives of French and German intellectual history from the end of the 18th century until the end of the First World War: towards theoretical, methodological, conceptual, and source aspects. In *Omelian Pritsak: Biography, Legacy, Research interests. For the 100th Anniversary of Omelian Pritsak's Birth* (pp. 244–274). Kyiv [in English].

Potulnytskyi, V. (1998). The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945). In K. Inoue, T. Uyama (Eds.), *Quest for Models of Coexistence: National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* (pp. 163–195). Sapporo [in English].

Potulnytskyi, V. (2000). Jews and Jewish Theme in Ukrainian Historical Thought. *Jews in Eastern Europe. Journal of the Centre For Research and Documentation of East European Jewry of the Hebrew University of Jerusalem*, 3 (43), 5–36 [in English].

Potulnytskyi, V. (2005). Galician Identity in Ukrainian Historical and Political Thought. In C. Hann, P. R. Magocsi (Eds.), *Galicia. A Multicultured Land* (pp. 83–103). Toronto; Buffalo; London [in English].

Potulnytskyi, V., & Potulnytskyi, H. (2019). Rich Pospolyta v konteksti yii storychnykh vidnosyn z Ukrainoiu v naukovi spadshchyni Omeliana Pritsaka. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 12, 151–165 [in Ukrainian].

Rudnytskyi, S. (1897). Kozatsko-polska viina r. 1625. Istorychna rozvidka. *Zapysky NTSh*, XVII, 3, 1–40 [in Ukrainian].

Rudnytskyi, S. (1917). *Ukraina nash ridnyi kraj*. Lviv: Nakladom fondu «Uchitiesia, braty moi!» [in Ukrainian].

Rudnytskyi, S. (1923). *Do osnov ukrainskoho natsionalizmu*. Vienna; Prague: Adria [in Ukrainian].

Rudnytskyi, S. (1923). *Ohliad natsionalnoi terytorii Ukrainy*. Berlin: Ukrainske slovo [in Ukrainian].

- Rudnytskyi, S. (1923). *Ukrainska sprava zi stanovyscha politychnoi heohrafii*. Berlin: Ukrainske slovo [in Ukrainian].
- Shelukhin, S. (1920). Lyst do redaktsii (Z pryvodu «Chomu tse tak?») pana S. Rudnytskoho). *Volia*, 3 (1), 14–16 [in Ukrainian].
- Shelukhyn, S. (1932). *Dodatkovy leksii do kursu «Istorii ukrainskoho narodu»*. Prague [in Ukrainian].
- Shelukhyn, S. (1935). *Krytyka novoho naukovo pidruchnyka istorii Ukrainy*. Lviv [in Ukrainian].
- Starosolskyi, V. (1950). *Politychne pravo. Kurs leksii*. Regensburg: UTHI [in Ukrainian].
- Starosolskyi, V. (1966). *Teoriia natsii*. New York: Vyd-vo Chartoryiskyykh [in Ukrainian].
- Starosolskyi, V. (1991). Natsionalnyi i sotsialnyi moment v ukrainskii istorii. *Zapysky NTSh. Istoryko-filosofichna sektsiia*, 210, 153–160 [in Ukrainian].
- Tomashivskyi, S. (1901). Pohliad na stan liudnosti Lvivskoi zemli v polovyni 18st. In *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy* (Vol. 5, pp. I–LII). Lviv [in Ukrainian].
- Tomashivskyi, S. (1915). Viina i Ukraina. *Visnyk Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy*, 29–30, 2–3; 47–48, 1–2; 51–52, 1–2; 53–54, 1–2; 59–60, 1–2 [in Ukrainian].
- Tomashivskyi, S. (1919). *Ukrainska istoriia. Narys* (Vol. 1). Lviv: Vchora i nyny [in Ukrainian].
- Tomashivskyi, S. (1922). *Pid kolesamy istorii. Narysy i staty*. Berlin: Ukrainske slovo [in Ukrainian].
- Tomashivskyi, S. (1925). Drahomanov i Halychyna. *Polityka*, 1–6, 83–84 [in Ukrainian].
- Tomashivskyi, S. (1929). *Desiat lit ukrainskoho pytannia v Polshchi: pereklad stenohramy vidchytu ulazhenoho «Instytutom doslidiv natsionalnykh sprav» u Varshavi 12.04.1929 r.* Lviv [in Ukrainian].
- Tomashivskyi, S. (1929). *Pro ideiu, heroiv i polityku: vidkryty lyst do V. Lypynskoho z dodatkami*. Lviv: nakladom avtora [in Ukrainian].

Volodymyr POTULNYTSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor

Leading Research Fellow

M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the
National Academy of Sciences of UkraineORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>e-mail: potulnytskyva@ukr.net**Heorhii POTULNYTSKYI**

PhD

Research Fellow

M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the
National Academy of Sciences of UkraineORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3385-7281>e-mail: potulnytski@gmail.com

THE IMAGE OF POLAND AND POLES IN UKRAINIAN HISTORICAL AND POLITICAL THOUGHT OF THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)

Based on archival sources and literature, the authors reproduce in historical retrospect the vision of Poland and Poles, which developed among leading Ukrainian scholars who belonged during the interwar period to three different areas of Ukrainian historical and political thought: populism, conservatism, and nationalism. Using their own methodology, tested in a number of previous studies, the authors compare the views of representatives of different directions on three main issues: 1) common and different pages of the history of both peoples and their importance for coexistence; 2) attitude to Poland in the context of conceptual doctrines of Ukrainian historical and political thought; 3) the existence in Ukrainian political thought of the idea of orientation toward Poland. Analyzing the most significant works of the leading Ukrainian intellectuals selected for analysis, the authors state that Ukrainian scholars focused on reflecting on quite different events in Ukrainian-Polish history. Another difference made by the authors of the article concerns the existing differentiation of views on Poland and Poles, which was caused by fundamental differences between the theoretical doctrines of Ukrainian researchers. Therefore, the role of Poland in the history of the Ukrainian people was assessed negatively by populists, while by conservatives and nationalists - in two ways, distinguishing both positive and negative influences. General doctrines in Ukrainian historical and political thought also determined the different attitudes of its representatives toward Poland. The populists opposed the democracy of the Ukrainians to the aristocracy of the Poles, the conservatives determined the role of Poland in the formation of the Ukrainian hetman's elite, and the nationalists accused the Poles of polonizing the Ukrainian aristocracy. The populists denied the orientation toward Poland in the formation of the Ukrainian state due to historical scores between both nations. Conservatives, on the other hand, focused on the internal organization of monarchists in Poland to be possible, consisting of Poles and Ukrainians, while nationalists considered the possibility of the orientation toward Poland because both nations were the last European outpost on the continent to resist Moscow's constant aggression.

Keywords: Image of Poland, Ukrainian-Polish coexistence, Ukrainian political thought, populism, conservatism, nationalism.

УДК 930.25(477.83-25):821.161.2-6 Є.Петрушевич"1923"

DOI: 10.33402/up.2022-15-203-213

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: [http:// orcid.org /0000-0003-1010-2329](http://orcid.org/0000-0003-1010-2329)

e-mail: lytvynmr@gmail.com

Тамара ЛИТВИН

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу рукописів

Львівської національної наукової бібліотеки України

імені Василя Стефаника

ORCID: [http:// orcid.org /0000-0002-3900-3175](http://orcid.org/0000-0002-3900-3175)

e-mail: lytvyn.tamara@gmail.com

«ВИРІШЕННЄ НАШОЇ СПРАВИ ЛЕЖИТЬ В ІНТЕРЕСІ МИРА ... ЦІЛОЇ ЄВРОПИ».

ЛИСТ ЄВГЕНА ПЕТРУШЕВИЧА

ДО ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА ВІД 28 СІЧНЯ 1923 РОКУ

Вперше опубліковано в археографічній статті невідомий лист керівника екзильного уряду Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) Євгена Петрушевича члену Української народно-трудової партії (УНТП) Іванові Крип'якевичу від 28 січня 1923 р., надано науковий коментар щодо мотивів його написання. Вказаний документ, виявлений в архіві вченого, зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України.

Будучи в еміграції у 1920–1923 рр., уряд Є. Петрушевича прагнув не послаблювати свого впливу на провідну політичну силу Східної Галичини – УНТП. Її з'їзд у січні 1922 р. підтвердив підтримку діяльності вказаного уряду. Однак у партійному середовищі сформувалася група політиків на чолі з Володимиром Бачинським, яка негативно оцінювала дипломатичну діяльність Євгена Петрушевича, зокрема недостатнє фінансування громадсько-політичних структур регіону із зібраних коштів діаспорою Сполучених Штатів Америки, вплив на нього радянських спецслужб. Власне лист Диктатора ЗУНР до І. Крип'якевича роз'яснював політику уряду й критикував політичні амбіції і пропольську позицію лідера УНТП. Все це посилювало внутрішньопартійну кризу і відсторонення В. Бачинського від керівництва партії та Міжпартійної ради.

Ключові слова. Євген Петрушевич, Іван Крип'якевич, Володимир Бачинський, Українська народно-трудова партія, еміграційний уряд Західно-Української Народної Республіки.

Новітнє українське державотворення 1917–1923 рр. призупинила експансія сусідніх держав – Росії, Румунії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини. Країни Антанти в антибільшовицькій боротьбі зробили ставку на відроджену Польщу. Великобританія намагалася призупинити воєнні дії у Східній Галичині задля збереження своїх фінансово-виробничих активів у Дрогобицько-Бориславському нафтовому районі. США прагнули не допустити геополітичного хаосу в Центральній та Східній Європі й не бажали розпаду Російської монархії, влада якої намагалася довести історичну і цивілізаційну спільність російського та українського народів, а також протиставляла українців і поляків. Влада більшовицької Росії/СРСР паплюжила позитивні аспекти історико-культурної спадщини українців і поляків, їхні політичні діалоги у давні та новітні часи, зокрема військово-політичний союз Української Народної Республіки і Польщі 1920 р., пропагувала наслідки Ризького миру 1921 р., який фактично призупинив дію вказаного союзу. Кремль насаджував радянофільські ідеї серед української еміграції у Польщі, Румунії, Чехословаччині та Австрії.

Пропонований читачеві невідомий лист керівника екзильного уряду ЗУНР Євгена Петрушевича члену УНТП, історикові Івану Крип'якевичу від 28 січня 1923 р. демонструє складність польсько-українських міждержавних і міжнаціональних відносин наприкінці Української революції, зокрема деструктивний вплив на них російсько-радянського чинника. Листи аналогічного змісту Є. Петрушевич того ж дня надіслав члену УНТП отцеві Степанові Юрику¹, голові Християнсько-суспільної партії, державному секретареві освіти й віровизнання в першому уряді ЗУНР Олександр Барвінському² і, можливо, іншим політикам. До їхнього написання Є. Петрушевича міг спонукати емоційний лист від лідера УНТП В. Бачинського 27 січня 1923 р.³, критичний зміст і тон якого викликав у голови уряду гнівне невдоволення.

Євген Петрушевич просив Івана Крип'якевича відповідально підійти «до вибору нової Управи партії» і розкритикував можливу зміну політичної тактики на з'їзді УНТП 2 лютого 1923 р. У листі зазначено безпідставну критику лідером цієї партії В. Бачинським діяльності еміграційного уряду у Відні, зокрема його закиди щодо недостатнього фінансування громадсько-політичних структур регіону із зібраних коштів діаспорою США. Не сприймав Є. Петрушевич і партійних ініціатив В. Бачинського щодо порозуміння з польською владою на платформі надання Східній Галичині статусу національно-територіальної автономії. Як свідчить епістолярій І. Крип'якевича, він схвалював політику Є. Петрушевича щодо деокупації Східної Галичини, однак не сприймав його певного самостійницького курсу і розриву зв'язків з Симоном Петлюрою. Зокрема у листі до Степана Томашівського 2 січня 1923 р. І. Крип'якевич критикує політику еміграційного уряду ЗУНР і так коротко характеризує геополітичну реальність і перспективи відродження соборності

¹ Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1939. Київ; Івано-Франківськ, 2004. Т. 2. С. 265–270.

² Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 11. Од. зб. 5137/323. Арк. 1.

³ Соляр І. Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР (грудень 1922 – березень 1923 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 198.

України: «... Наша праця повинна кермуватися такими фактами і перспективами: 1. “Самостійність Галичини” – це минушина; розв’язатися з ілюзіями, що залишилися по ній, треба по можливості тактовно, щоби не втратити морального капіталу. 2. Окупаційна теперешність – конечна планова, органічна праця; нема надій на облекшення обставин. 3. Східня майбутність – приготувитися до минучої стрічі з нею ... Наш організм вже акомодується до важких обставин»⁴.

Аналіз біографії І. Крип’якевича засвідчує, що він був прихильником зовнішньополітичного курсу Директорії УНР. Його як спеціаліста з історичної географії та українсько-польських відносин, знавця польської мови уряд УНР за пропозицією Степана Витвицького залучив наприкінці 1919 р. до своєї дипломатичної місії у Варшаві⁵. На одному із грудневих засідань місії І. Крип’якевич проголосував проти можливого «відступлення» Польщі Волині та Галичини⁶.

Українська народно-трудова партія делегувала історика до Міжпартійної ради, яка експертувала політичні події у Галичині та Наддніпрянщині, діаспорі. 3 червня 1921 р. І. Крип’якевич виступив на Міжпартійному з’їзді у Львові, де проаналізував суспільно-політичне становище на Волині, Холмщині та Підляшші «під окупацією Польщі», запропонувавши політикам різних партій прийняти відповідну резолюцію⁷. Утім, учений згодом відійшов від політичної діяльності, яка, напевно, перешкоджала його педагогічній та науковій праці.

Згодом, 9 лютого 1923 р., у листі до С. Томашівського, який мав досвід зовнішньополітичної діяльності в місіях ЗУНР, І. Крип’якевич занотував: «В так званій політиці переживаємо внутрішню кризу ... Загальне вражіння – несмак. Я якийсь час був при політично-організаційній роботі, тепер разом з гуртком співтоваришів (так званою колегією референтів Національної Ради) уступили з цієї безплідної “політики” і вертаємося до культурної праці ... Потрібний тепер момент деякої політичної пасивності, щоби взятися до творення культурних цінностей»⁸.

У час «узаконення» Радою амбасадорів 14 березня 1923 р. інкорпорації Східної Галичини до відродженої Польщі вчений ще залишався у лавах Української народно-трудової партії. На черговому її з’їзді 21 травня 1923 р. І. Крип’якевича разом з іншими знаними діячами: Володимиром Децикевичем, Михайлом Галушинським, Володимиром Загайкевичем, Степаном Бараном, Ярославом Олесницьким (загалом 40 осіб), обрано до керівного партійного органу – Тіснішого народного комітету⁹. Головою Народного комітету делегати обрали Володимира Охримовича, його заступниками – Володимира Бачинського, о. Тита Войнаровського, Гриня Тершаківця,

⁴ Кугутяк М. Українська націонал-демократія... Т. 2. С. 404.

⁵ Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / red. J. Pisuliński, W. Skalski. Warszawa; Kijów, 2020. S. 168–169.

⁶ Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів, 2021. С. 289, 294.

⁷ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2005. Т. 3. Кн. 1. С. 332–333; Кордуба М. Щоденник 1918–1925. С. 331, 333, 413.

⁸ Бортняк Н. З листування Івана Крип’якевича та С. Томашівського (червень 1922 – червень 1930 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 408.

⁹ Кугутяк М. Українська націонал-демократія... Т. 2. С. 296–302.

а І. Крип'якевича кооптовано до Секретаріату партії. У резолюції з'їзду підтверджено, що «остаточною метою українського народу є самостійна соборна, незалежна демократична Українська держава на всім просторі українських земель»; вибори до польського сейму і сенату на території Східної Галичини оцінено незаконними¹⁰.

У виступі перед делегатами В. Охримович запропонував тактичні новації: «... Ми мусимо рішуче зірвати з гаслом т. зв. "єдності". Єдність мусить бути в спільній національній ідеології, в спільності мети. Але єдності у методах боротьби не може бути, так само, як у способах ведення війни на фронті, де є найрізномірніших засобів. Єдність метод перемінює громаду в стадо баранів. Треба йти різними шляхами до спільної мети ... А до тої цілі можна і треба йти різними методами, різними шляхами»¹¹.

Як свідчить аналіз тогочасної суспільно-політичної ситуації, нове керівництво УНТП все більше прагнуло до «реальної», тобто прагматичної політики в польсько-українських відносинах, порозумінні з владою, захищаючи реальні економічні й культурно-освітні потреби населення¹². На цей час від УНТП відійшла група прихильників праворадикальних дій (серед них був Євген Коновалець), яка в лавах новоствореної Української військової організації започаткувала саботажну акцію – підпал польських військових об'єктів, дворів колоністів, замахів на поліцаїв і зрадників, так званих хрунів. Водночас серед партійців послабилися позиції Є. Петрушевича, на якого все більше впливали радянські дипломати у Відні та Берліні, схиляючи його до радянофільства¹³. Вказану позицію еміграційного уряду засвідчила зустріч голови Раднаркому УСРР Християна Раковського з Євгеном Петрушевичем на Генуезькій конференції 1922 р., на якій той просив про зовнішньополітичне і матеріальне сприяння урядові ЗУНР. Кремль прагнув також поглибити розкол між Є. Петрушевичем і Є. Коновальцем¹⁴. Про зв'язки Є. Петрушевича з радянськими дипломатами у Відні (квітень 1921 р.) і Берліні (липень 1922 р.) постійно інформували Бельведер дипломати посольства Польщі у Парижі¹⁵.

Згодом Є. Петрушевич таки відмовився від радянофільських ілюзій, а Провідник Організації Українських Націоналістів був жорстоко вбитий 1937 р. спецслужбами СРСР¹⁶.

¹⁰ Кугутяк М. Українська націонал-демократія... Т. 2. С. 303–325.

¹¹ Там само. С. 305.

¹² Соляр І. Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР... С. 194–201; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 432–433.

¹³ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 249–342.

¹⁴ Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015. С. 361–362; Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 408. Арк. 38; Спр. 1035. Арк. 151.

¹⁵ Archiwum Aktów Nowych w Warszawie. Ambasada RP w Paryżu. Sygn. 83. K. 222; Sygn. 159. K. 156–157.

¹⁶ Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова. *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Вип. 8. С. 102–117; Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. Москва, 2005. С. 41–43.

Лист подано до друку з дотриманням тогочасної орфографії. Основний текст є машинописним, а заключний абзац написано власноруч чорнилом.

Лист Євгена Петрушевича до Івана Крип'якевича від 28 січня 1923 року

Посліднє рішення Народного Комітету¹⁷, справозданнє з доходжень звісної комісії, надіслане мені через Д-ра Горбачевського¹⁸ як її голови, та факт, про котрий я нині довідуюсь від третих осіб, що вже 2 лютого має відбутися Народний з'їзд, змушують мене просити Вас, коли прийде до вибору нової Управи партії і усталення дальшої тактики політичної, звернути ласкаво увагу на слідуєчє.

Звертаюся до Вас з тим прошеннєм тому безпосередно, бо на моє посліднє обширне письмо до краю з перед двох тижнів, висланє звичайною дорогою з'язку, не отримавем ніякої відповіди і тому боюсь, що може зв'язок зівстав перерваний і мої уваги могли б не дійти до відома партії.

Можна дивитися на працю нашого Уряду¹⁹ як хто хоче, все ж таки думаю мусить кождий признати, що лиш завдяки його праці наша справа нині відома цілому світу, у цілім культурнім світі здобула симпатії і не лиш тільки, но також і загальне переконаннє, що найскорше вирішеннє нашої справи лежить в інтересі мира не лиш самого Сходу, но і цілої Європи. Щодо вирішення до тепер ще не взялися, не противорічить сказаному, бо причиною сего не є нехіль, лиш факт, що кождочасно важнійші проблеми заступають нам дорогу. Так було вже кілька разів, а як послідній примір подам, що в грудни минулого року велись між габінетами Антанти живі переговори щодо поручення Раді Амбасадорів розслідування нашої справи і предложення Найвисшій Раді внеску на спосіб її вирішення, та конфлікт Франції з Німеччиною і непорозуміння в тім напрямі між Францією а Англією знова відложили це на дальше – но лише відложили.

Сі здобутки завдячує Уряд не лише своїй праці, но головно поставі і одноцільному фронтові краю в згоді з лінією, яку заступає Уряд і здобутому нами у всіх держав світа переконанню, що ми є дійсно висловом опінії цілого українського населення краю. Тепер назрівають в Європі нові події і не виключене, що прийде до нової європейської війни. Ми приготовляємось на всі евентуальности. Не покладаючись на одну лише Антанту, шукаємо заздалегідь зв'язків і помочи і в другої сторони та вже до тепер вдалося нам осягнути важні приречення і гаранції.

Та чи ті події здійсняться чи ні, чи нашу справу будуть вирішувати они чи Антанта, в кождім разі реалізація наших дипломатичних здобутків буде знова залежати головно від по стави і одноцільного фронту в краю та від згідного контакту краю з Урядом. Сей контакт не лиш не сміє ослабитись, но противно, повна гармонія в акції між краєм а Урядом повинні ще значно скріпитись, бо до тепер не все було так, як повинно бути.

¹⁷ Народний Комітет – управа (керівний орган) УНТП.

¹⁸ Горбачевський Антін (1856–1944) – адвокат, член Української Національної Ради ЗУНР (1918–1919), голова Народного комітету Української народно-трудової партії (1919–1923), редактор партійного часопису «Свобода».

¹⁹ Еміграційний уряд ЗУНР (Колегія уповноважених Диктатора ЗУНР) діяв у Відні (1920–1923) на чолі з Є. Петрушевичем.

Тимчасом те, що діється вже від довшого часу в краю, а властиво в провідних організаціях єго центра, відбирає мені віру в можливість удержання на довго гармонії і сего приязного контакту між краєм а Урядом, та навіть одноцільного фронту в краю – если край вчасно не постарается запобігти лихові.

Пишу се не руководячись ніякими особистими анімозами, а тільки зглядом на добро нашої справи, котрій бачиться мені – грозить велика небезпека. Вже майже від року між Урядом²⁰ а краєм, фактично львівським проводом – були дуже напружені відносини. Причина не виходила ніколи від нас і не від самого краю, а предметом її були все брак довір'я до Д-ра В. Б[ачинського]²¹ в самім краю та напрям Вістника²². З приїздом В. Б[ачинського] до Відня стараємося вирівнати з ним всі непорозуміння і уможливити хоч на будуче повну згоду і найтісніший контакт з краєм. Д-р В. Б[ачинський] акцентував нашу лінію і тактику (правда лиш як «одинокую дорогу до досягнення доброї автономії!») і прирік старатись на будуче не допускати в краю до ніяких непорозумінь з Урядом, а я з мого боку не допускати до непорозумінь з краєм та працювати на будуче в повнім контакті та згоді. Тим часом що діється далше. В короткий час по повероті до краю Д-р В. Б[ачинського] в Данцігу так погано заатакував цілий Уряд і мене, що один старшина, котрий мені про се особисто розказував, вхопивши в руки крісло, загрозив йому розбити голову, коли не перестане в той спосіб говорити. Придніпрянець Корчинський²³ переказує мені до Відня, що коли делегація волинських послів приїхала до Львова, шукаючи контакту з Галичанами, Корчинський повів їх до Д-р В. Б[ачинського]. Так тут спіткало їх таке, чого не сподівалися. Д-р. В. Б[ачинський] сейчас на вступі розмови уважав за потрібне в так поганий спосіб переїхатися по цілім віденським Уряді і його роботі, що Корчинський, – як розказує – з дива «мало не впав з крісла» а і прочі делегати збентежені тим, що чули, покінчили скоро конференцію та вийшовши сказали до Корчинського: «От що чули! Та нам говорили, що в Галичині одноцільний фронт та весь народ стоїть за Урядом, а ту довідались, що в них таке саме свинство, як в на Придніпрянців!».

²⁰ Йдеться про Львівську делегацію Української Національної Ради (1918–1923), членами якої у різний час були Олександр Барвінський, Володимир Бачинський, Степан Біляк, Порфирій Буняк, Мирон Кордуба, Володимир Охримович, Кирило Студинський. Більшість складу становили члени УНТП. Зв'язок Львівської делегації з еміграційним урядом відбувався через спеціального уповноваженого чи кур'єрів, які мали змогу легально виїжджати до Відня.

²¹ Бачинський Володимир (1880–1927) – адвокат, кооператор, депутат Львівської делегації Української Національної Ради, заступник голови Народного комітету Української народно-трудової партії (1919–1923), голова Міжнародної ради (1922–1923). Належав до партійної групи, яка в 1923–1924 рр. виступила за порозуміння з польською владою на платформі надання Галичині національно-територіальної автономії. Політичний опонент Є. Петрушевича. Покінчив життя самогубством.

²² Йдеться про орган УНТП «Громадський Вістник», який 1922–1923 рр. видавався у Львові за редакцією Федя Федорців.

²³ Корчинський Михайло (1885–1937) – адвокат, державний секретар Ради народних міністрів УНР, член Ради республіки в Тарнові (1920), від 1922 р. – правник-дорадник Ревізійного Союзу українських кооператив у Львові.

Чи на основі тих даних я можу вірити в добру волю Д-ра В. Б[ачинського] згідного ділання з Урядом?!

Та на тім не кінець. Д-р В. Б[ачинський] домагався від мене частини грошей з Америки на пресу і політичну роботу, а я йому виказав стан наших фінансів. Представив йому як доходи з Америки сильно змаліли, та що по відступленню з тих змалілих доходів на жадання Америки третини на звітну організацію в краю, решта не вистарчить нам вже на покриті найскупішого нормале видатків, та радив йому старатись, щоби край вільний від тягару удержування закордонної роботи та згаданої організації, знайшов спосіб сам покривати, хоч видатки своєї політичної роботи в краю. Д-р В. Б[ачинський] погодився з тим, з одним лиш застереженням, що коли б Урядови удалося в який небудь спосіб здобути більші фонди, то частину їх відступить краєви. Я з тим погодився як з річею самозрозумілою. Від часу сеї розмови наші фінанси ще погіршились. Назарук²⁴ не робить ніяких надій на дальшу допомогу з Канади з причини пануючої там господарчої кризи та темноти емігрантів і хоче вже тому вертати. Що буде з нами? Перевелисьмо недавно поважну рестрикцію Уряду, за кілька днів приступимо до дальшої, щоби уможливити хоч кільком людям піддержувати працю за кордоном. Мимо сего по повороті до краю п. Д-р В. Б[ачинський] не згадуючи, чи поробив кроки для здобуття фондів в краю, почав знова прямо вже атакувати Уряд, щоби сейчас прислав гроші з погрозою, що інакше зірве зв'язок з Урядом, а як раз дісталисьмо від Мишуги²⁵ відомість, що «край» жалуєсь, що Уряд глухий на всі прошення краю о гроші і тому домагась, щоби Америка слала гроші до краю!

Отже, з одного боку понижається авторитет Уряду в краю, а з другого боку старається відібрати Урядови матеріальну основу існування. Чи се дійсно лежить в інтенціях проводу партії?

Тепер щодо одноцільного фронту. На думці маю ту головну наш орган партійний і його редактора²⁶. Орган повинен достроюватись до ідеології народу і тактики Уряду, який веде закордонну політику по тій лінії, а редактор повинен передовсім сам спочувати з ідеями і стремліннями свого народу чи партії, яка його поставила на чолі свого органу, та мати непохитну віру в здійснення ідеалів, які має заступати та і других в тій вірі піддержувати. В момент визвольної борби се услів'я, без яких редактор не дасться навіть подумати! Чи посідає п. ф. ті услів'я? Нічого подібного. Він же ж звісний загально як чоловік, що давно зневірився до справи і одинокий ратунок для народу бачить в найскорішій ліквідації визвольної борби. Такі гадки висказував вже навіть отверто на тісн[ішого] Нар[одного] Ком[ітету]!

²⁴ Назарук Осип (1883–1940) – публіцист, державно-політичний діяч, від 1920 р. член еміграційного уряду ЗУНР (уповноважений для справ преси і пропаганди), заступник голови делегації УНР на Ризькій мирній конференції (1920), член делегації ЗУНР на Генуезькій конференції (1920), член президії Західноукраїнського товариства Ліги націй (1922). У 1922 р. надзвичайний представник уряду ЗУНР у Канаді, в 1923–1926 рр. проживав у США.

²⁵ Мишуга Лука (1887–1955) – правник, журналіст, повітовий комісар ЗУНР у Радехові, дипломат ЗУНР, голова Галицької фінансово-торговельної місії у США (1921–1923), яка організовувала збір Позички національної оборони для здобуття і закріплення Галицької держави.

²⁶ Йдеться про редактора «Українського Вістника» («Громадського Вістника») Федя Федорціва, якого в лютому 1923 р. замінив Михайло Струтинський.

Чи дивуватись, що орган партії розпрацьався з опінією і бажаннями загалу і не веде його по лінії тих бажань, а за те дає місце на своїх сторінках голосам, котрі вводять баламуцтво і затемнюють орієнтацію. З тактикою Уряду давно не числивсь і до нині не числиться. Противно, що хвиля кидає нам колоди під ноги атаками проти Росії і робить се хіба свідомо, бо Уряд вже кілька разів просив виразно, щоби сего не роблено. Д-р В. Б[ачинський] признав у Відні ті піднесені мною хиби, і прирік усунути їх, а навіть згодом постаратися о іншого редактора, но дотепер сего не зробив і скандал триває даліше. Мені тому зовсім не дивно, що «Слово»²⁷ виступило против всего того лиха прилюдно. Прошу вірити, що Уряд був у тім зовсім не причасний. Замітку в «Укр[аїнському] Прап[орі]»²⁸ помістив уступаючий як раз по поводу рестрикції співробітник без відома Уряду. Та не в тім річ. Мені іде головню о результат сего спору «Слово» против Д-ра В. Б[ачинського]. Як звісно вибраній ад рок комісії доручено перевести доходження. Вп. Д-р Горб[ачевський], звітуючи мені висліди сих доходжень, пише: «Заміти, устійнені доходженнями, дали би поділитися на дві головні групи, з яких одна обіймає факти суто політичної натури, як маніфестації політичних принципів, а друга доторкає неофіціальних виступів і входить більше в сферу приватного життя Д-ра Бачинського».

Деякі факти сеї послідної групи, як надмірне уживання алкоголю, голосні розмови в публічних льокалях, ведені в стані алкоголевого подражнення, товариські зносини з особами польської державної адміністрації, – уважаю зі становища поваги загально-національного представництва не відповідними та способами підорвати престиж політичного проводу, так серед власної суспільности, як і на зверх. Сі факти вимагають безперечно санації.

Натомість о скільки розходить ся о факти маніфестації політичної думки, та о способи переведення національно-політичної програми, не міг я – поминувши деякі промахи технічно-тактичної натури, як прим. Співненне актуальних оголошень, неуділенне потрібних в критичний момент інструкцій, та иньші факти занедбання в наладженню краю організації – доглянути ніякого доказово провіреного факту, що міг би становити основу для оправданого заміту, відхилення від указаної інтересам нашого народу політичної лінії, або про більше заміту зради національної справи.

Хоч шановний автор сего письма заміти послідної групи назвав лише «промахами» і словом «поминувши», старався надати їм менше важне значінне, я бачу в них якраз найбільшу небезпеку на будуче. Бо що ж се за «провід політичний» і то в так важнім моменті борби за визволення – котрий «спізнає актуальні оголошення» – «не уділює в критичний момент потрібних інструкцій». Сі сконстатовання потверджують понад усякий сумнів жалі в краю, які вже давно доходили нас і

²⁷ «Слово» – львівський часопис, який у 1922–1923 рр. перебував під впливом Української християнсько-суспільної партії. Від грудня 1922 р. з його редакцією підтримував тісні контакти Є. Петрушевич. 24 грудня 1922 р. часопис звинуватив голову Народного комітету УНТП В. Бачинського і головного редактора «Громадського Вістника» Ф. Федорціва в угодних переговорах з польським урядовцями, що велися поза управу партії. Див.: Соляр І. Відносини краю та закордонного уряду ЗУНР... С. 196–197.

²⁸ «Український прапор» – орган Диктатури ЗУНР (1919), еміграційного уряду ЗУНР (1922–1923).

доходять: що «централь робить так, щоби ся нічого не робило, що з краєм не має ніякого контакту, про організацію краю не дбає» – вкінці послідніми часами – «що справу асентерунків можна було виграти, но централь занедбала обов'язку видати в час відповідні інструкції і т.д.». Те все комісія ствердила, а результат?

Не хочу вдаватися в критику звісної ухвали Тісн[ішого] Нар[одного] Комітету з «подякою», маю однак право і обов'язок сказати, що поминувши навіть те все, що було попередно мною представлено, вже самі сконстатовання Комісії повинні переконати кожного, що дальше так бути не може і не сміє, і що при виборі нової Управи партії мусить бути конечно переведена ґрунтовна санація! Довідаюся, що першим наслідком згаданої ухвали Т[існ]ішого Нар[одного] К[омітету] є постанова христ[иянських] суспільників²⁹, не брати участі в засіданнях Міжпартійної Ради, доки її провід лишисться в дотеперішних руках. За тим можуть піти дальші наслідки, а в кождім разі піде зірвання контакту з Урядом, яке вже зачалось, а за тим необчислимі і в наслідках шкоди для самої справи.

Прошу се все дуже зріло розважити вже тепер, бо відтак може вже бути за пізно.

З високим поважаннем

[підпис Є. Петрушевича]

P.S.³⁰ Вже по написанню сего листа одержавем від Д-ра Витв[ицького] з Парижа відпис листа Пуакаре³¹, котрого ориґінал лишився в руках Д-ра Витв[ицького], а який залучаю на доказ як неправдиві суть польські інформації будьто наша справа на Заході вже вирішена в користь Польщі (тайно!), та на доказ, як неслухно робиться нам головно з боку Краєвого проводу замість, будьто ми інформуємо край заоптимістично! Рівночасно одержувем інформацію з Риму, що по довгих заходах вдалося ствердити понад весь сумнів, що Муссоліні³² заступати буде в нашій справі те саме становище, що попереднє правительство (Шандер³³), т[о] з[начить] буде за визнання незалежности.

[підпис Є. Петрушевича]

Відень, дня 28 січня 1923.

ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Од. зб. 305.

²⁹ Йдеться про Християнсько-суспільну партію, засновану 1911 р. на основі Католицького русько-народного союзу; в 1921–1923 рр. входила до Міжпартійної ради. У січні 1923 р. відмовилася від участі в Міжпартійній раді, допоки її головою буде В. Бачинський, який вирішив не координувати дій з еміграційним урядом Є. Петрушевича і почав виявляти певну самостійність у формуванні політичного курсу Української народно-трудової партії і Міжпартійної ради.

³⁰ Абзац написано власноручно.

³¹ Йдеться про прем'єр-міністра Франції Раймона Пуанкаре (1860–1934).

³² Йдеться про диктатора Королівства Італія Беніто Муссоліні (1883–1945).

³³ Йдеться про міністра закордонних справ Італії Карла Шандера.

REFERENCES

- Bortniak, N. Z. (2001). Lystuvannia Ivana Krypiakevycha ta S. Tomashivskoho (cherven 1922 – cherven 1930 rr.). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 8, 395–415 [in Ukrainian].
- Dereviani, I. (2006). Pronyknennia ta diialnist v OUN ahenta OGPU-NKVD Pavla Sudoplatova. *Ukrainskyi vyzzvolnyi rukh*, 8, 102–117 [in Ukrainian].
- Korduba, M. (2021). *Shchodennyk 1918–1925*. Lviv [in Ukrainian].
- Krasivskyi, O. (2008). *Ukrainsko-polski vzaiemyny v 1917–1923 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
- Kuhutiak, M. (2004). *Ukrainska natsional-demokratiia 1918–1939*. Kyiv; Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. (2015). Proekt «Ukraina». *Halychyna v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rr.* Kharkiv [in Ukrainian].
- Pavlyshyn, O. (2013). Yevhen Petrushevykh (1863–1940). *Iliustrovanyi bihrafichnyi narys*. Lviv [in Ukrainian].
- Pisuliński, J., & Skalski, W. (Eds.). (2020). *Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały*. Warsaw; Kyiv [in Polish].
- Soliar, I. (2000). Vidnosyny kraiu ta zakordonnoho uriadu ZUNR (hruden 1922 – berezen 1923 rr.). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 6, 196–199 [in Ukrainian].
- Sudoplatov, P. A. (2005). *Spetsoperatsyi. Lubianka i Kreml 1930–1950 gody*. Moscow [in Russian].
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. *Dokumenty i materialy* (2005). (Vol. 3, Pt. 1). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Mykola LYTVYN

Doctor of Sciences in History, Professor
Head of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»
Ivan Krypiakevykh Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>
e-mail: lytvynmr@gmail.com

Tamara LYTVYN

PhD (History), Researcher at the Department of Manuscripts
Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3900-3175>
e-mail: lytvyn.tamara@gmail.com

«RESOLVING OUR AFFAIRS IN THE INTERESTS OF PEACE... THE WHOLE OF EUROPE». A LETTER OF YEVHEN PETRUSHEVYCH TO IVAN KRYPIAKEVYCH DATED JANUARY 28, 1923

An archeographic article for the first time published an unknown letter from the head of the exile government of the West Ukrainian People's Republic Yevhen Petrushevykh

to Ivan Krypiakevych, a member of the Ukrainian People's Labor Party (UPLP), dated January 28, 1923. This document was found in the archives of the scientist, which is stored in the Department of Manuscripts of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Being in exile during 1920–1923, the government of Yevhen Petrushevych tried not to weaken its own influence on the leading political force in Eastern Halychyna – UPLP. The congress, in January 1922, reaffirmed the support for the government. However, a group of politicians led by Volodymyr Bachynskyi formed in the party environment, which negatively assessed Petrushevych's diplomatic activities, including insufficient funding of socio-political structures in the region from funds raised by the United States Diaspora and the influence of Soviet intelligence.

The Dictator's letter to Ivan Krypiakevych clarified the government's policies and criticized the political ambitions and pro-Polish position of the UPLP leader. All of this exacerbated the internal party crisis and the removal of Volodymyr Bachynskyi from the party and the Inter-Party Council.

Keywords: Yevhen Petrushevych, Ivan Krypiakevych, Volodymyr Bachynskyi, Ukrainian People's Labor Party, Emigration Government of the Western Ukrainian People's Republic.

УДК 94(477.82:438)"1938/1944":303.62

DOI: 10.33402/ur.2022-15-214-225

Іван ПУЩУК

кандидат історичних наук

член Національної спілки краєзнавців України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8091-8094>

e-mail: ipus@i.ua

УСНОІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ 1938–1944 РОКІВ НА УКРАЇНСЬКОМУ ПІВНІЧНОМУ ЗАХОДІ: ПІДСУМОК

Підсумовано досвід запису спогадів очевидців трагедії українсько-польського військово-політичного протистояння на Українському Північному Заході, розпочатого автором від 1995 р. Унаслідок опитування 7 415 тогочасних жителів усіх наявних тепер 1 082 сіл, селищ і міст Волинської області, 1 027 – Рівненської, 213 – Кременеччини, 7 – переданих до Львівщини, а також уродженців сіл 5 повітів Холмщини, 7 українськомовних районів Берестейщини, їхніх мешканців часу Другої світової війни віком не молодше початку 1930-х років народження (на диктофон записано вже 1 439 розповідей, інші фіксовані писемно) стверджено велике страждання, яке додатково до бід гітлерівської окупації мусили перенести волиняни всіх національностей. Після масового винищення гітлерівцями євреїв краю на другому місці за поневіряннями були українці (становили на 1943 р. близько 90 % усього населення). Зібрані спогади свідчать про абсурд збройної розправи над безпомічними мирними мешканцями. При цьому безпідставне приписання Організації українських націоналістів і Українській повстанській армії факту вбивства мирних поляків свідчить про очевидне – спробу перекласти відповідальність за злочинні дії із себе на інших. Сама тогочасна волинська дійсність дала цьому яскраве підтвердження. Піддано критиці узагальнені дані польських авторів Владислава та Еви Семашків щодо кількості вбитих поляків на Волині в роки Другої світової війни.

Запис свідчень здійснено за дорученням голови Національного комітету істориків України та співголови Українсько-польської історичної комісії НАН України і Польської академії наук академіка НАН України Ярослава Дмитровича Ісаєвича.

Ключові слова: усна історія, українсько-польське військово-політичне протистояння, Волинь, Холмщина, Берестейщина, Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів, Армія Крайова.

Ініціатором започаткування збору усноісторичних свідчень на означену тему маємо честь назвати світлої пам'яті академіка НАН України Ярослава Дмитровича Ісаєвича. Лише із проголошенням незалежності України він, син члена Центральної Ради, спромігшись стати доктором історичних наук, отримав можливість розпочати

дослідження проблем новітньої історії, недоступних для нього в умовах існування з радянською владою «в паралельних світах». Йому, уродженцю села Верба на Дубненщині, особливо актуальними бачилися українсько-польські відносини. Добре знайомство Я. Ісаєвича з тогочасними польськими науковцями стимулювало увагу до цієї теми в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, директором якого він став напередодні Незалежності. Я. Ісаєвич як голова Національного комітету істориків України та співголова Українсько-польської історичної комісії НАН України і Польської академії наук (1993–2010) мав нагоду гостити виняткову кількість дослідників-істориків з діаспори та західних країн, небайдужих до рівня історичних досліджень в Україні за часу перемін, що сталися внаслідок падіння «залізної завіси». Вони, зокрема, повідомили про значну популярність на Заході, передовсім у Канаді, усноісторичних студій. Тоді ж, 1994 р., у спеціалізованій робітні Львівський університет приймав відомого теоретика *oral history* – вченого з Італії Алессандро Портеллу. В Україні одним із піонерів усноісторичних досліджень стала викладачка Харківського університету імені В. Каразіна, тепер професор, доктор історичних наук Гелінада Грінченко.

Знаючи про особливу увагу до теми українсько-польських відносин у середовищі польських колег, Я. Ісаєвич мав намір тримати її у центрі зацікавлень науковців свого інституту. При цьому сподівання традиційно обходитися лише архівними документами ставало все ілюзорнішим. Тут і виявилася на часі пропозиція професорів Я. Даревича та М. Іваника з Університету штату Онтаріо (Канада) вдатися до збору усноісторичних свідчень, які там були предметом дослідження. Безпосередньо здійснити його запропонували авторів вказаної публікації, історик-журналістові, уродженцеві місцевості сходження теренів Волині, Холмщини, Південного Підляшшя і Берестейщини на лівобережжі р. Західний Буг, депортованому звідти 1946 р., згодом мешканцеві Луцька, кандидатів історичних наук.

Розпочато працю 1995 року. Відтоді у процесі знайомства з респондентами особливо явним ставало: саме методика усної історії – єдина, яка щонайефективніше може бути вжитою для виявлення правди про складність стосунків тієї жорстокої пори, адже обсяг достовірності для неї ще сповна берегла народна пам'ять.

Територіальним обширом було визначено простір, поєднаний не лише спільним українським етнічним характером, але й однотипною бідою трагічних подій протистояння, тобто – весь український Північний Захід (УПЗ). Сама назва українського Північного Заходу, притаманна підпільним виданням Української повстанської армії, у післявоєнні роки була піддана німуванню навіть в українській столиці. До наукового вжитку стала повертатися лише на початку 1990-х років. Вочевидь, не лише благозвучніше, але й більш історично обґрунтованим було б звати цю «землю з украденим іменем» таки Лодомирією (Володимирія – це потім) чи Великою Волинню – від града Волинь (кельтське *Volhos*, Вольги, Волгинія – забулося). Маємо зазначити, що Вольги (Вольки, Валінана) – це найменування привнесені, тобто нав'язані чужинцями, не прарідна самоназва. Бути нею найбільше підстав має літописне слово Українця – щоправда, це залежить від нашої традиції вживання.

Без згоди корінного населення, яке своєю абсолютною більшістю становило етнічно єдиний суцільний масив, цей терен у Москві самовільно порізано державними кордонами. Мало того, що відчленовані частини опинилися поза межами

формальної УРСР, ще й належних до холмщаків і трьох підляських племен – гімелів, хмаків та південних більців – депортували-розсіяли двома державами на теренах між берегами Чорного і Балтійського морів (операції «Буг» та «Вісла»). А берестійцям, пинчукам і пушукам – заляканому чужинною зброєю селянству, – не питаючи згоди, офіційно змінили національну орієнтацію.

Отже, з розрахунку на ентузіазм було вирішено не так доїхати, як дійти до кожного села, яке значиться на теперішній мапі території тодішнього УПЗ. У кожному населеному пункті треба було знайти щонайменше двох мешканців воєнного часу (переважно уродженців), котрі відповіли б на запитання квестіонара, розробленого в Університеті штату Онтаріо тамтешніми науковцями-українцями. Варто зазначити, що він достосовувався до можливостей респондентів, дещо вдосконалювався низкою доповнень і змін, але в записаних на диктофон інтерв'ю за суттю був повністю дотриманий.

Оповідачі виявилися з різним рівнем пам'яті, обізнаності, врешті, стану здоров'я, тому тривалість та ґрунтовність оповідей варіювалися. Утім, обов'язковою засадою було відшукати в кожному населеному пункті, де трапилося вбивство, саме тогочасного мешканця, аби той власним голосом сказав про нього у диктофон. І так само обов'язковим було стріти ще не менше двох осіб, які цей факт підтвердили б у писемно оформленому свідченні, автентики якому надавала згода респондента покликатися на його ім'я та адресу, фіксовані опитувачем. Із тих же населених пунктів, де трагічної події протистояння не було, теж обов'язковим мало бути наративне свідчення хоч би двох тогочасних місцевих українців про те, що цього справді не сталося. Те саме чинилося й щодо виключно польських за складом мешканців військових осад, які існували до 12 лютого 1940 р. (дня поголовної депортації всіх жителів углиб Росії), та інших, здебільшого невеликих хуторів, населених виключно поляками (до 1943 р.) або німецькими мешканцями, евакуйованими на батьківщину наприкінці грудня 1939 р. Було бажання не допускати недоліку, притаманного компілятивній праці Владислава і Еви Семашків, коли за похвального старання авторів охопити всі джерела (не лише польські, але й російські, чеські, навіть, явно неохоче, українські) поза їхньою увагою залишилися згадка про близько 40 % наявних принаймні на 1939 р. населених пунктів Волинського воєводства. А всі вони є в офіційному державному переліку, опублікованому в періодичному виданні: «Wołyński Monitor Wojewódzki 1938» (Łuck). Автор же вважав за обов'язок користуватися ним без найменшого винятку, в обов'язковому порядку, хоча це було непросто: про деякі з них – переважно хутори – пам'ятають не всі старожили. Додамо: не раз вони, найдосконаліші знавці, цей перелік, складений у 1936 р., навіть доповнювали.

При зборі свідчень врахування текстів книги В. і Е. Семашків було неодмінним, хоча у процесі верифікації доводилося переконуватися, що опрацьована цими науковцями інформація іноді є різної вартості. Поряд із твердженнями безпосередніх учасників подій чи свідків вони подавали звіти на основі звітів, журналістські враження, посередницькі доповідні, публіцистичні роздуми пізніших часів, навіть дитячу творчість за принципом – аби було хоча б згадано назву населеного пункту.

Підготовча робота перед диктофонним чи писемним записом починалася з розпитування про можливу особисту участь респондента в подіях названих років, про думку родичів, односельців. Лише після того відбувалося знайомство з

відповідними текстами про події в опитуваному населеному пункті, виявленими у публікаціях В. і Е. Семашків¹, А. Перетятковича², В. Дембського³, Ю. (Józefa) Марціняк-Фелінської⁴, Л. Жура⁵, збірниках «Okrutna przestroga»⁶, «Wołyński testament»⁷ та багатьох інших джерелах, доступних авторові безпосередньо чи у стислому викладі В. і Е. Семашків. Варто зазначити, що іноді ефект від ознайомлення вражав. Передовсім свідки-українці негайно вловлювали наявність шовіністичної, українофобської налаштованості автора використаної інформації. Однак респонденти – теперішні люди в літах, а тодішні діти – відчували сильний поштовх до посвідчення пам'яті. Результатом виявлялося погодження з зачитаним чи його заперечення – зазвичай доповнення тверджень польського свідка. Іноді з'ясовувалось, що опубліковані польські дані були встановлені з участю саме тепер опитуваних респондентів під час повоєнних приїздів колишніх польських сусідів. Тут польські історики спрацювали швидше за українських, вже встигли почути від приїжджих на Волинь оперативно локалізувати в публікаціях, оформити для архівного зберігання. Респонденти-волиняни показували подаровані їм польські книги про події у волинських селах, відзначали привітне ставлення до них приїжджих поляків, яким відповідали тим самим, згадуючи все найліпше, що було у взаємних стосунках.

Природно, не обминалися й трагічні події – адже найчастіше саме для пошанування жертв гості й навідувалися. Волиняни, пропонуючи їм бажану допомогу, природно, обговорювали самі події, аналізували відповідальність конкретних осіб, давали їм моральну оцінку. Відбувалося це у спокійній обстановці, мирно, доброзичливо, починалося зі спільних спогадів про дитячі літа. Згодом спільно діставалися й до правди суворих подій часу війни. Хоча, як зауважують учасники з українського боку, виявлена при цьому правда про події згодом не завжди була цілком об'єктивно відбита у польських публікаціях, що слідували за цією «народною дипломатією».

Відтак у розмовах, які не раз завершувалися поновним запрошенням на зустріч, обопільно вирисовувалося переконання про не лише взаємовигідну

¹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. Warszawa, 2000. T. 1. 1101 c.; T. 2. 1102–1440 c.

² Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka. Katowice: Ośrodek Badan Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. 252 s.; Peretiatkowicz A. Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia. Katowice, 1997. 336 s.

³ Dębski W. S. Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska. 3 wyd. Lublin: Wyd-wo «Polihymnia», 2017. 558 s.

⁴ Felińska Marciniak J. Wołyńska ziemio moja: gmina Ludwipól powiatu kostopolskiego na Wołyniu we wspomnieniach dawnych mieszkańców. Tuchów: Mała Poligrafia Redemptorystów, 2007. 241 s.

⁵ Żur L. Mój wołyński epos. Suwałki: «Hańcz», 1997. 197 s.

⁶ Okrutna przestroga / oprac. J. Dębski. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. 428 s.; Świadkowie oskarżają: okrutna przestroga / oprac. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin: Wyd-wo «Polihymnia», 2013. 599 s.

⁷ Wołyński testament / oprac. L. Popek. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. 236 s.

щодо повноти, але засадничу необхідність спільного збору даних про події українсько-польських стосунків того часу мешканцями й інших (а чому б і не всіх?) населених пунктів околиці і краю, здійсненого одночасно свідками з обох боків, людьми обох національностей, залученими для цього. Історики ж чи журналісти теж із обох боків, присутні при бесіді, були б тим, ким їм і належить бути, – безсторонніми фіксаторами свідчень. І така зустріч свідків на «найвищому» для кожного населеного пункту рівні саме й була б спроможна встановити правду – спільну в підсумуваннях істориків обох країн. Лише вона в майбутньому не ділила б їх, а об'єднувала. Так би народжувалося спільне бачення подій в одному населеному пункті, далі – на території гміни, повіту, всього краю. Домислам, ваговитість яких залежить від дипломованості історика чи красномовства політика, залишилося б належне їм місце.

У зв'язку з цим більш ніж дивними виглядають міркування, що почуте від свідків (визнані світовою історіографічною громадськістю матеріали усної історії) в Україні ще має таку оцінку: «Спогади є не лише не надто надійним джерелом реконструкції подій, але й ще менше придатні для зведення на їхній основі узагальнюючих цифр»⁸. Є це відповіддю на запитання про вартість свідчень, зібраних за принципом: лише з населеного пункту, де респондент тієї пори жив. А в умовах малої або й повальної неписьменності, відсутності фотоапаратів, усяких інших технічних засобів фіксації інформації в тогочасному «забитому» українському (поліському) селі метод усної історії поготів виявляється єдиноможливим і останньо придатним.

Однак вищеназване твердиться тепер в Україні надзвичайно авторитетно. Хоч у сусідній Польщі, де усноісторичні дослідження мають не лише громадську, а й державну підтримку, причому навіть із використанням компіляції не безпосередніх свідчень, а переказів, зібраних ентузіастами зі значної території за принципом «відомо, оцінюється», створена на цій основі книга В. і Е. Семашків про ті самі волинські події, удостоєна загального визнання. Чого варті слова передмови до неї: «Праця Семашків ... заповнює важливу прогалину в історії Польщі». Хвалебна передмова проф. др. Ришарда Шавловського – цікаво знати, чи В. і Е. Семашки одностайні з його висновком, який є виразною і ніяк не ствердженою польською «однозначною» образою сусіднього народу, – містить такі слова: «...Українське [саме так, а не здійснене хоч би повстанцями, бандерівцями, українськими націоналістами чи ін. – *I. П.*] людовбивство поляків на Волині значно «перевищує» [лапки належать таки Р. Шавловському – *I. П.*] німецьке і sowieckie [для слова «радянське» в польській літературній мові є загальноприйнятий відповідник «*radzieckie*» – *I. П.*]]»⁹. Коли так, то В. і Е. Семашки разом з Р. Шавловським мають право дочекатися ще одного відзначення *ludobójstwa ukraińskiego* міжнародною спільнотою історіографів. Хоч і запізно, але воно, вочевидь, настане: адже польськими пришельцями на Волинь у той жорстокий час убито майже удвічі більше українців, ніж корінним населенням під час захисту, зокрема озброєними загонами АК, спорядженими із самої Варшави.

⁸ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 23.

⁹ Siemaszko W., Siemaszko E. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich...* Т. 1. S. 14.

З огляду на відомі політичні (погодьмося, й моральні) причини українські історики значно пізніше за польських в умовах переборення звички жити за вказівкою, страху, інертності, лінощів, заздрощів, а то й усього разом, без схвалення суспільства, власним коштом узялися (чи ще беруться) за збір даних, які щезають із відходом свідків у вічність. Зазначимо, що пропозиція про спільний «польовий» збір даних, подана польським сусідам, відгуку не знайшла. Заради істини зауважимо: міркування про поглиблення правдивості свідчень шляхом перехресного опитування пролунало ще 2003 р. на українсько-польському семінарі істориків обох країн у межах проекту «Важкі питання» саме від одного з наукових працівників варшавського Інституту національної пам'яті, із середовища осіб, на той час значно компетентніших в археографічній ситуації дослідження теми, ніж українські колеги. Однак ділові міркування спеціалістів не піднялися вище від схвалення потреби. А була це остання зустріч учасників проекту, в заключних документах якого археографи обох країн не заважали визначити спільного плану дій на майбутнє, хоча й ставала зрозумілою хиткість безапеляційного обстоювання лише свого бачення.

Підсумковою реальністю була заява одного з провідних польських істориків, який до того ж займав вагому адміністративну посаду з, напевне, визначальним голосом: «U nas już wszystko jest» («У нас уже все є»). Вочевидь, розвідання ситуації з рівнем досліджень у сусідів надало польській стороні впевненості: до цього «всього» українським колегам так далеко, що про спільні плани – розмови зайві. Кожному залишилося чинити так, як вважає за потрібне. Напевне, ця констатація і має своїм наслідком працю автора.

Приємно відзначити, що і в нашій країні дослідження з усної історії стають дедалі популярнішими в українських соціально-гуманітарних студіях. І це є не феноменом, а природною закономірністю, характерною для історіографій інших країн із подібним до українського рівнем накопичення джерел. Саме усна історія дає можливість зробити для цієї мети доволі потужний «прорив» – за дошкульної нестачі архівних джерел, на збір яких потрібні десятиріччя та щасливий випадок, планомірно, прискорено і вагомо поповнює їх автентичною пам'яттю нації, що довго була бездержавною, тобто «безархівною».

Поява методичних порад, розрахованих на студентів та аспірантів, є хорошою ознакою того, що не лише у завтрашній день «визначатимуться нові пріоритети», а вже сьогодні ентузіасти відважно рушають на дослідження «білих плям», яких більше, ніж потрібно, в українській історіографії. І вже є певні результати. Наприклад, один із, вочевидь, найперших українських усноісторичних проєктів узагалі народжувався за нашим «національним звичаєм» не під оплески схвалення, про що свідчить його назва: «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр.». Українські дослідники стали учасниками низки міжнародних проєктів, доводячи цим наявність в Україні можливості рівноправної фахової взаємодії в межах міжнародної наукової спільноти. Дослідження автора могло б, – а можливо, й стане – в ряду таких зборів документальних досліджень часу Другої світової війни. Адже українсько-польські колізії того часу виявляють типологічно тотожні риси в тодішніх польсько-литовських, сербо-хорватських, німецько-лужицьких, німецько-чеських відносинах.

Аби результат збору дав подальшим дослідникам право на підсумкове оперування відомостями з окресленої території, автор розпочинав опрацювання теми, маючи перед собою чітке усвідомлення обсягів передбачуваної праці. Це значило шукати респондентів, які подадуть інформацію про події у близько 3 тис. нинішніх населених пунктах усього українського Північного Заходу.

Оскільки збір даних був проведений із зіставленням з інформацією, викладеною в книзі В. і Е. Семашків, де поряд із зафіксованими тепер селами називали хутір чи колонію, існування яких припинилося іноді в 1940 р., логічним стало скористатися польським офіційним державним переліком населених пунктів, опублікованим ще у 1936 р. Заразом враховано скрупульозні дослідження польських авторів про обставини появи і реєстрації нових саме польських колоній згодом (1937–1939), до яких у В. і Е. Семашків був особливий пієтет, відповідно й увага. Автор вважав за доречне не поступатися в ретельності польським колегам не лише у ставленні до новостворених польських колоній, осад, застянків (*zascianki*), але й безвісних хуторів. Адже ці хутори – було серед них чимало й населених поляками при запозиченні давньої української назви місцевості, – складаючись іноді з 2–3, а то й одного обійстя, несли у своїй назві, затертій народною або чиновницькою етимологією, вияв мовної ситуації прадавнини: демонстрували саме тодішній, іноді прабалтський, кельтський, праіранський, готський мовні характери творців назви. Автор висловлює щиру подяку професорові Київського університету Костянтинові Тищенку за націлення на прискіпливу увагу до виявлення та фіксування деколи непримітних, зате унікальних топонімічних раритетів, які доповнюють студії професора в галузі праукраїнської етнічної історії від III ст. до н. е.¹⁰

Як би за радянського часу гнітюче не діяли препаровані «колажі» державної пропаганди, а ще вічний страх старших за віком навіть родичів перед «Сибіром», який змушував до вигоди незгадування і забуття, все ж зміна владного режиму, здобуття Незалежності України зі свободою слова дали своє: з глибин пам'яті старожилів таки пробивається до фіксації засобами усної історії замовчувана правда свідків-автохтонів. Таки чітка у своїй справжності хоч би тому, що оповідач, ще й ствердившись звіренням із односельцями-ровесниками, говорить виключно про те, що сталося на очах, із найближчими людьми, в навколишньому оточенні, і лише те, що дуже разуче, найвиразніше закарбувалося в пам'яті.

Дані, добуті автором від 1995 р., такі: унаслідок опитування 7 415 тогочасних жителів усіх наявних тепер 1 082 сіл, селищ і міст Волинської області, 1 027 – Рівненської, 213 – Кременеччини, 7 – переданих до Львівщини, а також уродженців сіл 5 повітів Холмщини, 7 українськомовних районів Берестейщини, їхніх мешканців часу Другої світової війни віком не молодше початку 1930-х років народження (на диктофон записано вже 1 439 розповідей, інші фіксовані писемно) стверджено велике страждання, яке додатково до бід гітлерівської окупації мусили перенести волиняни всіх національностей. Після безпрецедентного тотального винищення гітлерівськими расистами єврейського населення краю на другому місці були за поневіряннями на 1943 р. близько 90 % усього населення – українці. Зібрані спогади

¹⁰ Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. Київ: Аквілон-Плюс, 2008. С. 187–201.

з граничною автентичністю свідчать про абсурд збройної розправи над безпомічними мирними аборигенами. Безпідставне приписання ОУН і УПА вже факту самого свого народження виключно з метою убивства мирних поляків свідчить про очевидне – спробу перекласти відповідальність за неблаговидні дії із себе на інших. Сама тогочасна волинська дійсність дала цьому яскраве підтвердження-аналог. Якщо одночасні з польськими чеські поселенці демонстрували розуміння утруднень, у яких опинилися українці, не насміхалися, а співчували та, чим могли, сприяли українцям, зокрема й повстанцям, то у відповідь мали не помсту, а незмінну повагу, велику вдячність, заслужене найменування: «Чехи, jste svate lidi» («Чехи, ви – святі люди»). На превеликий жаль, звати так українці в час жорстокостей Другої світової війни мали підстави лише чехів.

Мало зазначити, що пам'ять понад семи тисяч жителів з кожного волинського села виявилася спроможною більше за архівні сторінки ствердити подробиці подій, що сталися саме в кожному з них. Свідки не оперували міркуваннями – вони, знаючи, казали те, що було. А стосовно імен? Так це ж рідні родичі, сусіди, односельці! Як їх забути разом з лихом того дня, котрий із жахом у пам'яті – навічно! Заглибившись у нізащо незабутнє, диктували. І чи не ганебно найсвятіше, що бережеться в душі про найближчих людей, називати «колажем», як це практикується декотрими «дослідниками», що не були в жодному волинському селі, з далеких від щирості міркувань?

На терені колишнього Волинського воєводства, лише обсягом якого польські історики оперують на сьогодні – це Волинська та Рівненська області (включно з 6 північними районами, що належали до Поліського воєводства), а також Кременеччина (3,5 районів Тернопільської області), – протягом 1938–1944 рр. за останнім результатом опитування загинули: українці, вбиті поляками з пляцуків і поляками-щуцманами, – не менше 14 411 осіб. Поляки, убиті упівцями, а також кримінальними злочинцями-українцями, кушовими відділами самооборони в селах, – українські сусіди-автохтони назвали не більше 8 523 особи¹¹.

Були особливості встановлення імен українців і поляків у тому разі, коли йшлося про вбивство особи чи сім'ї, вчинене нічної пори невідомими для села особами. Якщо це стосувалося потерпілих українців, тоді факт підозри, що це вчинили поляки, засадничо відкидався. До уваги бралось те, що 90 % жителів околиці були саме українцями. Коли ж траплялася така ж анонімна розправа над поляком, то в убивстві в десяток разів причетнішим міг видаватися українець. Також складно було «розділити» за національною ознакою дітей, як і дорослих, у потерпілих «змішаних» сім'ях. Завжди чинилися намагання добути для цього додаткові докази, хоч ідентифікація за національною ознакою – справа нелегка. Адже непоодинокими були випадки українсько-польської анаціональності: людям (іноді цілим сім'ям) вистачало в житті лише релігійної визначеності. Іноді і національна, і релігійна належності варіювалися. Зрештою автор зробив усе можливе, аби з польського боку підстав мати претензії щодо необ'єктивності не було.

¹¹ Пушук І. Волиняни про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на Український Північний Захід. 1938 – 1944 рр. Усноісторичні свідчення. Рівне, 2017. С. 926.

У розрізі районів результат збору даних за 18-ма позиціями подається в кожному з надрукованих випусків серії «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років»¹².

Паралельно з корінними волинянами відбувалося опитування стрінутих холмщаків і підляшан, які зараз є жителями України. Природно, вдалося знайти вихідців не з усіх населених пунктів. Збір цих даних продовжується. Передбачається їхній друк в окремому виданні. Ця кількість загиблих поповнить загальний перелік осіб (всього 5 085), прізвища яких виявлено й опубліковано у виданні «Українські жертви Холмщини та Підляшся у 1939–1944 рр.», упорядкованому науковцями Українського Католицького Університету¹³.

На Берестейщині підрахунок, пов'язаний з перебуванням краю за державним кордоном, триває.

Отже, на сьогодні подана кількість українців, убитих поляками на українському Північному Заході, становить щонайменше $14\,411 + 5\,085 = 19\,496$ осіб, тобто таки удвічі перевищує стверджене число 8 523 поляки, загиблі від рук українців, даючи підстави для свідчення про переважне винищення з ознаками геноциду польськими поселенцями саме автохтонного українського населення. До того ж винищення цивільного населення не лише озброєними сусідами, але й мілітарними формуваннями, створеними окупантами, а також збройними підрозділами, що цілеспрямовано засилалися з території сусідньої держави, уряд та спеціалізовані збройні сили якої не відмовлялися від традиційної експансії. З українського боку, за одностайним твердженням свідків, найбільш причетними до вбивств цивільних поляків були зовсім не вояки регулярних відділів УПА, а переважно аполітичні українці-односельці, не члени ОУН, не вояки УПА, варті зватися кримінальними

¹² Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. 312 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район та місто Луцьк. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 440 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 304 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 324 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 382 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 312 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 324 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 420 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 324 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 268 с.

¹³ Українські жертви Холмщини та Підляшся у 1939–1944 рр. / упоряд.: І. Галагіда, М. Іванник. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2021. 720 с.

злочинцями часу окупаційного неладу. Їх таки діяльно вистежувала повстанська Служба безпеки, будучи з ними безкомпромісною за ганьблення українського національно-визвольного руху.

Напевне, останнім акордом польської інвазії на український Північний Захід стала депортація залишків автохтонного населення Холмщини й Південного Підляшшя на західні землі Польщі в межах операції «Вісла» у 1947 р. По тому перебування автохтонів у прикордонній зоні «Закерзоння» дозволялося лише тимчасово приїжджим і тільки в денний час. Виявленого порушника поліціант на ніч мав замкнути у місці попереднього затримання, випустити аж уранці. Про жодне повернення для мирного проживання на предківській землі, що саме було метою настирного порушення ним «порядку», мови бути не могло. Ці виняткові умови стали-таки апофеозом польської експансії до західної, забузької частини українського Північного Заходу, що тривала від XIV ст. і в XX ст. сягла переможного кінця. Щодо планів до східної, волинської території УПЗ, в умовах радянського тоталітаризму настала мовчанка, яку нині знову порушують історики, а за ними й польські політики.

Встановлення державного кордону з новопосталою Україною, бажаною для Польщі як щирій, надійний союзник у рамках «європейської сім'ї», природно, зобов'язує до толерантності, визнання існуючого кордону однозначно непорушним, а експансію в усіх можливих виявах – введеною в межі чинних міжнародних домовленостей.

Автор уже знає звинувачення його з польського боку в особистій упередженості, яка ніби є джерелом думки свідків. Тож залишається повторити неодноразово викладене: своє призначення вбачає передовсім у тому, аби донести до читача транскрипту чи слухача диктофонного запису те, що сказав свідок на свій розсуд. Якщо ж узгодженості думок не буде досягнуто, автор уже виходив із пропозицією (до речі, поданою також і працівником варшавського Інституту національної пам'яті) про влаштування спільного повторного обслідування всіх (чи хоч би деяких) населених пунктів Волині за одночасної участі як українських, так і польських свідків із рекомендацією їм – найбільшим автентичним знавцям подій – прийти до спільного знаменника щодо висвітлення історії, що стало б рекомендованим для істориків та журналістів обох країн. На цю тему в автора статті відбулася розмова з тогочасним директором Інституту Лукашем Камінським, отримано схвалення, що потребує подальших спільних досліджень. Особиста думка автора зібраних спогадів, підказана багаторічним практичним досвідом, полягає в тому, що це єдиний спосіб усунути теперішні неузгодженості й досягти порозуміння, потрібного суспільствам обох країн, особливо в час російсько-української війни. Правда навчить і примирить.

REFERENCES

Dębski, J. (Comp.). (1997). *Okrutna przestroga*. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemienia i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej [in Polish].

Dębski, W. S. (2017). *Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska* (3rd ed.). Lublin: Wydawnictwo «Polihymnia» [in Polish].

Felińska-Marciniak, J. (2007). *Wołyńska ziemia moja: gmina Ludwipól powiatu kostopolskiego na Wołyniu we wspomnieniach dawnych mieszkańców*. Tuchów: Mała Poligrafia Redemptorystów [in Polish].

Halahida, I., & Ivanyk, M. (Comps.). (2021). *Ukrainski zhertvy Kholmskchyny ta Pidliashshia u 1939–1944 rr.* Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu [in Ukrainian].

Karłowicz, L., & Popek, L. (Comps.). (2013). *Świadkowie oskarżają: okrutna przestroga*. Lublin: Wydawnictwo «Polihymnia» [in Polish].

Peretiatkowicz, A. (1995). *Polska samoobrona w okolicach Łucka*. Katowice: Ośrodek Badan Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury [in Polish].

Peretiatkowicz, A. (1997). *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*. Katowice [in Polish].

Popek, L. (Comp.). (1997). *Wołyński testament*. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej [in Polish].

Pushchuk, I. (2008). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Kivertsivskiy raion*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Luts'kyi raion ta misto Lutsk*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Horokhivskiy raion*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Turiiskiy raion*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Rozhyschenskiy i Manevitskiy raiony*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2010). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Ivanychivskiy i Lokachivskiy raiony*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Liuboml'skiy i Shatskiy raiony*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Volodymyr-Volynskiy raion*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Kamin-Kashyrskiy, Liubeshivskiy, Ratnivskiy i Starovyzhivskiy raiony*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Trahediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Kovel'skiy raion*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2017). *Volyniany pro «Volyn-43»: ukrainska pamiat pro polsku ekspansiiu na Ukrainskiy Pivnichnyi Zakhid. 1938–1944 rr. Usnoistorychni svidchennia*. Rivne [in Ukrainian].

Siemaszko, W., & Siemaszko, E. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945* (Vol. 1–2). Warsaw [in Polish].

Tyshchenko, K. (2008). *Etnomovna istoriia pradaivnoi Ukrainy*. Kyiv: Akvilon-Plus [in Ukrainian].

Viatrovych, V. (2012). *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiiia» [in Ukrainian].

Żur, L. (1997). *Mój wołyński epos*. Suwałki: «Hańcza» [in Polish].

Ivan PUSHCHUK

PhD (History)

Member of the National Union of Local Historians of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8091-8094>

e-mail: ipus@i.ua

ORAL HISTORICAL ASPECT OF THE STUDY OF THE TRAGEDY OF THE UKRAINIAN-POLISH CONFRONTATION OF 1938–1944 IN THE UKRAINIAN NORTH-WEST REGION: SUMMARY

The author summarizes the experience of recording eyewitness accounts of the tragedy of the Ukrainian-Polish military-political confrontation in the Ukrainian North-West region, which he has conducted since 1995.

Currently, as a result of a survey of 7,415 residents of all existing 1,082 villages, towns, and cities of Volyn region, 1,027 – Rivne region, 213 – Kremenets region, 7 – transferred to Lviv region, as well as natives of villages of 5 districts of Chelm region, 7 Ukrainian-speaking districts of Brest region, their inhabitants During World War II, at the age of at least the early 1930s (1439 stories were recorded on a dictaphone, others were recorded in writing) great suffering was confirmed, which, in addition to the troubles of Hitler's occupation, Volynians of all nationalities had to endure. After the mass extermination of Jews in the region by the Nazis, Ukrainians were in second place (in 1943 they accounted for about 90% of the total population). The collected memories testify to the absurdity of the armed massacre of helpless civilians. At the same time, the unfounded attribution of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army to the fact of killing peaceful Poles testifies to the obvious – to shift responsibility for criminal actions from oneself to others. The Volyn region at that time gave a vivid confirmation of this. The author criticizes the generalized data of Polish authors Wladyslaw and Eva Semaszko on the number of Poles killed in Volyn during World War II.

The author recorded the testimony on behalf of the head of the Chairman of the National Committee of Historians of Ukraine and co-chairman of the Ukrainian-Polish Historical Commission of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Polish Academy of Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Yaroslav Isaievych.

Keywords: oral history, Ukrainian-Polish military-political confrontation, Volyn, Chelm region, Brest region, Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, Armia Krajowa.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

DOI: 10.33402/ur.2022-15-226-231

Віталіна ДАНИЛЬЧУК

кандидат історичних наук, доцент

доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти

Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7176-7386>

e-mail: vitalina.-@ukr.net

[Рец.]: ПОВСЯКДЕННЯ СПЕЦПОСЕЛЕНЦІВ

КРІЗЬ ПРИЗМУ ДИТЯЧОГО ДОСВІДУ (1940–1946)

[на кн.]: Nowacka Aleksandra. Smak akacji. Obrazki z

Kazachstanu. Rowne, 2021, 192 s. / Новацька Олександра.

Смак акації. Картинки з Казахстану / пер. з пол. А. Жив'юк, прим., післям.: А. Жив'юк, Р. Давидюк. Рівне, 2021. 192 с.

Літературно-художнє видання Олександри Новацької «Смак акації», україномовний переклад якого зробив рівненський науковець Андрій Жив'юк, складається із 46 коротких нарисів або ж, як називає їх сама авторка, «картинок», «образків», що відображають різноманітні сюжети із повсякденного життя її сім'ї – репресованих мешканців Рівненщини, котрі потрапили на спецпоселення у Казахстан. Значущість збірки увиразнюється тим, що оповідачка пише про реалії буденності на засланні крізь призму власної дитячої пам'яті. Суттєвим візуальним доповненням до текстів є ілюстративні чорно-білі замальовки авторки¹.

Чому назва книги є саме такою, авторка пояснює в одному зі своїх нарисів. «У місті Атбасар, де ми жили кілька років, біля багатьох будинків ріс живопліт з акацій. Кожної весни кущі випускали блідо-зелені дрібні листки, вкриті ніжним пухом. Я їла їх, так, як і інші діти... У пору цвітіння кущі всипали жовті невеликі квітки, які мали солодкий смак і ніжний незвичайний запах. І за той, власне, присмак змагалися ми з бджолами, які не раз дошкулюно нас жалили. Але що там! Нам йшлося про ту дрібку солоду, якої не мали на щодень... Квіти акації дуже приваблювали, бо, окрім солоду, мали вони в собі якусь дивну кольорову магію. Яскраві жовті пелюстки були обіцянкою чогось веселого, сонячного, доброго... У моїх пізніших спогадах смак і запах акації завжди був яскравою плямою на тлі тих важких, голодних років. Ще й зараз, варто мені взяти квітку акації і відчутти на вустах її солодкий смак, несусь думками до далекого Казахстану... Образ тієї

¹ Nowacka A. Smak akacji. Obrazki z Kazachstanu. Rowne, 2021. 192 s. / Новацька О. Смак акації. Картинки з Казахстану / пер. з пол. А. Жив'юк, прим., післям.: А. Жив'юк, Р. Давидюк. Рівне, 2021. 192 с.

весни бачу як кадр давно переглянутого фільму...»². Тож акація постає тут символом стійкості, витривалості, життєздатності, відродження та перемоги добра над злом.

Олександра Новацька-Шевело народилася 15 листопада 1938 р. у сім'ї Пилипа (1893 р.н.) і Ярини (1907 р.н.) Шевелів у Дубровиці. Вона була найменшою дитиною в батьків і мала трьох старших братів (Леонід, Борис і Георгій-Юрій). Пилип Шевело воював на фронтах Першої світової, а згодом, опинившись у Рівному, став ад'ютантом командувача Північної групи Армії УНР отамана Володимира Оскілка. У міжвоєнний період Пилип Шевело проживав у Дубровиці та користувався авторитетом у місцевій громаді. Деякий час він урядовав, далі відкрив невеликий ресторан, а згодом став займатися господарством³.

Після встановлення у 1939 р. на території Західної України радянської влади, Пилип Шевело як представник української політичної і військової спільноти, пов'язаної з УНР, що опинилася на території міжвоєнної Польщі, у числі перших потрапив під «зачистку» неблагонадійних осіб, влаштовану репресивними органами комуністичного тоталітарного режиму.

У квітні 1940 р. він був заарештований Дубровицьким районним відділенням НКВД, а 2 листопада за постановою Особливої наради при НКВД СРСР його ув'язнили до виправно-трудового табору на 8 років. Упродовж часу, поки тривало слідство, дружину і чотирьох дітей Пилипа вислали на спецпоселення до Казахстану. У 1941 р. П. Шевела амністували як польського громадянина, і на початку 1942 р., після звільнення з Івдельлагу, він зміг приїхати до сім'ї, яка на той час перебувала у с. Черемшанка Північно-Казахстанської області⁴.

Казахський період у житті родини Шевелів, репрезентований у збірці, тривав від 1940 до 1946 рр. Авторка споминів – Олександра Шевело – була на той час кількалітньою дитиною, у пам'яті якої зафіксувалися окремі тогочасні фрагменти, що певною мірою дають можливість уявити життя дітей в умовах заслання – як вони проводили час, чим цікавилися, забавлялися, на що звертали увагу, як сприймали дійсність тощо.

Розпочинається книга нарисом «Наш маленький світ», де стисло йдеться про містечко Дубровиця, його мальовничі пейзажі, архітектурні споруди, власний будинок, добросусідські відносини в етнічно неоднорідному середовищі, опіку бабці Ганни та батьківську зайнятість. Тобто про час, проведений Олександром Шевело від народження до відправлення на спецпоселення, про який вона згадує з теплом, трепетом і ностальгією: «...Ми гаяли час у безтурботних забавах, зовсім не цікавлячись проблемами дорослих. Нам було добре у нашому дитячому раю. На жаль, до часу...» – до тієї пори, поки не з'явилася «Грозова хвиля», яка вплинула на подальше життя родини⁵.

² Новацька О. Смак акації. Картинки з Казахстану... С. 41.

³ Жив'юк А., Давидюк Р. Олександра Новацька-Шевело і її спогади. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Рівне, 2019. Кн. 9. С. 23–24.

⁴ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 9. С. 7–19, 24; Давидюк Р., Шеретюк В. Пам'ять про репресованих діячів Української революції 1917–1921 рр. крізь призму розсекречених архівів радянських спецслужб. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Дрогобич, 2020. Вип. 4/46. С. 306–307.

⁵ Новацька О. Смак акації. Картинки з Казахстану... С. 105–106.

У пам'яті зовсім маленької дівчинки закарбувався і ранок, коли заарештували батька, і грюкіт у двері солдатів зі зброєю через декілька тижнів після того, який розбудив їх о четвертій ранку, і наказ збиратися, і нестерпно довгий переїзд у товарному вагоні в невідомість. Якщо Олександра була не до кінця свідомо того, що діялося навколо, то її старші брати значно краще розуміли, що насправді відбувається, і болісно переживали розлуку з батьком та всі подальші випробування.

Поселення у Черемшанці, куди відправили дружину Пилипа Шевело з чотирма малими дітьми, було невеликим колгоспом. «Сіре селище, сірі, сумні люди...» – таку характеристику дає авторка цій місцині, що, своєю чергою, відображає відчуття, які виникли у її сім'ї після прибуття туди. Родині виділили невелику напіврозвалену мазанку з кількома маленькими віконцями, яка мала два приміщення – «середовище скупчення всіляких паразитів». Одне займали Олександра зі своїми братами і матір'ю, а друге було призначене для колгоспних свиней.

Розміщення кількох колгоспних свиней у землянці змушувало щодня терпіти сморід, який навіть складно уявити. Водночас це уможливило виживання родини. «Тоді, коли ми, люди, голодували, свині отримували відро надосного молока. Від розкрадання його оберігали кількома пригоршнями висівок, насіння бур'янів, трав, полину, розтрушених у молоці. Мама відливала частину цього молока, цідила його через тканину, а до решти доливала воду. Таким способом певний час, поки матір працювала у колгоспі, діти отримували трохи молока».

Фрагменти дитячих спогадів Олександри Шевело, переплетені з розповідями її мами, дають змогу відтворити низку важливих деталей, зокрема, пов'язаних із людськими якостями тих, хто траплявся на життєвому шляху родини у цей непростий час. На сторінках збірки зазначається, що в умовах, коли «не вистачало всього, а особливо харчів і ми голодували...», місцеві (також будучи в скрутному становищі) не раз ділилися з нами тим, що мали. Біда ділилася з бідною». Яскравим, теплим спогадом стала історія сусідської допомоги по відкопуванні мазанки, яку повністю засипало снігом на Різдво. І в якій сім'я залишилася без їжі і води. «Коли нас відкопали, сусіди, старші люди, принесли по куску хліба і склали нам побажання з нагоди свята. Були ми зворушені і як же їм вдячні!».

Щемною є оповідь Олександри Шевело про подарований їй казахом цукровий півник. «Одного разу проходили ми біля казаха, який продавав цукрові півники на дерев'яних паличках. Як зачарована, прикипіла я до ринкового прилавку... Уся моя істота кричала: “Хочу, хочу того півника!”. Але коли поглянула на маму, побачила в її очах сльози... Зрозуміла, що мені його не купить. Не мала грошей! Але я не могла зрушити з місця і далі з'їдала того півника поглядом... Казах зрозумів розпач ситуації, бо без слова, мовчки, подав мені червоного цукрового півника. Одночасно виразним жестом дав зрозуміти мамі, що не має за нього платити. Я почувалася в ту хвилину небувало щасливою. Підстрибуючи то на одній, то на другій нозі... Після всіх цих років, коли на ярмаркових ятках бачу червоних цукрових півників, відчуваю їх “божественний” смак. А вдячність до невідомого казаха ношу в серці до сьогодні... Хоча, далеко не всі відносилися до нас з розумінням», – зауважує авторка.

Дні на засланні були дуже важкими: голод, холод і щоденна битва за якісь засоби до життя. Нерідко доводилося засинати голодними, іноді їжі не було по декілька днів, подекуди знаходили пригоршню зерна, кілька годин «готували» її

і справедливо розподіляли між собою. За браком вітамінів «навесні їли все, що виростало із землі і мало будь-який колір». Своєрідними ласощами для дітей були гранатові кульки «пасльону» із солодким блідо-зеленим желе всередині, навіть з огляду на те, що після їх споживання паморочилася голова і ставало не дуже добре, але на те ніхто не зважав, а з часом організм при звичався і симптоми були майже непомітними. Через постійне недоїдання ослаблювався імунітет, частішали хвороби. Та й з одягом також було дуже складно, особливо взимку⁶.

Авторка зауважує, що мамі було дуже важко як психологічно, так і фізично. Вона кожного дня ходила на роботу в колгосп, згодом працювала на будівництві, шила, намагалася заробляти торгівлею, займалася домашніми справами, однак четверо малих дітей утримувати було дуже складно, нерідко її охоплював розпач та безнадія, проте жінка мужньо трималася, боролася з усіма труднощами і давала дітям відчуття безпеки. У пам'яті Олександри Шевело «мама – тиха і надзвичайна героїня тих важких років заслання».

Ситуація змінилася на краще після того, як до дружини і дітей з Колими приїхав Пилип Шевело. «Наш тато був таким слабким, що переважно лежав, оскільки навіть ходити міг з великими труднощами. Не міг виконувати жодної фізичної праці, тому що в таборі отримав двосторонню грижу. Тож удома “приходив у себе...”». Тривало те не менше місяця. По мірі, як повернув сили, мама знайшла для нього працю – сторожем на будові. Його місячного заробітку вистачало лише на буханець хліба». Повернувшись, тато дуже неохоче згадував про ті жахіття, що йому довелося пережити, – йдеться у спогадах Олександри.

Матір була постійно зайнята, а вони – діти – мали багато вільного часу. Оскільки іграшок не було змоги купити, забавлялися по-різному, нерідко ігри, які собі вигадували, були небезпечними, наприклад, «лазіння до каналізаційної труби», яке, на думку Олександри Шевело, послугувало розвитку в неї клаустрофобії. Майданчиком для дитячих забав здебільшого ставало запущене подвір'я колгоспної будови, сповнене багатьох небезпек, серйозність яких не усвідомлювалася (неприкриті викопані ями, цвяхи в дошках, опалубки та інші будівельні залишки). «Хоч були ми зазвичай голодними і брудними, однак нас розпирало бажання пригод», – зазначає авторка.

З дитячих спогадів виринає невдалий «похід у цирк», який став цілою пригодою з підкопом під брезентовий намет, міліціонером і розмовою у відділенні. На все життя Олександрі Шевело запам'яталося «охолодження» в один із спекотних днів на річці Ішим, що в містечку Атбасар, коли вона, не вміючи плавати, сміливо спробувала це зробити, хоч глибина була не дитячою. На щастя, тоді все закінчилося легкою втратою свідомості, шумом і водою у вухах. Проте цей випадок також залишив у підсвідомості свій слід, і з того часу дівчина вже ніколи не пробувала заходити до річки глибше, а завжди трималася близько до берега.

Олександра Новацька-Шевело пригадує і своє навчання в радянській школі, а згодом у польськокомовному класі. Окрім вивчення мови, важливим було й те, що у школі давали трохи їжі. Авторка зауважує, що «з того часу полюбила поезію. Вона творила

⁶ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 9. С. 29–31, 33–36, 46.

тоді для мене цілий світ, надто відмінний від того, який оточував мене щодень... Вона допомагала мені легко переходити зі світу жахів до світу, повного щастя і безпеки»⁷.

Майже кожна оповідь авторки містить інформацію про її братів. Найстаршим за народженням був Леон, який у час вислання мав близько 12 років. Після того, як батька заарештували і забрали з дому, Леон намагався його заступити: виявився сміливим братом і відповідальним помічником мами, хоч сам ще був дитиною. «У 17 років він отримав повістку до радянського війська. Потрапив до частини, що дислокувалася в Алма-Аті, однак невдовзі захворів на малярію і опинився у шпиталі». Там його лікуванням займався надзвичайно шляхетний лікар-вірменин, який з добротою і чуйністю ставився до Леона, а після його одужання поклопотався, щоб він залишився працювати санітаром. Пам'ять про лікаря завжди займала почесне місце у братових спогадах. Після війни Леон двічі відвідав «свого» лікаря в Алма-Аті у 1964 і 1966 рр. Остаточо брат повернувся до родини аж 17 грудня 1946 р.⁸.

Наймолодший з братів Олександрі – Георгій-Юрій (Єржик) – у час виселення мав 5 років. Був дуже тямущим і жвавим. Мама його вирізняла і дозволяла більше, ніж іншим дітям. Зазвичай вибрики сходили йому з рук. Фізично він був слабшим за старших братів, але надолужував те у будь-якій ситуації хитрістю. Хлопець зумів завоювати прихильність казахів, що допомогло родині вижити. Знаючи, в якій важкій матеріальній ситуації знаходилася сім'я, за посередництва Георгія місцеві казахи часом допомагали тим, що мали: картоплею, шматком сушеної риби чи баранини.

Через усі спогади наскрізною лінією проходить бажання повернутися додому. І після шести надзвичайно важких років нарешті мрія здійснилася. Надійшла радісна звістка, яка зворушила усіх засланих так глибоко, що деякі просто не могли в неї повірити. У нарисі «Великі приготування» звернено увагу, що реакція сусідів і друзів була різною: «сусіди найчастіше казали: “Від’їжджаєте до кращого світу”. Натомість товаришам було сумно, запевняли нас, що будуть тужити і що колись прийдуть нас відвідати». Повернення пов’язували з великими сподіваннями, а одночасно з страхом. Адже ніхто не знав достеменно, що чекає попереду.

Розуміючи, що спокою у рідній Дубровиці не знайде, родина в межах польсько-українського трансферу виїхала у 1946 р. до Польщі та оселилася біля Познані. Згодом шляхи молодших і старших членів сім’ї розійшлися. Борис-Бронек Шевело повернувся в Україну, до Дубровиці. Пилип Шевело відійшов у вічність 1974 р., його дружина Ярина – 1994 р. Олександра Шевело, взявши шлюб зі Станіславом Новацьким, перебралася з ним 1965 р. до Білостока, де живуть і сьогодні. У 1995 р. донька виконала заповіт батьків, перепоховавши їх на батьківщині, у рідній Дубровиці.

У Польщі Олександра Новацька-Шевело відома також як поетеса. Першу збірку віршів «Послання» видала у 1999 р. У 2016 р. вийшла книга «Незламний», у якій йдеться про брата, полковника Юрія-Єржи Шевела. Після закінчення військової академії у Варшаві він служив у Війську Польському. У 1981 р., коли в країні запровадили надзвичайний стан через антикомуністичний протестний рух, ініційований профспілкою «Соліданість», полковника Єржи Шевела призначили

⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 9. С. 49–50.

⁸ Новацька О. Смак акації. Картинки з Казахстану... С. 120–135.

військовим комісаром на шахту «Зимовіт» у місті Лендзини, де був потужний осередок організації. Він не лише не допустив розправи над колективом протестувальників, а й фактично перейшов на їхній бік, поставивши хрест на своїй військовій кар'єрі. Після перемоги демократії полковник Шевело став почесним громадянином міста, поповнивши поряд з Анною Валентинович-Любчик ряди українців, які долучилися до творення і захисту «Солідарності» і нової Польщі.

Пам'ять про родину Шевелів та всіх дубровичан – засуджених, замордованих, висланих, розсіяних у світах, повернулася до міста у вигляді пам'ятного знаку, встановленого нещодавно край вулиці Миру, на місці їхнього колишнього обійстя, завдяки ініціативі та зусиллям Олександри Новацької. Спогади про пережите ними повертаються в Україну перекладом її «Смаку акації», – зауважує А. Жив'юк⁹.

В україномовному виданні цінною є післямова істориків Андрія Жив'юка та Руслани Давидюк під назвою «Олександра Новацька-Шевело та її спогади», в якій окреслено ключові події з життя голови родини Шевелів – Пилипа, батька Олександри Новацької, представника української політичної, військової спільноти, пов'язаної з УНР. Вагомим доповненням нарисів слугують примітки, які містять не лише покликання на додаткові джерела інформації, але й пояснення незрозумілих слів та скорочень, деталізацію згадуваних місць, населених пунктів, про які йдеться у тексті.

Книга написана доступною для легкого сприйняття мовою, не переобтяжена фактами, однак дає можливість зрозуміти сутність репресивної політики Радянського Союзу стосовно «неблагонадійних осіб» та їхніх сімей. Крізь призму конкретного дитячого досвіду, у форматі коротких нарисів репрезентовано окремі сюжети повсякденного життя спецпоселенців на засланні. Потужна разом й емоційна складова, оскільки ці прості історії є дитячим осягненням жорстокої дійсності, у якій опинилися сотні тисяч людей. Усі розповіді, незважаючи на їхнє темно-сіре тло, сповнені промінчиками доброти, надії, людяності, дитячої безпосередності, мрій про, здавалося б, такі прості речі, як хліб, їжа, цукерки, одяг, книжка. Спогади про все те, що відійшло безповоротно, пронизані щирою дитячою вірою у перемогу добра над злом і світла над темрявою, є дуже цінними.

REFERENCES

Davydiuk, R., & Sheretiuk, V. (2020). Pamiat pro represovanykh diiachiv Ukrain-skoï revoliutsii 1917–1921 rr. kriz pryzmu rozsekrenchenykh arkhiviv radianskykh spetssluzhb. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia: Istoriia*, 4/46, 306–307 [in Ukrainian].

Novatska, O. (2021). *Smak akacji. Obrazki z Kazachstanu / Smak akatsii. Kartynky z Kazachstanu* (A. Zhyviuk, Trans.). Rivne [in Ukrainian].

Zhyviuk, A., & Davydiuk, R. (2019). Oleksandra Novatska-Shevelo i yii spohady. In *Reabilitovani istoriiei. Rivnenska oblast* (Vol. 9, pp. 23–24). Rivne [in Ukrainian].

⁹ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 9. С. 25–26; Новацька О. Смак акації. Картинки з Казахстану... С. 190–191.

Василь ЛАГОЦЬКИЙ

*аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6477-1064>

e-mail: vasyllahotskyi@yahoo.com

**[Рец.]: ВАСИЛІЯНСЬКІ ІСТОРИКО-МУЗИЧНІ СТУДІЇ
[на кн.]: Ясіновський Юрій. Церковний спів Галичини
Австрійської доби у критиці, персоналіях і нотних
джерелах. Варшава: Вид-во «Василіада», 2020. 404 с.
(Серія «Василіянські історичні дослідження; т. V)**

Духовність – важлива основа культури народу, елемент суспільної свідомості, ознака його відірваності чужинській денаціоналізації. Вона містить не лише естетичну, а й морально-виховну і патріотичну складові. Вказані сентенції ще раз підтверджує історико-археографічна студія досвідченого львівського культуролога Юрія Ясіновського (Інститут церковної музики Українського Католицького Університету), яка вийшла в серії «Василіянські історичні дослідження». Видавничу серію патрує Провінція чину Святого Василя Великого у Польщі та спеціальна редакційна рада у складі професора Ігоря Галагиди, Мирослава Чеха, отця Ігоря Герасима, отця-доктора Богдана П'єтнотка.

Нова міждисциплінарна праця присвячена особливостям церковного співу на західноукраїнських землях у добу Австро-Угорщини і почасти міжвоєнної Польщі, які вдалося виокремити крізь призму аналізу тогочасної публіцистики, науково-критичних статей, нотних джерел і життєписів галицьких дяків, дяко-вчителів, церковних співців і регентів.

Книга добре структурована й має фахову мову викладу. У вступі «Від редакції» українською, польською і англійською мовами зауважено, що означена проблема досліджена за матеріалами опублікованих та неопублікованих документів василіянських монастирів Греко-Католицької Церкви у Бучачі, Крехові, Добромилі і Кристинополі, Дяківських товариств, що видавали часописи і посібники для навчання церковного співу. «Переднє слово» актуалізувало маловивчені аспекти проблеми, розкрило дослідницьку «кухню» науковця, його працю в архівах та бібліотеках василіянських монастирів в Україні та Польщі, фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України, приватних колекціях.

Перший розділ праці Ю. Ясіновського містить наукові, публіцистичні й мемуарні публікації кінця XVIII – першої половини XX ст., присвячені церковному співу й дяківській справі на західноукраїнських землях у дорадянський час. Зокрема, інформаційною насиченістю відзначаються тексти Кліма Вахнянина, Йосифа

Левицького, Михайла Вербицького, Івана Лаврівського, Антонія Добрянського, Артемія Цегельського, Порфирія Бажанського, Івана Гарматія, Віктора Матюка та деяких анонімних авторів, значна їхня частина опублікована в галицьких часописах «Зоря Галицька», «Дяківський Глас», «Батьківщина», «Учитель», «Слово», «Діло», «Селянин», «Прапор», «Посланник», «Католицький Вхід», «Музичний Вістник», «Нива», «Український Голос», «Наш Прапор» та ін.

У другому розділі особливо ретельно подано нотну колекцію монастиря отців Василян у Варшаві: Ірмологіони XVII–XX ст., написані або видані у василянських обителях Львова, Почаєва, Кристинополя; рукописи колядок, щедрівок і духовних пісень авторства Миколи Леонтовича, Михайла Бортнянського, Бориса Кудрика, Миколи Лисенка, Станіслава Людкевича, Мирона Федоріва; рукописи і друки Служб Божих авторства Михайла Гайворонського, Михайла Вербицького, Олекси Кошиця, Станіслава Людкевича, Ярослава Ярославенка; рукописи й друки Похоронних Служб, різної церковної музики Дмитра Бортнянського, Михайла Вербицького, Бориса Кудрика та ін. Ю. Ясіновський фахово упорядковав й описав видання Інституту народної творчості (автори – Артем Ведель, Микола Лисенко, Кирило Стеценко, Олександр Кошиць, Дмитро Бортнянський, Борис Кудрик та ін.), що діяв у Львові 1941–1944 рр. за активної участі Станіслава Людкевича. Зазначено, що у вказаній бібліотеці збереглося чимало російських видань XIX – початку XX ст., які потрапили туди в період перебування Варшави у складі Російської імперії. Зокрема, друковані твори Дмитра Бортнянського і Миколи Глінки. У книзі подано також рукописи та друки маловідомих релігійних пісень польською, чеською і німецькою мовами, світську та наукову літературу, яку зібрано в бібліотеці монастиря отців Василян у Варшаві.

У третьому розділі праці історики, краєзнавці, музикознавці радо запізнають біографії галицьких дяків, дяко-учнів, церковних співців і регентів. Серед них насамперед відзначимо життєписи Порфирія Бажанського (1836, с. Белелуя – 1920, Львів), Василя Барнича (1855, с. Чертіж – 1938, Коломия), Пантелеймона Борковського (1824, с. Катині – 1911, Живець), Михайла Борси (1908, с. Товстенке – 1988, Жовква), Модеста Левицького (1873, Скала – 1927, Чернівці), Петра Любовича (1826, Старий Збараж – 1869, Гримайлів), Ігнатія Полотнюка (1856, Кристинопіль – 1903, Станиславів), Матвія Рудковського (1819, Тернопіль – 1868, Львів), Михайла Соболевського (1886, с. Костарівці – 1969, Львів), Григорія Шашкевича (1809, с. Сусолівка – 1888, Перемишль).

Важливо, що наприкінці у додатках книги подано бібліографію, список використаної періодики, іменний і географічний покажчики. Текстову частину видання вдало доповнюють документальні світлини пресових кореспонденцій, рукописи нот, оркестрів Добромильського, Крехівського і Бучацького монастирів чину Святого Василя Великого.

Насамкінець зауважимо, що небажаним є вживання назви Українська Греко-Католицька Церква до доби XIX – першої половини XX ст.; на той час вона називалася Греко-Католицька Церква.

Як бачимо, рецензована книга стане в нагоді не лише музикознавцям та історикам культури, а й тим, хто досліджує суспільно-політичні процеси на українських землях у дорадянський період, реконструює культурну складову державно-соборного процесу в Україні новітньої доби.

Олег Піх

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник

відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

**[Рец.]: СХІДНИЙ ВЕКТОР У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
ПОЛЬЩІ: СТРАТЕГІЇ ТА БАЧЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО
ПОЛІТИКУМУ [на кн.]: Arkadiusz Krawcewicz. Polityka
wschodnia w koncepcjach partii politycznych
w III Rzeczypospolitej Polskiej. Wybrane aspekty:
stosunki międzynarodowe, polityka historyczna, gospodarka
i integracja europejska. Zabrze-Tarnowskie Góry, 2018. 372 s.**

Демократизація політичного життя і здобуття можливості вибудовувати власну суверенну закордонну політику в кінці 80-х років ХХ ст. поставили перед керівництвом і зовнішньополітичним відомством Республіки Польща (РП) завдання визначити місце країни в загальноєвропейській та світовій системі координат. Перебуваючи на стику сфер впливу головних геополітичних гравців – країн Заходу і СРСР (згодом Росії), – Польща змушена була шукати такий формат міжнародної співпраці, який би гарантував їй економічний розвиток, а головне – забезпечував національні інтереси у сфері безпеки. Польська держава визначила своїм стратегічним напрямком рух на Захід і приєднання до європейських та євроатлантичних структур. Водночас східна політика тривалий час залишалася компліментарною щодо західного вектора, хоча й обґрунтовувала важливість для Польщі налагодження конструктивного діалогу зі східними сусідами. Це впливало з доктрини, виробленої польськими опозиційними середовищами в другій половині ХХ ст. і прийнятої більшістю політичних еліт демократичної Польської держави, що головним пріоритетом східної політики мала стати підтримка незалежності й суверенності сусідніх держав, особливо це стосувалося України, Литви, Білорусі. Важливе значення для розвитку зовнішньополітичних стратегій Польщі також мало формування сталих і прогнозованих відносин із Російською Федерацією.

Східна політика Польщі та її співпраця зі східними сусідами викликала чимало контрверсійних думок та дискусій в польській історичній науці й публіцистичній сфері. Польські дослідники Богуміла Бердиховська, Пшемислав Журавський вель Граєвський, Ян Драус, Ришард Земба, Анджей Жіль, Роман Кужняр, Агнешка Магдзяк-Мішевська, Маріуш Машкевич, Рената Подгужанська, Мечислав

Столярчик, Рафал Чахор, Кшиштоф Федорович та чимало інших намагалися простежити її у площині двосторонніх відносин, а також зосередилися на аналізі основних тенденцій і чинників при формуванні закордонної політики Польщі крізь призму геополітичних змін на європейському континенті у зв'язку з розширенням НАТО та ЄС. Сюди потрібно віднести й працю Аркадіуша Кравцевіча «Східна політика в концепціях політичних партій III Речіпосполитої. Вибрані аспекти: міжнародні відносини, історична політика, економіка та європейська інтеграція». Назване дослідження відрізняється від решти тим, що в ньому комплексно представлено східну політику Польщі у програмах і поглядах польського політикуму. Це маловивчений аспект у працях інших учених, які у своїх розвідках переважно акцентували міждержавні та дипломатичні відносини. Праця автора розкриває проблему взаємин РП зі східними сусідами крізь призму зовнішньополітичної візії польської політичної еліти, зокрема через програми політичних партій, виступи їхніх лідерів на засіданнях сейму та в пресі.

Монографія А. Кравцевіча складається зі вступу, трьох (одного науково-теоретичного та двох основних, побудованих за проблемно-хронологічним принципом) розділів і висновків. У вступі автор окреслює два головні завдання, які ставить перед собою при опрацюванні проблеми дослідження, а саме: з'ясувати, які концепції східної політики були напрацьовані польським політикумом після 1989 р. і яке місце відводили політичні партії східній політиці у своїй діяльності та в програмних документах. Далі проаналізовано основні досягнення історіографії проблеми і джерельну базу дослідження. Відзначимо широкий спектр документів, використаних ученим при написанні роботи: архівні (матеріали Архіву актів нових, Архіву політичних партій Інституту політичних досліджень Польської академії наук у Варшаві, Кабінету документування та дослідження політичного життя Інституту політології Вроцлавського університету тощо), опубліковані програми, тексти стенограм, матеріали партій та їхніх лідерів, а також документи й виступи політиків, розміщені на офіційних інтернет-сторінках сейму, уряду, політичних партій та опубліковані в польських медіа.

У першому розділі викладено методологію дослідження та проаналізовано поняття «східна політика». А. Кравцевіч відзначив складність чіткого окреслення цього поняття, адже його визначення залежало від того геополітичного простору, який дослідники вкладали в його обґрунтування. Сам автор акцентує увагу на концепціях східної політики переважно щодо сусідніх держав: Росії, України, Білорусі та Литви. Крім цього, А. Кравцевіч вказує на існування в історіографії різних підходів до трактування значення і місця східної політики в системі зовнішньополітичних пріоритетів РП. На його думку, сучасні наукові і публіцистичні дискурси навколо східного вектора закордонної політики Польщі переважно спираються на доктрини, розроблені польськими інтелектуалами упродовж XX ст. Їхніми засадничими принципами було визнання непорушності післявоєнних кордонів, побудова демократичних суспільств на сході і протидія тоталітаризму, що стали концептуальними для сучасної східної політики Польщі також.

Важливим для розуміння предмета дослідження є поданий А. Кравцевічем аналіз діяльності польських політичних партій і об'єднань в 1989–2015 рр., які, на його думку, були переважно структурами нестабільними та часто у процесі

підготовки до передвиборчих перегонів переформатовувались у нові політичні проекти. Відтак він констатує складність класифікації політичних сил в Польщі відповідно до їхніх програмних (ідеологічних) засад порівняно зі західними партійними системами, зокрема й з огляду на існування широких виборчих коаліцій та політичних партій з розмитою ідеологічною складовою. Водночас автор не подає власної класифікації, проте приймає типологізацію політичних партій, розроблену польським дослідником В. Соколом. Той визначає такі типи польських партій за ідеологічною ознакою: ліві і соціал-демократичні, ліберальні, селянські, християнські, консервативні, незалежницькі, національні та нестандартні. Цей підхід, на думку А. Кравцевіча, значною мірою відображає трансформацію партійної системи в Польщі, а отже, найбільш прийнятний для застосування у його власній праці.

У другому і третьому розділах автор переходить до розв'язання головних завдань дослідження, детально розглядаючи концепції східної політики, що були напрацьовані польським політичним середовищем в окреслений період. Спираючись на хронологічний та історико-типологічний методи, А. Кравцевіч представив програми провідних польських парламентських політичних сил та погляди їхніх лідерів на міждержавні взаємини зі східними сусідами, дразливі для двосторонніх відносин Польщі проблеми, як, наприклад, складні питання історичного минулого та політику пам'яті, а також значення економічної співпраці для розвитку партнерських відносин та ролі Польщі у формуванні й впровадженні східного вектора політики Європейського Союзу. Варто зазначити, що вченому вдалося синтезувати значну кількість думок польського політикуму щодо окреслених проблем, які були оприлюднені під час виступів у парламенті, а також надруковані в програмних документах та пресі. Структура роботи дає змогу простежити формування позицій політичних сил щодо східної політики Польщі як в ідеологічному розрізі (підрозділи поділено відповідно до типології партій за ідеологічною ознакою), так і в контексті програм окремих партій та поглядів їхніх діячів. Важливими з точки зору узагальнення представленого матеріалу є подані автором до кожного тематичного підрозділу порівняльні таблиці.

Загалом монографія А. Кравцевіча є важливою для розуміння панівних в політичному середовищі Польщі концепцій східної політики впродовж 1989–2015 рр. Автору вдалося простежити їх на різних етапах формування польської політичної системи та в ситуації швидкоплинних геополітичних змін на теренах Центрально-Східної Європи окресленого періоду. Наведені автором фактологічні дані та значний масив джерельних матеріалів дають можливість більш ґрунтовно поглянути на процес вироблення закордонної політики РП та місце в ній східної політики. Відзначимо також міждисциплінарний характер праці, яка поєднує дослідження проблем зі сфери історії, політології та міжнародних відносин, а отже, може бути цікавою і корисною як науковцям і дипломатам, так і більш широкому колу читачів.

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ВАРШАВІ (1919–1939): СТУДІЇ РОМАНА ЯЦІВА

Важливість дослідження культурної пам'яті та історичної політики, політичної культури України полягає в необхідності комплексної конструкції історико-культурних традицій минувшини народу, прогнозування державної стратегії комеморативної політики в галузі історії, культури та освіти. До того ж останніми роками зацікавлення феноменами культурної пам'яті та суспільної свідомості на пострадянському просторі України, Польщі та інших країн помітно зросло. Актуальність дисертаційної теми посилюється й тим, що засвоєння теорії і практики формування культурної пам'яті, функціонування національної культури в поліетнічному просторі держав дає змогу краще осмислити культурну традицію і ментальність так званих «державних» і «недержавних» народів, а також особливості творення/збереження ідентичності в етнополітичному житті держав Центрально-Східної Європи після Першої і Другої світових воєн.

Висвітлення історико-культурних надбань у світі, зокрема в сусідніх державах (Польщі, Чехії, Росії та ін.), покликане розв'язати нагальні завдання, пов'язані з дослідженням дискусійних проблем етнодержавотворення, соціокультурних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи, аналізом процесів мультикультурності в авторитарних чи демократичних суспільствах. Воно допоможе заповнити прогалини в сучасній українській історіографії, а також збагатить науковців та управлінців, митців новим фактологічним матеріалом з історії та культури України, сусідніх країн, насамперед Польщі, де нині формується одна з найбільших діаспор (понад 1,5 млн осіб), яка потребує знань про неоднозначну історію українсько-польських відносин не лише у політичній (переважно конфліктогенній) площині, але й культурно-мистецькій (здебільшого взаємозбагачувальній). Відтак приємно, що цю складну науково-комунікаційну місію виконує професор Роман Яців – фаховий науковець і талановитий митець, один із кращих в Україні та Східній Європі істориків культури/мистецтва, у доробку якого кількасот історико-культурних публікацій про митців та культурно-мистецькі явища новітньої доби.

Докторська дисертація Романа Яціва «Культурно-мистецьке середовище української еміграції у Варшаві (1919–1939): історія, інституції, ідеологія діяльності,

творча спадщина» (подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.05 – етнологія) успішно захищена 15 грудня 2021 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України.

Автор вказаної публікації, будучи опонентом дисертації Р. Яціва, ствердив, що вона має добре структурований план (чотири розділи з підрозділами), який дає змогу розкрити цілість означеного етнокультурного процесу в добу «затмарення Європи» (вислів Нормана Девіса). Як свідчить перший розділ і список джерел, автор дисертації досить критично проаналізував українську та зарубіжну (насамперед польську та діаспорну) історіографію проблеми. Залучив до аналізу репрезентативний масив опублікованих і неопублікованих різновидових джерел з архівів, бібліотек, музеїв, родинних колекцій з України та зарубіжжя. Прикметно, що велику увагу автор праці звернув на спогади, праці мемуарно-аналітичного характеру, зокрема Святослава Гординського, Івана Кейвана, Якова Гніздовського, Богдана Стебельського, Петра Андрусіва, Петра Мегики, Дарії Зельської-Даревич. З представниками багатьох мистецьких родин автор дисертації записав чимало спогадів, які використав у підготовці своїх численних статей та книг. Особливо скрупульозно дисертант проаналізував кореспонденцію таборової та світської преси, зокрема часописів «Світ», «Сьогочасне й минуле» (Львів), «Наш світ» (Луцьк), «Син України», «Українська трибуна», «Українська нива», «Українська бесіда» (Варшава), «Тризуб» (Париж) та ін.

Роман Яців вдало реконструював суспільно-політичні передумови, ідеологічні чинники, показав топографію культурно-мистецької активності українців у Європі. Насамперед звернув увагу на формування українських культурно-мистецьких структур у Східній Європі, зокрема у Польщі та Чехословаччині в період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Також увів до наукового обігу великий масив архівних матеріалів, що документують складний процес творення суспільно-культурних структур 30-тисячної української військово-політичної еміграції у міжвоєнній Польщі. Йдеться про заснування десятків студентських громад, редакцій різножанрових часописів, літературних і мистецьких гуртків, фахових громадських об'єднань, комбатантських товариств, тобто широкої спільноти українських інтелектуалів, які після поразки Українських визвольних змагань першої чверті XX ст. стали носіями творення і збереження національної ідентичності в умовах вимушеної еміграції – період, коли Ризький мирний договір 1921 р. фактично денонсував польсько-українську військово-політичну угоду 1920 р. (так званий договір Пілсудського–Петлюри), а Бельведер зрадив українського союзника – уряд й Армію Української Народної Республіки.

Вчений проаналізував інституалізацію культурно-мистецького життя Варшави між двома світовими війнами. Зокрема висвітлив особливості діяльності місцевої студентської громади, окремих наукових інституцій та фахових товариств. Цілком слушно, що найбільше уваги автор приділив створенню та діяльності українського мистецького гуртка «Спокій» (статут затверджено Міністерством внутрішніх справ Польщі 1927 р.), членами якого стали знані й молоді митці – Петро Андрусів, Варвара Бесядовська, Борис Борковський, Петро Грегорійчук, Степан Дричик, Дмитро Дунаєвський, Іван Курах, Вітольд Манастирський, Леонід Маслов, Петро

Мегик, Петро Омельченко, Сергій та Олександр Тимошенки, Ніл Хасевич, Петро Холодний (молодший), Олекса Шатківський та ін. Дослідник згадав також участь у діяльності гуртка почесних членів і членів-прихильників – Наталії Дорошенко, Гліба Лазаревського, Юрія Липи, Наталії Лівницької-Холодної, Євгена Маланюка, Бориса Монкевича, Степана Скрипника, Романа Смаль-Стоцького, Левка Чикаленка, Андрея Шептицького та ін. Як бачимо, до цього поважного грона належали не фахові митці, а члени їхніх родин, а також літератори, науковці, церковно-релігійні та військові діячі. Р. Яців звернув увагу на важливість творчих виїздів членів цього гуртка до сіл і містечок Волині та Галичини, організацію ними пересувних виставок у Луцьку, Рівному, Крем'янці, Тернополі, Львові, Холмі. Молоді інтелектуали прагнули подолати мистецький провінціалізм і стати на рівні за культурою і цивілізаційними набутками з діями провідних світових держав. І це їм, як бачимо, вдалося зробити.

Цілком об'єктивно й адекватно у праці висвітлено суспільно-культурну працю Української студентської громади, фахових і наукових товариств із представників еміграції, чимало з яких вже мали досвід творчої діяльності у мистецьких структурах Києва, Харкова та Одеси, а також Львова (Наукове товариство імені Шевченка, Товариство для розвою руської штуки, Товариство прихильників української літератури, науки і штуки).

Роман Яців актуалізує важливість творчої спадщини української еміграції у Польщі, показує велич і трагізм життєвих доль українських митців Петра Мегика (1899–1992), Петра Андрусіва (1905–1981), Петра Холодного (1902–1990), Якова Гніздовського (1915–1985), Івана Кураха (1909–1968), Петра Грегорійчука (1914–1990), звертає увагу на дошкульні втрати окремих їхніх творів, особливо в ході бомбардувань Варшави наприкінці Другої світової війни. Серед найбільших втрат дисертант виділив великоформатне полотно Петра Андрусіва, присвячене пам'яті жертв Голодомору.

Опонент висловив декілька зауважень і побажань. Зокрема у тексті роботи трапляються топографічні неточності: назви тогочасних населених пунктів треба подавати у контексті доби – Крем'янець, Щепйорно, Йозефів та інших, згідно з українською мовною традицією. Більшої авторської уваги заслуговує діяльність творчих осередків еміграції поза столицею, насамперед у таборах інтернування. Цікаво було би також дати більше порівнянь культурно-мистецьких середовищ Польщі та Чехословаччини, де осіла не менша кількість українських емігрантів. Австро-Угорщину годилося б називати офіційно за самоназвою – монархією, а не імперією. Українську революцію бажано датувати не 1917–1920 рр., а 1917–1921 рр. Щоправда, деякі дослідники, зокрема Володимир Великочий, Ігор Соляр, збільшують її часові межі – від 1914 р. до 1923 р., ухвали Ради амбасадорів щодо передачі Польщі Східної Галичини. Бібліографію дисертації варто було би розширити новими публікаціями польських українців, насамперед Омеляна Вішки, Олександра Колянчука, Романа Шагали.

Творчий доробок професора Р. Яціва ще раз засвідчив: творча спадщина представників української еміграції у міжвоєнній Польщі – важлива складова не лише національної, але і світової культури ХХ ст., а також є чинником, що відіграв видатну роль у консолідації української військово-політичної еміграції навколо ідей історичної/культурної пам'яті української нації.

УДК [94(477.82):9290ЦИНКАЛОВСЬКИЙ]"1898/1983"

DOI: 10.33402/ur.2022-15-240-243

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID:<http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

НАУКОВА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ЦИНКАЛОВСЬКОГО (1898–1983): СТУДІЇ ВІКТОРІЇ ДЯЧЕНКО

Просопографічні студії, яких не так і багато в сучасному історієписанні, дають можливість не лише відтворити життя і творчий шлях особи, його родини, але й реконструювати дух доби, особливості суспільно-політичних та етнокультурних процесів у регіоні, допомагають краще розкрити етнокод народу, його культурно-освітні надбання. Власне нова докторська студія Вікторії Дяченко «Наукова та культурно-просвітницька діяльність Олександра Цинкаловського» (подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 – Гуманітарні науки зі спеціальності 032 – історія та археологія), яка успішно захищена 21 січня 2022 р. на засіданні спецради Волинського національного університету імені Лесі Українки, ще раз актуалізує необхідність дослідження просопографічної складової українського етнодержавотворення, особливостей українсько-польських міждержавних і між-національних взаємин у галузі культури, науки та освіти у XX ст. Без з'ясування тогочасних історичних реалій важко збагнути такі трагедії: окупаційну політику тоталітарних/авторитарних влад на українських землях, зокрема денаціоналізацію сфери освіти та культури, пацифікацію галицьких і волинських сіл, нищення сотень православних церков і каплиць на Холмщині у міжвоєнну добу, криваве українсько-польське військово-політичне протистояння на Волині та в Галичині в роки Другої світової війни, політику полонізації у добу Польської Народної Республіки та ін. Матеріали дисертації є підставою для формування нової нетравматичної культурної пам'яті, толерантної історичної політики України, всебічного розкриття складних етнокультурних процесів і наукового життя в Україні та Польщі новітньої доби.

Автор публікації, будучи опонентом вказаної дисертації, підкреслив, що наукова новизна одержаних дисертанткою результатів полягає в комплексному дослідженні наукової та культурно-просвітницької діяльності Олександра Цинкаловського (1898–1983), досвідченого археолога, історика-волинезнавця, організатора музейного руху в західному регіоні України. У першому розділі авторка критично проаналізувала українську та зарубіжну, насамперед польську, історіографію проблеми; особливу увагу звернула на студії сучасних українських істориків,

присвячені різним етапам українського етнодержавотворення, регіональній політиці Російської імперії, Другої Речі Посполитої, СРСР/УРСР, національно-освітній політиці влади ПНР, актуальним проблемам регіональної історії Волині та Галичини, особливостям українсько-польських відносин, які прямо чи опосередковано впливали на сферу культури, науки та освіти.

Не викликає заперечень також джерельна база праці, використання здобувачкою неопублікованих документів з архівів, бібліотек і музеїв України та Польщі, фундаментальних археографічних публікацій, маловідомих праць О. Цинкаловського. Вдало висвітлено проблему термінологічного забезпечення дослідження. Схвально, що здобувачка не користується польськими кальками термінів «креси», «східні креси», «Східна Малопольща», які в українській історичній пам'яті/культурі мають негативну конотацію. Цього ж українські дослідники повинні також вимагати у наших польських колег – істориків, етнологів, культурологів, політологів.

Другий розділ праці розкриває становлення особистості та формування світогляду майбутнього вченого і громадського діяча, актуалізує окремі сюжети приватного життя О. Цинкаловського та його родини. Зрештою, повністю відсутні спеціальні дослідження, присвячені аналізу родинної традиції Цинкаловських. Доведено: незважаючи на те, що серед предків О. Цинкаловського були представники польських шляхетських родів, навіть німці і татари, а також на його перебування далеко від рідної землі, вчений став справжнім патріотом України, дослідником історії та культури малої Батьківщини – Волині. На великому джерельному матеріалі розкрито також наукове оточення О. Цинкаловського (Іларіон Свенціцький, Іван Шендрик, Іван Крип'якевич, Вітольд Ауліх, Лариса Крушельницька, Ігор Свешніков та ін.), що сприяло його науковому вишколу та громадянському становленню, особливо в умовах української бездержавності, панування чужинецьких влад і зневаги до української культури, освіти і науки. Сповна розкрито також культурно-освітню працю О. Цинкаловського у лавах Української студентської громади (Варшава), редакції газети «Українська нива» (Варшава), його взаємини з громадсько-політичними діячами Західної України, насамперед Самійлом Підгірським, членом Української Центральної Ради, депутатом Польського сейму, редактором українських часописів Волині, головою управи Ковельської повітової «Просвіти». Авторка дисертації також справедливо стверджує, що чималу творчу насагу молодому краєзнавцеві давала діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

У третьому розділі висвітлено наукову та суспільно-практичну значущість творчої спадщини О. Цинкаловського.

Вікторія Дяченко проаналізувала діапазон його зацікавлень – від палеоліту (Крем'янець, Бодаки, Борки, Стара Гута), трипілля (Бодаки) до середньовіччя (Зимнівське городище, Пересопниця). Ствердила, що його здобутки були оцінені вченими академічних інституцій АН СРСР, а згодом НАН України і МОН України (Маркіян Смішко, Юрій Захарук, Михайло Кучинко, Михайло Пелешишин, Денис Козак, Віра Гупало, Віталій Конопля, Григорій Охріменко, Сергій Панишко, Володимир і Святослав Шоломенцеви-Терські). Археологічні студії О. Цинкаловського також часто цитують сучасні польські археологи. Як відомо, значна частина виявлених знахідок у Зимно нині зберігається в Археологічному музеї Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України й чекає нових дослідників.

Цілком виправданим є розлогий аналіз краєзнавчих студій вченого, який авторка зараховує до інтелектуального фонду українського краєзнавства. У праці насамперед виділено означення О. Цинкаловським топонімів «Волинь», «Історична Волинь», показано їхні географічні межі та етнокультурні фронтири. Відзначено висновок вченого, що не лише Придніпров'я, але й Прикарпаття і Волинь є генетичними центрами України.

Авторка праці слушно зазначає, що на базі великого емпіричного матеріалу (5,6 тис. місцевостей Волині – міст і містечок, сіл, колоній, хуторів, рік, озер, боліт, урочищ та ін.), зібраного у власних експедиціях та на основі аналізу наявної історіографії, вчений підготував фундаментальний двотомний словник «Стара Волинь і Волинське Полісся», який не оцінили функціонери інститутів АН УРСР, а тому він побачив світ 1984 р. у діаспорі завдяки Інституту дослідів Волині (Канада), але досі не втратив свого наукового і суспільно-практичного значення.

Як свідчать узагальнення В. Дяченко, чи не найбільшим надбанням краєзнавця О. Цинкаловського є його історико-краєзнавчі нариси про Володимир, Ковель, Шумськ, Пересопницю. Авторка доречно зауважує верифікацію науковцем сотень назв походження міст і сіл, аналіз краєзнавцем етапів освоєння території Волині. Власні верифікації/локалізації валів, окремих будівельних об'єктів учений звіряв і доповнював усними переказами й легендами, давніми картами; чимало оригінальних картосхем він виготовив власноручно.

На основі студій українських учених і власних досліджень В. Дяченко узагальнила оригінальний етнографічний доробок О. Цинкаловського, який велику увагу приділяв експедиційній фіксації, систематизації та аналізу автентичного матеріалу. Як слушно зауважує здобувачка, чимало фольклорних спостережень вченого щодо прислів'їв, повір'їв (при полюванні та рибальстві), історичних легенд, пісень, весільних обрядів та інших виявів духовної культури українців не втратили свого значення і для нинішніх дослідників повсякдення Волині та Полісся, про що свідчать фундаментальні колективні та індивідуальні праці Інституту народознавства НАН України (м. Львів).

Здобувачка довела корисність спостережень і зауваг О. Цинкаловського щодо можливих волинських шляхів Тараса Шевченка, волинського коріння родини Гоголів, самотності лемківської культури українсько-польсько-словацького пограниччя, зокрема його сакрального і народного мистецтва (творчість майстра наївного малярства Никифора Дровняка, якого в останні десятиріччя безпідставно «приватизує» польське мистецтвознавство).

У четвертому розділі праці розкрито теоретичні узагальнення та практичні поради О. Цинкаловського щодо розвитку українського музейництва. Здобувачка висвітлює творчі зацікавлення вченого, його колекціонування пам'яток старовини, передачу більшої частини з них до Архіву історії Унії, бібліотеки «Студіону» (Львів), Державного археологічного музею у Варшаві, Волинського музею при Крем'янецькому ліцеї (від 1937 р. – самостійного закладу), охарактеризувала діяльність О. Цинкаловського на посаді директора цього музею у 40-ві роки ХХ ст. – одного із кращих на Правобережній Україні; саме тоді при ньому функціонував ботанічний сад і природний заповідник. Як свідчить рукопис дисертації, здобувачка ретельно опрацювала фонди сучасного Кременецького краєзнавчого музею, документи якого дають змогу детально відтворити концепцію та експозиційний план

музею радянської доби, на який мала вплив ідеологія тоталітарної влади СРСР. Тоді ж вчений обґрунтував необхідність створення в Україні так званих регіональних скансенів – музеїв під відкритим небом, зокрема й у Луцьку. Вказаною ідеєю, як відомо, також жив митрополит Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький, з яким був знайомий волинський краєзнавець, регулярно переписувався з його архіваріусом, старшиною Армії Української Народної Республіки Іваном Шендриком.

Певне місце в дисертації займає аналіз мистецтвознавчих та історико-архітектурних студій О. Цинкаловського. Йдеться насамперед про аналіз його публікацій щодо дерев'яних церков Галичини і Волині (так званих тризрубних церков), оборонні споруди українсько-польського пограниччя, окремі дерев'яні й кам'яні хрести. Цінною є також гіпотеза вченого про те, що християнство проникло на Волинь з Моравії і запроваджено «не раптово», а впродовж певного часу.

Здобувачка доводить чималу наукову цінність авторських інтерпретацій у ділянці сфрагістики (княжі, цехові і братські печатки, торгові пломби та ін.). Вона вважає новаторськими студії вченого з гідрології (аналіз торгових шляхів, товарного імпорту, прирічкових скарбів та ін.). Не втратили наукової вартості філологічно-літературознавчі зацікавлення О. Цинкаловського, зокрема щодо аналізу творчості Лесі Українки, Уласа Самчука, Юрія Косача та ін. Погоджуємося зі здобувачкою в тому, що потребують нових узагальнень праці вченого із зарубіжної україніки.

Опонент висловив здобувачці декілька зауважень і побажань рекомендаційного характеру. Історіографічно-джерельну базу праці могли би збагатити книги та статті Наталії Булик – про польську, зокрема й західноукраїнську, археологічну науку міжвоєнної та повоєнної доби; Андрія Портнова – про українське науково-освітнє життя у Варшаві цієї ж доби; Омеляна Вішки та Романа Шагали – про національно-культурне життя, українські студентські та фахові організації, редакції газет у Варшаві першої половини ХХ ст. Небажаним є вживання терміна «громадянська війна» в Україні, який нині означається як російсько-українська війна 1918–1920 рр. Коректнішим, на нашу думку, є вживання неетнічних означень: «нацистська окупація», «гітлерівські війська», «нацистська влада», а не «німецька влада». Сміливіше і системніше варто вживати історичні топоніми дорадянської доби – Крем'янець, Володимир та ін. Глибшого аналізу, на нашу думку, потребують лемкознавчі та холмознавчі студії О. Цинкаловського; йдеться не лише про зміст цих робіт, а й суспільно-політичні обставини їхнього написання.

Дисертаційна праця стане в нагоді дослідникам історії України та Польщі, а також викладачам університетів для підготовки спецкурсів з історичного краєзнавства, музеєзнавства та пам'ятко-охоронної діяльності, історії українсько-польських відносин, музейним працівникам для творення тематичних експозицій та переносних виставок, присвячених історії українського державотворення. Вважаємо, що рукопис дисертації повинен стати основою монографії.

УДК 94(477:438)(092)О.КОЛЯНЧУК:06.091

DOI: 10.33402/ur.2022-15-244-257

Микола ЗИМОМРЯ

академік АН вищої школи України

доктор філологічних наук, професор

завідувач кафедри германських мов і перекладознавства

Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7372-4929>

e-mail: zimok@ukr.net

Іван ЗИМОМРЯ

доктор філологічних наук, професор

завідувач кафедри теорії та практики перекладу

Ужгородського національного університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3211-8268>

e-mail: ivan.zymomrya@uzhnu.edu.ua

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

**МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ
В ДОСЛІДНИЦЬКОМУ ДОРОБКУ
ОЛЕКСАНДРА КОЛЯНЧУКА**

Узагальнено наукову та культурно-освітню діяльність відомого польського вченого українського походження, громадсько-політичного діяча, кандидата історичних наук Олександра Миколайовича Колянчука, який тривалий час виконує обов'язки заступника директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі (Республіка Польща). Проаналізовано його творчий доробок, що розкриває маловідомі сторінки літопису української військово-політичної еміграції у міжвоєнній Польщі. Насамперед виокремлено монографії та численні статті вченого в Україні та Польщі, присвячені українсько-польським відносинам новітньої доби, зокрема інтернуванню Армії Української Народної Республіки в Польщі, діяльності українських державних установ (Ради Республіки, окремих міністерств) у Тарнові й Варшаві. Стверджено, що новаторський характер мають його студії, у яких реконструйовано культурно-освітню

та наукову діяльність інтернованих старшин і козаків у таборах Ланцута, Каліша, Вадовиць, Щейорно, Стшалкова, Пікуличів під Перемишлем, біографії сотень українських військовиків. Подано також життєпис польського колеги, багатолітнього активіста Об'єднання українців у Польщі, український рід якого походить із Холмщини.

Вказана наукова розвідка присвячена 90-річчю від дня народження Олександра Колянчука, яке було шанобливо відзначене в колі колег та родини 2 квітня 2022 р. у Перемишлі.

Ключові слова: Олександр Колянчук, історія, культура, наука, українська військово-політична еміграція, табори інтернування.

Запропонована тема органічно пов'язана з проблемою еміграції, тобто проблемою, яку можна розглядати в різних вимірах. Йдеться передусім про роль представників української еміграції в польській науці та культурі. Ця проблематика, своєю чергою, містить аргументи на користь українсько-польських культурних взаємодій упродовж 20–30-х років ХХ ст. На наш погляд, найбільш однозначно опрацював цей цикл питань відомий історик з Перемишля Олександр Колянчук¹, 90-річчя від дня народження відзначено у квітні 2022 р. Особисте багаторічне знайомство з названим дослідником та його надзвичайно цінним архівом і спонукало розгорнути окреслене питання, зважаючи на глобальну значимість події – 100-ліття відновлення державної незалежності як Польщі, так і України. Вона, поза всяким сумнівом, історично важлива для розуміння сутності проголошення незалежності Української Народної Республіки від 22 січня 1918 р. та відродження Української держави від 24 серпня 1991 р.

Значний доробок Олександра Колянчука – визначного науковця, суспільного та культурно-освітнього діяча Польщі, досі оцінено недостатньо. До речі, з нагоди надання вченому почесного звання *doctor honoris causa* одному з авторів цих рядків, Миколі Зимомрі, судилося бути лаудатором на згаданому дійстві та зробити особливий акцент на трансцендентну вартість українсько-польських взаємодій крізь призму дослідницьких надбань Олександра Колянчука². Його дикція позначена глибоким розумінням історичної пам'яті, що єднає споріднені український і польський народи. Тому, либонь, доцільно виокремити бодай певні факти з життєпису науковця та згадати про його вплив на конкретних особистостей.

¹ Зимомря М. Колосся озимого посіву. До 70-річчя від дня народження Олександра Колянчука. *Календар Просвіти*. Ужгород, 2002. С. 186–187; Зимомря М. Крізь призму високих устремлінь (Про життя й творчість Олександра Колянчука). *Над Бугом і Нарвою*. 2003. № 2 (66). С. 34–36; Зимомря М. Стихія та її енергія: Олександр Колянчук. *Долі в людях*. Дрогобич, 2006. С. 79–89; Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник / гол. ред. В. А. Смолій. Київ; Львів, 2003. Вип. 2. Ч. 1. С. 143. (Серія: Українські історики); Литвин М. Історик Українських визвольних змагань першої половини ХХ століття: Олександрові Колянчукові – 80. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів. 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 5–16.

² Зимомря М., Добрянський І., Зимомря І. Покликаний джерелами історії. Др. Олександр Колянчук. Кіровоград; Ужгород; Перемишль; Дрогобич, 2013. 90 с.; Zymomrya M., Dobriańskij I., Zymomrya I. Zafascynowany historią. Dr inż. Aleksander Kolańczuk. Drohobycz; Przemyśl; Kirowohrad, 2014. 146 s.

Олександр Колянчук народився 2 квітня 1932 р. у родині, яка не мислила себе без праці на землі. Як мати – Анастасія Колянчук (з хати – Пашук, 1902 – 1986); так і її суджений – Микола Колянчук (1889 – 1977) були з діда-прадіда селянами. Примітно, що уродженці Холмщини мали поділену долю: ще за Першої світової війни одних депортували, передусім православних, а інших – ні. Таким було довкілля, де жили й трудилися Колянчуки, які творили ланцюг з кількох поколінь. Їхня садиба приваблювала людей відкритістю сердець господарів та їхньою гостинністю. За зізнанням Олександра Колянчука, тут побувала й акушерка з Холма Марія Вовк-Урбан, колишня сестра-жалібниця з Армії Української Народної Республіки. Від неї дев'ятирічний Олександр дізнався вперше про красу творів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Богдана Лепкого. Свіжим виринає з його пам'яті 1942 р., коли декламував «Тарасову ніч» на врочистій академії, що відбувалася на церковному майдані в Сичині. Натомість його однокласник промовляв «*Katechizm polskiego dziecka*» Владислава Белзи.

На зламі Другої світової війни, що припав на 1944–1945 рр., розпочався новий вир депортаційних акцій: одних комуністичні можновладці гнали на схід, інших – на захід. Одне крило родини по лінії Миколи Колянчука опинилося в місцині Верба, що на Одещині, а інше – у селі Лесіска, що в Пасленському повіті на Ольштинщині, куди була депортована сім'я Колянчуків 15 липня 1947 р. в межах акції «Вісла». Щоправда, життя має свою основу – особну для старших й окрему для дітей. У вересні 1947 р. Олександр Колянчук вступив до рільничої гімназії в Пасленку. Попри навчання – праця в рільничому господарстві у Вульці Пасленській. Середню рільничу школу закінчив 1951 р. з відмінними показниками у Каролеві, що поблизу Кентшина. Відтак – навчання в Ольштинській вищій рільничій школі. Від 1956 р., коли завершив студії і отримав звання магістра-інженера, Олександр Колянчук понад сорок літ працював в Ольштинському й Серадському воєводствах: то в мережі молочарських кооперативів, то керівником воєводського центру вдосконалення працівників рільництва, то вчителем, інспектором рільничих шкіл, то заступником директора воєводського центру розвитку сільського господарства, а певний час і генеральним директором аналогічного центру Серадського воєводства. А паралельно – співпраця з Інститутом освіти рільничо-технічної академії в Ольштині, заняття з її студентами. Про його авторитет промовляє і те, що кілька років був членом ради з питань рільничої освіти при Міністерстві рільництва Польщі.

Олександр Колянчук спричинився до створення у 1956 р. осередку Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) в Ольштині, де був заступником голови його воєводського управління (1957–1967), заснував систематичні радіопередачі українською мовою, був автором численних матеріалів, диктором і водночас відповідальним редактором (1966–1976). З його іменем пов'язують сотні радіопередач на найрізноманітнішу тематику, що мала конкретного читача – носія української меншини Польщі.

З ініціативи Олександра Колянчука частими були гості з України; в ефірі звучали голоси таких відомих діячів української культури, як Юрій Щербак, Борис Олійник, Григорій Вервес, Ліна Костенко, Віталій Коротич (Київ), Роман Іваничук (Львів), Остап Лапський (Варшава), Лев Гец (Краків), а також уродженець

Полтави – Всеволод Кармазин-Каковський (1898–1979). Усе це привертало слухачів до рідної мови, історії Шевченкової Вітчизни загалом.

Олександр Колянчук вміло поєднував виробничу діяльність з освітньо-культурною, громадською роботою, в основі якої були тверді переконання. Він добре засвоїв істину, яку сповідували Євген Маланюк, Іван Фещенко-Чопівський, а також талановитий художник Михайло Добряк (до слова, цей самобутній український майстер пензля так і не дочекався справжнього визнання з боку України). Йдеться про необхідність допомагати насамперед тим, хто прагне допомоги, аби прямувати далі. Звідси – плідні починання Олександра Колянчука як члена Головної управи УСКТ (1960–1974), а відтак – члена Головної ради Об'єднання українців Польщі (ОУП) в 1996–2001 рр. Його поступ був і є натхненний сумлінною гармонією між словом і ділом. Згадаймо довголітню співпрацю Олександра Колянчука з українськомовними виданнями («Український календар», «Український альманах», «Над Бугом і Нарвою», «Благовіст», «Ватра») і насамперед з «Нашим словом» – тижневиком, що був своєрідним провісником заснування УСКТ 1956 р.

«І день іде, і ніч іде»... Це за Шевченком, поезія якого додасть світла й незрочому. Зі словом Кобзаря Олександр Колянчук побував упродовж 1956 – 1976 рр. майже в кожному селі Ольштинщини, де випало жити українцям після квітня 1947 р. Йому вдалося бути причетним до організації мережі пунктів навчання української мови. Рідна мова в ефірі та в пунктах навчання української мови – це особлива підвалина для його внутрішньої гордості. Адже без знання рідної мови годі гортати материнський буквар. І вчений-гуманіст вміє прочитати факти буквально на обличчі, вловити, сказати б, промінець світовідчуття з боку співрозмовника. Сотні відряджень за власний кошт, аби розшукати сліди оборонців УНР, інтернованих на території Польщі після розриву в квітні 1920 р. українсько-польської політично-військової угоди. То були сліди по таборах, де перебували і вмирали «За нашу і вашу свободу» тисячі полонених та інтернованих упродовж 1918 – 1924 рр. Власне, йому вдалося реставрувати згадані сліди, достовірно встановити місця поховання невинно убієнних у Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Вадовицях, Кракові, Стшалкові під Слупцею, Александрові Куявському, Щипйорні під Калішем та Каліші, Сувалках, Дубінах під Гайнівкою, Райовцю, Любліні, Познані, Варшаві. Гасло «За нашу і вашу свободу» стало для дослідника справжнім дороговказом у відновленні пам'яті тих, хто втілював українсько-польську угоду Юзефа Пілсудського (1867 – 1935) та Симона Петлюри (1879–1926)³. Дослідник уклав унікальний довідник, що містить невідомі або малознані біографічні відомості про сто тридцять генералів УНР, учасників спільної антибільшовицької боротьби 1920 р. та довідник про двісті видатних учасників визвольних змагань 1917–1921 рр., які померли в Польщі. А ще деталь: нині такі місцини, як Сувалки, Вадовиці, Щипйорно, Каліш, Ланцут, Воля у Варшаві справедливо пов'язують з українськими військовими некрополями. Це першорядна заслуга Олександра Колянчука, якщо йдеться про збереження історичної пам'яті як одного з визначальних

³ Skeczkowski R., Drozd R., Zymomrya M. Ukraina – Polska. Drogi do niepodległości. *Ukraina – Polska. Kultura. Wartości. Zmaganie duchowe* / pod red. R. Drozda, R. Skeczkowskiego, M. Zymomrji. Koszalin, 1999. S. 9–22.

ідентифікаторів народу. З-під пера Олександра Колянчука з'явилися історичні праці, зокрема книги українською та польською мовами: «Незабуті могили» (Львів, 1993. 48 с.), «Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920–1939» (Kalisz; Przemyśl; Lwów, 1995, 96 s.); «Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття» (Львів, 1995, 286 с.; співавтори – Микола Литвин, Кім Науменко), «Слідами інтернованих в Польщі вояків Армії Української Народної Республіки» (1991), «Український військовий цвинтар в Щипйорні» (1997), «Українські табірні університети» (1998), «Українці в таборах Перемишля (1918–1921)» (1995), «Хрести на чужій землі» (1993) та ін. Безумовним завершальним акордом у справі розробки цієї проблематики стали монографічні праці – «Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939)» (Львів, 2000. 278 с.), «Cmentarz Prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie» (Warszawa, 2002. 132 s.), «Nekropolie i groby ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921» (Przemyśl, 2003. 328 s.); («Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі» (Львів, 2003. 246 с.); «Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939» (Przemyśl, 2009. 280 s.); «Umarli, aby z martwych watała Ukraina» (Przemyśl, 2015. 256 s.), «Obóz internowania oraz Ukraiński cmentarz wojenny w Pikulicach pod Przemyślem (1918–1921)» (Przemyśl, 2017. 52 s.) та ін.

Привертає увагу концептуально новаторський підхід Олександра Колянчука до розв'язання нез'ясованих попередниками завдань, його багата історико-документальна база, що дає панорамне уявлення про значну роль української військової еміграції у збереженні державно-соборних традицій українського народу, зокрема після драматичної поразки його національно-визвольних змагань за доби 1917–1921 рр. Праці вченого спричиняють конкретне враження, якщо розглядати досліджувані ним факти, події, тенденції криз призму аналізу історичних паралелей, які творять певний ланцюг поміж епохами Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Володимира Винниченка, Августина Волошина, Андрея Шептицького. Дослідник явив творчий подвиг, підготувавши дисертацію та монографію на тему «Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)»⁴ до захисту у спеціалізованій вченій раді в Національному університеті «Львівська політехніка». Її успішний захист відбувся 2000 р. Дисертаційну працю високо оцінили українські фахівці: Кость Кондратюк, Микола Литвин, Олександр Рубльов, Ігор Ципенда та ін. Їхні спостереження зводилися до однозначного висновку: дисертація збагачує українську історичну науку і є помітним її надбанням. Олександр Колянчук – визнаний авторитет, а водночас особистість надзвичайної покорності та скромності. Інтелектуальними зусиллями і трудовим ритмом він вписав особну сторінку в історію польсько-українських взаємин. Питання взаємодії української та польської військово-політичної еміграції – стрижневе в дослідницьких пошуках Олександра Колянчука. Директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі Станіслав Стемпень слушно зауважив, що Олександр Колянчук – це один з найвидатніших польських знавців українських визвольних змагань 1917–1921 рр., а також долі української політичної еміграції у міжвоєнні роки.

⁴ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 36 с.

Поза всяким сумнівом, ще чимало варто зробити для вивчення тих пріоритетних ідентифікаторів, які характерні для польської еміграції, з одного боку, й української – з іншого. Наприклад, Микола Литвин виокремлює польський чинник у формуванні модерної національної ідентичності українців, що передбачає подальший аналіз взаємопоборювання і взаємовпливів українських і польських національних рухів XIX – початку XX ст. Зразки міжнаціональної взаємодії залишили своєю багатогранною діяльністю такі носії української й польської культур, як Іван Лисяк-Рудницький, Іван Кошелівець, Василь Витвицький, Юрій Лавриненко, Юрій Шерех, Богдан Осадчук, Єжи Гедройц, Чеслав Мілош, Єжи Стемповський, Влодзіміж Бочковський, Генрик Юзевський, Йозеф Лободовський, Юліуш Мєрошевський та ін. До речі, нагороджуючи Богдана Осадчука орденом Білого Орла, Олександр Квасневський підкреслював 3 травня 2001 р. велику роль українського діяча і назвав його найактивнішим з українського боку речником польсько-українського примирення над драмами історії. І не тільки. Бо ще й досі належно не осмислена публіцистична діяльність Богдана Осадчука, його численні виступи на польську тематику в німецькомовній пресі, зокрема в авторитетному виданні «*Neue Zürcher Zeitung*». Власне, ще до підписання у квітні 1920 р. польсько-українського договору про спільну боротьбу проти більшовицької Росії, яка загрожувала незалежності Польщі та УНР, у Варшаві успішно діяла Українська дипломатична місія з Борисом Гомзином, а згодом її Військова секція під керівництвом генерала Миколи Юнакова – очільника штабу Головного отамана Військ УНР Симона Петлюри. За переконливим твердженням Олександра Колянчука, українсько-польській взаємодії сприяло варшавське україномовне видання «Син України», редактором якого був визначний український письменник Микола Вороний. На цей факт звернув увагу професор Торунського університету Омелян Вішка, автор ґрунтовної монографії «*Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*»⁵. Його співробітниками були, зокрема: Володимир Островський, Іван Липа, Антоній Коршнівський, Остап Білозерський, Микола Букшований, Федір Савченко. Читацький загал часопису «Син України» – це вісім українських дивізій у лавах польського війська, серед них Запорозька, Волинська, Київська, Херсонська, Січова, Залізна, Кулеметна та Кінна на чолі з відомими військовиками – Марком Безручком, Гаврилом Базильським, Олександром Загородським, Олександром Удовиченком, Юрієм Тютюнником, Андрієм Долудом, Іваном Омеляновичем-Павленком, Олександром Бурківським. Вони вкрилися славою спільних перемог, коли відбулась героїчна оборона Замостя та передусім тоді, коли сталося «Диво над Віслою» 12–25 серпня 1920 р. Тому й не дивно, що Юзеф Пілсудський спеціальним наказом від 18 жовтня 1920 р. висловив подяку синам України: «Від імені польської армії вітаю армію Української Народної Республіки, яка відроджена і зміцнена, ставить собі нові завдання, від яких може залежати майбутнє Європи. Наша армія пам'ятає криваві битви, в яких незмінно брало участь українське військо, як у дні звитяги, так і в години випробувань. Спільно пролита кров і могили героїв заклали наріжний камінь для взаєморозуміння й успіху двох народів. Нині, після двох років важкої боротьби з варварським нападником, я прощаюся з прекрасними військами Української

⁵ Wiszka E. *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*. Toruń, 2001. S. 208.

Народної Республіки й стверджую, що в найтяжчі хвилини, в нерівних боях вони високо несли свій прапор, на якому виписане гасло “За нашу і вашу свободу”, що є символом віри кожного чесного вояка»⁶. До речі, уряд Української Народної Республіки функціонував в таких містах, як Тарнів та Ченстохова⁷. Однак за Ризьким договором, укладеним 18 березня 1921 р., Польща відтоді не визнавала УНР. Невдовзі історична Доля спричинила неприпустимо страхітливую драму для національно-визвольних змагань українського народу...

Та все ж потрібно увиразнити насамперед те, що є непроминальним в історії того чи того етносу. Тому поділяємо засаду Олександра Колянчука, який вміло оперує фактами приязні, а не кривди. Пригадується, як переконливо він з тонким боєм говорив про трагічні уроки з історії двох народів-сусідів, які в нечувано дикий спосіб використовує «третя сила». Тому треба повертати у свідомість громадськості ті уроки, якими збагачується сучасна доба... Приміром, ще на початку 1921 р. в усіх таборах для інтернованих українців діяли не тільки військові, але й цивільні культурно-освітні заклади, художні ансамблі, а загальна кількість періодичних видань сягнула 66 позицій. Упродовж 1920–1922 рр. тільки у Варшаві друкувалося близько 25 періодичних видань. Літопис українсько-польських культурних взаємодій примножили такі відомі діячі, як Богдан Лепкий, Іван Огієнко, Василь Біднов, Микола Чайківський, Андрій Яковлів, Микола Юнаків, Сергій Дельвіг, Іван Фещенко-Чопівський, Аполінарій Маршинський, Віктор Приходько, Олександр Лотоцький, Іван Шовгенів, Дмитро Дорошенко, Борис Іваницький, Іродіон Шереметинський, Володимир Чередіїв, Леонід Фролов, Олександр Михайловський, Леонід Білецький, Арсен Чернявський, Харитон Лебідь-Юрчик, Валентин Садовський, Сергій Тимошенко, Ростислав Лашенко, Іларіон Свенціцький, Валентин Садовський, Михайло Обібний, Панас Феденко, Степан Сірополко, Олександр Колесса, Василь Щурат, Петро Холодний, Сергій Дядюша, Сергій Кулжинський, Микола Шаповал, Олександр Пилькевич, Ілля Мартинюк, Вячеслав Заїкін. Серед яскравих ініціатив були проекти заснування української вищої технічної школи у Тарнові, а також в червні 1921 р. Українського народного університету в Ланцуті, ректором якого обрано професора Василя Біднова. Заслугує на увагу діяльність і таких осередків, як гімназія в Ченстохові, гімназія ім. Тараса Шевченка в Каліші (як встановив О. Колянчук, названу гімназію у Каліші закінчили 874 особи), гімназія пластунів з гуртожитком у Щипйорні, підготовчі курси з метою складання іспитів зрілості в Тарнові (голова Степан Сірополко), у кількох таборах проводили курси за програмою початкової школи тощо. До того ж була можливість здобути освіту в Чехословаччині, де в 1921–1923 рр. функціонували українські вищі навчальні заклади, зокрема: Український вільний університет, Українська господарська академія, Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова. За підрахунками Олександра Колянчука, тут навчалося близько двох тисяч українців – учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. Численні групи українських емігрантів були зосереджені у студентських організаціях, що діяли в Кракові, Гданську, Берліні,

⁶ Piłsudski J. Pisma zbiorowe. Warszawa, 1937. T. V. S. 177.

⁷ Żerelik R. Rząd i Rada Ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie 1920–1922. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 207–219.

Варшаві. У червні 1921 р. у Варшаві проходив перший з'їзд представників Українських студентських громад з усієї Польщі. Вони представляли понад одну тисячу членів, згуртованих у громадах Варшави, Ченстохови, Тарнова, Ланцуту, Пйотркова, Вадовиць, Александрова та Сідлець. Винятково актуально звучить настанова Симона Петлюри, що міститься в програмній статті «Сучасна українська еміграція та її завдання». Видатний державотворець писав про завдання для молоді. Вона зрозуміла «обов'язок, який на неї поклала Батьківщина, і ретельно приступила до навчання, щоб використати своє вимушене перебування за кордоном з найбільшою користю для національної справи. Цього прагнення та настрою серед наших студентів не можна не похвалити: це свідчення, що вони розуміють... завдання, які перед ними ставить програма будівництва української державності. А програма ця вимагає, щоб з'явилося велике число свідомих, інтелігентних та здатних до роботи будівничих, також з науковим досвідом, до творчої державницької роботи»⁸. Були засновані й початкові школи: ім. Симона Петлюри в Українській станиці в Каліші, ім. Лесі Українки у Варшаві та недільні школи в багатьох польських містах. З ініціативи професора Івана Огієнка постало Товариство допомоги українцям-студентам вищих шкіл Варшави, головою якого обрали професора Романа Смаль-Стоцького. З-поміж багатьох діячів Олександр Колянчук слушно виокремив учасника боїв за українську незалежність у 1917–1921 рр., співробітника Міністерства зовнішніх справ УНР Левка Биковського (1895–1992), внесок якого в польську бібліотечну галузь важко переоцінити. Тут напрошується порівняння з Симоном Наріжним (1898–1983), директором Музею українських визвольних змагань у Празі, автором унікальних праць з історії української еміграції, а також з визначним українським поетом Євгеном Маланюком (1887–1968), другом Марії Домбровської та Ярослава Івашкевича. Либонь, не буде перебільшенням сказати: про тих, хто оберігав гідність істини боротьби «За нашу і вашу свободу», достойно висловився Павло Шандрук (1889–1979), удостоєний ордена *Virtuti Militari* за заслуги під час оборони Польщі 1939 р. Він ствердив 1947 р.: «Я воював за Польщу, бо вважав, що тим самим воюю за Україну... А як буде потреба, то ще раз воюватиму за Польщу! З таких же самих причин. Польща була моєю другою Батьківщиною»⁹.

І таких, як Павло Шандрук, було чимало з боку України. Приміром, значний внесок у розвиток науки, мистецтва, культури загалом зробили уродженці України, які після 1920 р. опинилися в Польщі: Микола Битинський (1893–1972), Зіновій Подушко (1887–1963), Павло Ковжун (1896–1939), Віктор Цимбал (1901–1968), Василь Масютин (1884–1955), Петро Холодний (1876–1930), Юрій Магалецький (1876–1935), Олександр Шолохов (1896–1981), Олександр Ляшенко (1883–1944), Василь Хмелюк (1903–1986), Артем Корнійчук (1898–1978), Микола Бутович (1895–1961), Сергій Тимошенко (1889–1950), Василь Требушний (1887–1943), Павло Запорізький (1892–1971), Борис Палій-Неїло (1876–1956), Василь Дядинюк (1900–1945), Петро Андрусів (1906–1981), Петро Мегик (1899–1992), Вячеслав Васьковський (1904–1976), Володимир Побулавець (1898–1929), Олександр Якимчук (1899–1970),

⁸ Ряст О. [С. Петлюра]. Статті, листи, документи. Нью Йорк, 1956. Т. 1. С. 300–341.

⁹ Miecik I. T. Kręta droga do Ukrainy. *Polityka*. 2001. Nr 20. S. 78–81.

Дмитро Дунаєвський (1869–1944), Євген Бутович (1895–1943), Сергій Литвиненко (1898–1964), Леонід Перфецький (1901–1977), Олекса Харків (1897–1939), Василь Крижанівський (1891–1929), Василь Перебийніс (1895–1966), Ольга Мариняк (1904–1939), Микола Чижевський (1890–1951), Микола Дубовицький (1903–1985), Ярослав Кириленко (1913–1977), Леон Гец (1896–1971), Юрій Новосільський (1923–2011). Прагнемо висловити захоплення й подяку Олександрю Колянчуку за те, що не тільки перелічені імена увійшли в науковий вжиток завдяки його не-втомним трудам. Ще одна ілюстрація. Не можна обійти заслуги Івана Феценка-Чопівського (1884–1952), професора Гірничо-металургійної академії у Кракові. Лише упродовж 1928–1939 рр. вчений опублікував близько 130 робіт польською, німецькою та українською мовами, що сприяло розвитку металургії не тільки в Польщі. У 1917–1920 рр. він брав активну участь у розбудові незалежної Української Народної Республіки. Саме йому судилося підписати від імені УНР польсько-українську економічну конвенцію після укладення у квітні 1920 р. нині призабутої Варшавської українсько-польської угоди. Світова слава не порятувала одного з творців металознавства як науки. У березні 1945 р. уродженець Житомирщини Іван Феценко-Чопівський був заарештований у Катовицях силами «СМЕРШ», засуджений у Києві на 15 років заслання, де й загинув 2 вересня 1952 р. за нелюдських умов утримання в концтаборі Абезь (Республіка Комі).

Українські діячі відзначалися активністю і в суспільно-політичному житті міжвоєнної Польщі. Численною була їхня присутність в сеймі та сенаті, де значилось 26 сенаторів та 97 послів¹⁰. Примітно, що 17 з них були безпосередньо пов'язані з національно-визвольними змаганнями в Україні упродовж 1917–1921 рр. Олександр Колянчук аргументовано виділяє сенаторів і послів польського парламенту, які працювали у структурах УНР та її військових установах, зокрема такі імена: Михайло Черкавський (1878–1929), Дем'ян Герштанський (1865–1936), Олександр Карпінський (1867–1929) – член Української центральної ради 1917 р., Іван Макух (1872–1946), Лев Маркович (1881–1930), Микола Маслов (1880–1942), Василь Мудрий (1893–1966), Сергій Тимошенко (1881–1950) – член Української центральної ради 1917 р.; посли Сейму: Євген Богуславський (1883–1948), Максим Чучмай (1887–1936), Василь Дмитріук (1890–1973), Василь Комаревич (1891–1927), Сергій Козицький (1883–1941), Семен Любарський (1878–1944) – член Української центральної ради 1917 р., Василь Мохнюк (1895–1940), Іларіон Павлюк (1875–1961), Степан Скрипник (1898–1993), Михайло Тележинський (1886–1940) – член Української центральної ради 1917 р., Антін Васинчук (1885–1935) – член Української центральної ради 1917 р., Павло Васинчук (1893–1944), Іван Власовський (1883–1969), Мартин Волков (1892–1972). Вихідцями з Наддніпрянської України були, зокрема: Євген Богуславський (1883–1939), Лев Маркович (1881–1930), Микола

¹⁰ Brzoza Cz. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II RP. Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1992–1993. T. I–II. S. 153–165; Mędrzecki W. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 220–234; Ignatowicz I. *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*. Warszawa, 1971. S. 111–140.

Маслов (1888–1942), Петро Певний (1885–1957), Стефан Скрипник (1898–1993), Михайло Тележинський (1886–1940), Сергій Тимошенко (1881–1950).

Цікавим видається факт: 13 березня 1930 р., згідно з розпорядженням Ради міністрів Польщі від 7 лютого 1930 р., Міністерство освіти надало статут Українському науковому інституту¹¹. До завдань УНІ як нового культурно-освітнього осередку належали дослідження з економіки, історії та культури України, серед них історії Церкви та польсько-українських взаємин, а також підготовка наукових кадрів. Важливо, що там опрацьовували різні концепції державного устрою майбутньої незалежної української держави. Очолював Український науковий інститут його фактичний засновник професор Олександр Лотоцький (1870–1939); секретарем став професор Варшавського університету Роман Смаль-Стоцький (1893–1969), а керівниками кафедр були обрані Олександр Лотоцький (кафедра історії та права); Богдан Лепкий (1872–1941; кафедра української літератури), професор Української господарської академії в Подебрадах Валентин Садовський (1886–1947; кафедра економічних наук). Діяльність названого Варшавського інституту ще й досі належно не оцінена, якщо йдеться про його суб'єктність як екстериторіального центру, власне, аналогічного до Українського наукового інституту в Берліні (1926–1945). Без сумніву, обидва інститути відіграли виняткову роль в поширенні відомостей про українську культуру, творчість видатних носіїв українського слова (зразком тут є багатотомне видання творів Тараса Шевченка – з передбачених 16 томів побачило світ тринадцять в упорядкуванні визначного шевченкознавця Павла Зайцева (1886–1965), в налагодженні книжкового обміну з бібліотеками різних країн світу тощо. До слова, Олександр Колянчук одним із перших наголосив на значимості вивчення й популяризації української мови за межами України, яку спричинили Богдан Лепкий, Роман Смаль-Стоцький, Мирон Кордуба, Іван Коровицький, Іван Огієнко та О. Лапинський в Польщі, а також додамо – Дмитро Дорошенко, Іван Мірчук, Марія Мірчук, Зенон Кузеля – в Німеччині. Адже мова постає одним із визначальних ідентифікаторів кожного етносу. Звідси – питома вага книжкових видань українською мовою: «Армія, якої нам треба» А. Герліта (Александрів-Куявський, 1921); «Українське книгознавство», «Національна Бібліотека Української Держави» Л. Биковського (Щипйорно, 1922); «Справа розмосковлення богослуження Православної церкви в Україні» В. Біднова (Александрів-Куявський, 1921); «Церковна справа в Україні» В. Біднова (Тарнів, 1921); «Історія української літератури» Л. Білецького (Каліш, 1923), «Порівнююча грамати́ка української мови» М. Левицького (Щипйорно, 1921), «Думки про мистецтво» Є. Маланюка (Каліш, 1923), «Наша Батьківщина – Україна. Короткий курс українознавства для козаків» Є. Маланюка (Щипйорно, 1922), «В обороні могил поляглих українських лицарів» М. Обідного (Тарнів, 1921), «Головні правила Українського правопису» І. Огієнка (Тарнів, 1921) та ін. Активно зміцнював українсько-польські взаємодії член Української центральної ради Микола Ковалевський (1892–1957), автор праці «*Polityka narodowościowa na Ukrainie sowieckiej. Zarys ewolucji stosunków w*

¹¹ Stępień S. Kształtowanie się warstwy inteligencji w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. 2006. T. LXVI. S. 111–135.

latach 1917–1937» (Варшава, 1938). Доцільно наголосити: зразкові свідчення віддзеркалені передусім в аргументованій праці Олександра Колянчука «За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років. Місця пам'яті в Польщі» (Дрогобич, 2018. 288 с.).

Друга світова війна нанесла як Україні, так і Польщі досі не вилікувані рани; вони й далі ятрать долі усіх причетних. Олександр Колянчук належить до тих, хто прагне не загострювати біль, а спонукати на пошук правди. Правди не показної, а істинної, з урахуванням «вміння прощати» крізь сенс крилатої фрази: «Зрозуміти – означає пробачити, а пробачити – означає зрозуміти!». До цього закликав і Кароль Войтила (1920–2005), видатний поляк Папа Іван Павло II. Зразки такого розуміння істини дали визначні польські та українські діячі Оскар Кольберг, Марія Конопніцька, Станіслав Вінценз, Єжи Гедройц, Іван Франко, Леся Українка, Богдан Осадчук, Дмитро Павличко, Ростислав Радишевський, Олександр Астаф'єв. Все це особливо зрозуміло тепер, в час нечувано тяжких випробувань для українського народу, викликаних підступною війною Росії проти незалежної України, що розпочалася ще в 2014 р., хоч і вибухнула для світу лишень 24 лютого 2022 р. За твердженням Дмитра Павличка, варто сподіватися на кращі часи, коли достойних шукатимуть, аби гідно вшанувати. Так, поет справді віднайшов світлу благодать у науковій діяльності Олександра Колянчука. Виокремимо такий факт. Дмитро Павличко, якому судилося бути на зламі ХХ–ХХІ ст. Надзвичайним і Повноважним послом України в Польщі, слушно підкреслює вартість дослідницьких устремлінь Олександра Колянчука: «Шановний Пане Колянчук! Я одержав од Вас безцінний подарунок – “Nekropolie i groby ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921”. Я перечитую цю книжку й тремчу від переживання трагедії, яку судилось пережити поколінню перших українських державників у ХХ ст. Я вдивляюся в портрети тих людей. Бачу, що вони були людьми високого інтелекту... Ця Ваша книжка – одна з найдорожчих сторінок української історії... Дмитро Павличко. 13.10.2004»¹².

Автори цих рядків переконані: процитована оцінка Дмитра Павличка добре вписується у вінок багатьох привітань, які пролунали 2 квітня 2022 р. на адресу Високостойного Ювіляра в Перемишлі. Численні присутні, які зібралися в ошатній залі, оздобленій українськими мотивами, вітали визначного історика, активного громадського діяча доктора Олександра Колянчука зі славним 90-літнім ювілеєм. Серед учасників велемовного дійства були архієпископ Греко-Католицької Церкви в Польщі Євген Попович, митрополит Греко-Католицької Церкви в Польщі Іван Мартиняк, капелан війська Польського, парох православної парафії в Перемишлі Юрій Мокрауз, почесний консул України в Перемишлі Олександр Бачек, голова відділу Об'єднання українців в Перемишлі Ігор Горків, визначний дослідник польсько-українського пограниччя культур, директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі доктор Станіслав Стемпень, голова Українського товариства в Любліні доктор Григорій Купріянович, педагог Юліан Бак, завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства

¹² Kolańczuk A. Emigranci ukraińscy w polskiej nauce i kulturze. *Zymomrya M., Dobrianskyj I., Zymomrya I. Zafascynowany historią. Dr. Aleksander Kolańczuk. Doctor honoris causa.* Drohobycz; Przemyśl; Kirowohrad, 2014. S. 24–66.

ім. І. Крип'якевича НАН України, професор Микола Литвин, завідувач кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького університету ім. І. Франка Микола Зимомря та ін. Модерував урочистості Андрій Комар, голова Українського народного дому в Перемишлі. Радість ювілярові справили найближчі з родини – дружина Лідія, син Ярослав, невістка Катерина та насамперед внуки Микола та Роксана. Ювіляр отримав привітання від дирекції Інституту історії України НАН України, Львівського суспільно-культурного товариства «Надсяння», Українського історичного товариства Польщі, окремих науковців, медаль до 100-річчя ЗУНР від Львівської обласної ради. Схвилював присутніх і виступ Олександра Колянчука. Учасники торжества побажали ювілярові міцного здоров'я і нових творчих здобутків, а Збройним силам України перемоги у війні проти агресії Росії.

REFERENCES

- Brzoza, Cz. (1992–1993). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II RP. Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, I–II, 153–165 [in Polish].
- Ignatowicz, I. (1971). *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*. Warsaw [in Polish].
- Kolańczuk, A. (2014). Emigranci ukraińscy w polskiej nauce i kulturze. In M. Zymomrya, I. Dobrianskyj, I. Zymomrya (Eds.), *Zafascynowany historią. Dr. Aleksander Kolańczuk. Doctor honoris causa* (pp. 24–66). Drohobych; Przemyśl; Kirovohrad [in Polish].
- Kolianchuk, O. (2000). *Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939)*. Lviv [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. (2012). Istoryk Ukrainskykh vyzyvolnykh zmahani pershoi polovyny XX stolittia: Oleksandrovi Kolianchukovi – 80. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 5, 5–16 [in Ukrainian].
- Mędrzecki, W. (1996). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3, 220–234 [in Polish].
- Miecik, I. T. (2001). Kręta droga do Ukrainy. *Polityka*, 20, 78–81 [in Polish].
- Piłsudski, J. (1937). *Pisma zbiorowe* (Vol. 5). Warsaw [in Polish].
- Riast, O. [S. Petliura]. (1956). *Statti, lysty, dokumenty* (Vol. 1). New York [in Ukrainian].
- Skeczkowski, R., Drozd, R., & Zymomrya, M. (1999). Ukraina – Polska. Drogi do niepodległości. In R. Drozda, R. Skeczkowski, M. Zymomrya (Eds.), *Ukraina – Polska. Kultura. Wartości. Zmaganie duchowe* (pp. 9–22). Koszalin [in Polish].
- Smolii, V. A. (Ed.). (2003). *Ukrainski istoryky XX stolittia. Biobibliohrafichnyi dovidnyk* (Vol. 2, Pt. 1). Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
- Stępień, S. (2006). Kształtowanie się warstwy inteligencji w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, LXVI, 111–135 [in Polish].
- Wiszka, E. (2001). *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*. Toruń [in Polish].

Żerelik, R. (1996). Rząd i Rada Ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie 1920–1922. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3, 207–219 [in Polish].

Zymomria, M. (2002). Kolossia ozymoho posivu. Do 70-richchia vid dnia narodzhennia Oleksandra Kolianchuka. *Kalendar Prosvity*, 186–187 [in Ukrainian].

Zymomria, M. (2003). Kriz pryzmu vysokokh ustremlin (Pro zhyttia y tvorchist Oleksandra Kolianchuka). *Nad Buhom i Narvoiu*, 2 (66), 34–36 [in Ukrainian].

Zymomria, M. (2006). *Stykhiia ta yii enerhiia: Oleksandr Kolianchuk. Doli v liudiakh*. Drohobych [in Ukrainian].

Zymomria, M., Dobrianskyi, I., & Zymomria, I. (2013). *Poklykanyi dzhherelamy istorii. Dr. Oleksandr Kolianchuk*. Kirovohrad; Uzhhorod; Przemyśl; Drohobych [in Ukrainian].

Zymomrya, M., Dobriańskyj, I., & Zymomrya, I. (2014). *Zafascynowany historią. Dr inż. Aleksander Kolańczuk*. Drohobych; Przemyśl; Kirovohrad [in Polish].

ЗМІСТ

СТУДІЇ

<i>Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ</i> . Основні зовнішні та внутрішні політичні чинники Гадяцької унії: українські обставини, передумови, причини (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.)	5
<i>Олексій БАЛУХ</i> . Козацький фактор у боротьбі Молдавії з Османською імперією у 1574 році	35
<i>Мар'ян МУДРИЙ</i> . «Не все правда, що там сказано, а много правди замолчано»: ідейно-культурний клімат у Галичині в переддень «Весни народів».	46
<i>Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ</i> . Польське образотворче мистецтво та архітектура в міжвоєнному Львові в ХХ столітті.	81
<i>Руслана ДАВИДЮК</i> . Посол на десять місяців: Друга світова війна у долі Володимира Косидла.	97
<i>Ярослав СТОЦЬКИЙ</i> . Ставлення органів державної влади до Римо-Католицької Церкви в галицьких областях України у 1965–1991 роках	109
<i>Роксолана МАКСИМ'ЯК</i> . Повсякденне життя сімей українських трудових мігрантів наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття	126
<i>Оксана КАЛИЩУК</i> . Українсько-польські взаємини у роки Другої світової війни у світлі конспіративної преси національних підпіл	150
<i>Любомир ХАХУЛА</i> . Війна як музейний наратив: образ Другої світової війни в Західних та Північних землях Польщі (початок ХХІ століття)	161
<i>Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ</i> . Образ Польщі та поляків в українській історичній та політичній думці міжвоєнної доби (1918–1939).	174
<i>Микола ЛИТВИН, Тамара ЛИТВИН</i> . «Вирішення нашої справи лежить в інтересі мира ... цілої Європи». Лист Євгена Петрушевича до Івана Крип'якевича від 28 січня 1923 року.	203
<i>Іван ПУЩУК</i> . Усноісторичний аспект дослідження трагедії українсько-польського протистояння 1938–1944 років на українському Північному Заході: підсумок	214

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

- Віталіна ДАНИЛЬЧУК.* [Рец.]: Повсякдення спецпоселенців крізь призму дитячого досвіду (1940–1946) [на кн.]: Nowacka Aleksandra. Smak akacji. Obrazki z Kazachstanu. Rowne, 2021, 192 s. / Новацька Олександра. Смак акації. Картинки з Казахстану / пер. з пол. А. Жив'юк, прим., післям.: А. Жив'юк, Р. Давидюк. Рівне, 2021. 192 с. 226
- Василь ЛАГОЦЬКИЙ.* [Рец.]: Василянські історико-музичні студії [на кн.]: Ясіновський Юрій. Церковний спів Галичини Австрійської доби у критиці, персоналіях і нотних джерелах. Варшава: Вид-во «Василяда», 2020. 404 с. (Серія «Василянські історичні дослідження»; т. V). 232
- Олег Піх.* [Рец.]: Східний вектор у зовнішній політиці Польщі: стратегії та бачення польського політикуму [на кн.]: Arkadiusz Krawcewicz. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej. Wybrane aspekty: stosunki międzynarodowe, polityka historyczna, gospodarka i integracja europejska. Zabrze-Tarnowskie Góry, 2018. 372 s. 234

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

- Микола ЛИТВИН.* Культурно-мистецьке середовище української еміграції у Варшаві (1919–1939): студії Романа Яціва 237
- Микола ЛИТВИН.* Наукова та культурно-просвітницька діяльність Олександра Цинкаловського (1898–1983): студії Вікторії Дяченко 240
- Микола ЗИМОМРЯ, Іван ЗИМОМРЯ, Микола ЛИТВИН.* Модель українсько-польської взаємодії в дослідницькому доробку Олександра Колянчука 244

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / голов. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 15. 260 с.

Редактор

Віталія Станкевич

Коректор

Анна Габрук

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено

Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 15.11.2022 р. Формат 70×100/16.

Наклад 300 прим.

Обл. друк. арк. 21,06. Друк офсетний